

DERSİM OCAKLARI VE SEYİTLERİ

SEYFİ CENGİZ

(2005-2006)

BÖLÜM I

DERSİM OCAKLARININ LİSTESİ

Ali Kemali, Erzincan adlı kitabında Dersim ocakları ve seyitlerinin bir listesini vermektedir.

Onun verdiği liste özetle şöyledir:

Şeyh Ahmet Dede (Şeyh Ahmet Dedeler): Yesevi evladındandır. Bütün seyit ve ocakların başkaynağı olarak görülürler. Merkezleri Tercan ve Mazgirt'ir. Malatya'da da vardılar. Dersim aşiretleri O'nun Şeyh Hasan ve Seyit adlarındaki iki oğlundan türemişlerdir.

Gözcü Kara Ahmet Dede evladı: (...)

Ali Kemali'ye Göre Dersim Seyitleri Arasında Hacı Bektaş-ı Veli'nin Halifeleri Olanlar Şunlardır:

Gözcü Kara Ahmet Dede evladı

Şeyh Delil Bercan

Nuri Dede Evladı

Şeyh Çoban Evladı

Kızıl Veli Evladı

Sarı Saltık (Sarı Sultan, Sarı İsmail)

Şeyh Hasan Evladı (Şeyh Hasan aşiretlerinin cediti olan Şeyh Hasan'dan ayrı bir ocak)

Şeyh Samut Evladı

Kara Pirvat Evladı

Nusayri, Musai Tusi Evladı.

Ali Kemali'nin Adlarını Verdiği Diğer Seyitler ve Ocaklar:

Sultan Munzur Evladı: Merkezleri Ovacık (Ziyaret köyü) ve Erzincan (Kışım köyü).

Ali Abbas: Hz. Abbas soyundandır. Merkezleri Kemah-Erzincan'dır.

Şeyh Safi Evladı:

Ağı İçenler (Ağuçan): Mir Seyit, Köse Seyit, Seyit Mencek ve Koca Seyit olmak üzere dört kolları vardır (Pirlerinin adı Gül Baba'dır).

Sinemilli Ocağı: Elazığ, Kemah ve Erzincan.

Şeyh Aziz Mahmut Evladı: Şeyh Abdülkadir Geylani'ye mensuptur.

Keçeci Baba Ocağı:

Kureyşan: İmam Musa Kazım evladından. Şeyh Seyit İkinci İbrahim. Şeyh Mahmudi Hayrani'yle sona eren. 14 kabiledir. Başlıca kolları: Şeyh Müşir Evladı (Adıyaman), Derviş Halil (Şeyh Hasanlar'ın pirlidir), Derviş Cemal ve Derviş Gewr.

Baba Mansurlar: Sivas'taki Kızılbaşlar'ın ve Koçgiri aşiretlerinin seyitleridirler.

Pir Sultan Evladı: Pülümür Hacı ve Erzincan Kışım'dedirler.

Üryan Hızır Ocağı: Harput tarafındalar.

Abdal Musa Evladı:

Hızır Abdal ocağı:

Cemal Abdal Ocağı:

Munzur Abdal Ocağı:

Yalınca Abdal Ocağı:

Sultan Onar Ocağı:

Seyit Sabun Evladı: Nazımiye. Şeyh Salih evladından. Pertek'in Sidan köyünde otururlar. Seyittirler. (Bkz. Ali Kemali, Erzincan, syf. 155, 162-163).

Dersim'in en önde gelen Kızılbaş ocaklarının adları Ali Kemali'nin verdiği yukarıdaki listede mevcuttur.

Aşağıda Ali Kemali'nin listesinde yer verilmeyen ya da farklı adlar altında geçen makamların sadece belli başlılarını not etmekle yetiniyorum.

Düzgün Baba (Şah Haydar)

Kalman Ocağı (Ocağê Khalmemi)

Tujik Baba (Sultan Baba)

Seyit Kemal Ocağı

Ana Fatma

Jêlê

Buyerê

Haskarê

Şeyh Hüsametdin Aseli

Abdülkadir Geylani Tekkesi (Erzincan) (Bkz. Evliya Çelebi, Seyahatname ciltleri)

Dumlu Baba (Dumlu Sultan) (Fırat kaynağındaki bu makam için bakınız. Evliya Çelebi, a.g.y)

Koca Leşker Ocağı (Tunceli, Erzincan, Sivas)

Çan Şeyhleri Tekkesi: M. Şerif Fırat, belli başlı “Zaza tekkeleri”ni Çan, Hınıs, Palu, Solhan-Melekan

Köyü, Eleşkirt, Gökdere ve Silvan’dakiler olarak kaydeder. Bunlardan Palu’daki Şeyh Ali

Tekkesi’nin Şeyh Sait’in dedesi Şeyh Ali, Hınıs’takinin Şeyh Sait, Solhan’ın Melekan köyündekinin

Şeyh Sait direnişinde bu cepheyi yöneten Şeyh Abdullah, Gökdere’dekinin Şeyh Şerif, Eleşkirt’tekinin

Şeyh Şirin, Silvan’dakinin ise Şeyh Şemsettin tarafından kurulduklarını, daha doğrusu 1920’lerin

ortalarında Şeyh Sait direnişini yöneten burada adları geçen şeyhlerin isimleriyle bilindiklerini

yazmaktadır. Fırat’a göre Zazalar’a Şafiiliği ve Nakşiliği benimsetenler Çan Şeyhleri ile Şeyh Sait’in

dedesi Şeyh Ali olmuştur (Bkz. M. Ş. Fırat, Doğu İlleri ve Varto Tarihi). Özellikle “Çan Şeyhleri”

araştırılmaya değer bir konudur. Örneğin Çan’daki türbesi Çan, Bingöl, Kiğı ve Solhan halkı için bir

hac yeri olduğu söylenen “Şeyh Ahmed-i Çan” önemli bir figürdür. Bu yörede yaygın olan O’na dair

bir efsane de mevcuttur. Çan adı oldukça yaygındır. M. Nuri Dersimi’nin verdiği bilgilere göre Kangal

(Yellice) ve Divriği (Tekye)’de Dersim orijinli ve Kızılbaş Çan-began (Canbegan) aşireti vardır. Bu

aşiretin merkezleri Yellice ve Tekye nahiyeleridir. Yerleşik oldukları bölge de Çan-Began (“Çam-

Şeyhi”) adını taşımaktadır. M. Nuri, aynı bölgede Canikan ve Çatikan gibi aşiretlerden de

sözetmektedir (Bk. M. Nuri Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, s. 63-64).

Mama Hatun (Tercan)

Elti Hatun (Mazgirt)

Daha ayrıntılı bir liste için A. D. Gülçiçek’in “Her Yönüyle Alevilik (Bektaşılık, Kızılbaşlık) ve

Onlara Yakın İnançlar” başlıklı kitabına bakılabilir (Cilt II, s. 567-616).

Aşağıdaki makamlar Gülçiçek’in listesinde yer verilenlerden yalnızca birkaçıdır:

Seyit Seyfi Ocağı (Mazgirt-Seyitli, Palu, Erzincan, Erzurum).

Ağ Baba (Beğendik/Vartık-Tercan).

Şeyh Şazeli/Şadılı Ocağı (Tunceli, Sivas, Erzincan, Amasya).

Bone Ocak (Bornek Köyü Ocağı, Hozat-Tunceli).

El Baba Türbesi (Ziyaret köyü, Ovacık-Tunceli).

Kale Sipi (Beyaz İhtiyar): İç-Dersim’de bu adı taşıyan çok sayıda ziyaret yeri mevcuttur.

“Dersim Seyitleri (Dersim Ocakları)” başlıklı bu yazımda bu listedeki isimler, en azından onların belli başlıları üzerinde duracağım.

Bu listede eksiklikler ve hatalar olsa da, bir başlangıç olarak maksada uygundur.

Ali Kemali, Dersim seyitleri arasında adları Ahmet olan iki kişi saymaktadır. Bunlardan biri ‘Yesevi evladından’ olduğunu söyleyerek işaret ettiği Ahmet Yesevi’dir. Diğeri ise kendisinden ‘Gözcü Kara Ahmet Dede’ olarak sözettiği ünlü Karaca Ahmet’tir.

Dersim sözlü geleneğinde Karaca Ahmet’in yerine daha çok Ahmet Basri’den sözedilir.

Daha önceki yazılarımda Ahmet Yesevi adının Safevi Şah Haydar’a, Ahmet Basri adının ise Rıfai

tarikatının kurucusu Büyük Ahmet Rıfai’ye referans olduğunu söylemişim. Sözümlü ettiğim

yazılarımda Karaca Ahmet’in de Ahmet Rıfai diye bilindiğini, bu yüzden Küçük Ahmet Rıfai denerek

ilkinden ayırt edildiğini de not etmişim.

Bu yazının sonraki bölümlerinde işte bu isimler üzerinde duracağım. Sırasıyla Ahmet Yesevi, Ahmet Basri, Karaca Ahmet, Hacı Bektaş, Sarı Saltık, Ağucan, Derviş Cemal ve diğer Dersim seyitlerini anlatacağım.

DERSİM OCAKLARI VE SEYİTLERİ

BÖLÜM II

AHMET YESEVİ KİMDİR?

FUAT KÖPRÜLÜ'YE GÖRE AHMET YESEVİ (NAKŞİBENDİ GELENEĞİNE AİT AHMET YESEVİ)

Prof. Dr. Fuat Köprülü (1890-1966), “Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar” adlı kitabında Ahmet Yesevi konusundaki çalışmasının sonuçlarını anlatır (Bk. a.g.e., Diyanet İşleri Bakanlığı Yay., Ank. Üniversitesi Basımevi, İkinci Basımı 1966).

Köprülü'nün Ahmet Yesevi'si Sayram veya Yesi kasabasında doğmuş. Yesi, bugünkü Türkistan'dır. İddiaya bakılırsa Yesevi nisbesini bu kentin adından almış. O'nun yaşamı için 63 ile 125 yıl arasında değişen rakamlar verilir. Köprülü'nün yazdığına göre, 1396/97 yılında Tümur Yesi'ye gelerek bu Ahmet Yesevi'nin mezarını ziyaret etmiş ve üstüne bir türbe yaptırmıştır.

Ama yine Köprülü'nün aktardığına göre, Ahmet Vefik Paşa kendi kitabında bu Ahmet Yesevi'nin doğduğu yerden Yesi değil Nesa olarak sözeder ve kendisinin Ahmet Yesevi dediği bu şeyhin adını da Ahmed Nesa'i olarak verir. Köprülü, bu Ahmet Yesevi'nin ölüm tarihini 1166/1167 olarak gösterirken, Nefahat adlı eserde onun 1221/1222'de ölmüş olan Necmeddin Kübra ile çağdaş olduğu söylenir. Thury Joseph adlı bir Macar yazarı ve araştırmacısının görüşüne göre, Ahmed Yesevi gerçekte Nakşibendi Tarikatı şeyhlerinden olup 1319-1397 yılları arasındaki bir tarihte ölmüş olmalıdır. Aynı yazara göre, ona ait olduğu ileri sürülen Divan-ı Hikmet denen eser de gerçekte bir 14. yüzyıl eseridir.

Budapeşte Türk dili profesörü Prof. J. Nemeth de 1918 yılında bu aynı görüşü savunmuş ve Divan-ı Hikmet'in 12. Yüzyıla ait olmadığını kesin bir dille ifade etmiştir. Buna karşı çıkan Fuad Köprülü'nün tek argümanı Yusuf Hamadani'nin üçüncü halifesi olduğuna göre Ahmet Yesevi'nin 14. Yüzyıla ait olamayacağıdır. Ama aynı Fuad Köprülü, Divan-ı Hikmet'in hangi çağa ait olduğunun tartışmalı olduğunu, dahası bu eserin gerçekte kendi Ahmet Yesevi'sine değil de yine Ahmet adını taşıyan 14. veya 15. yüzyılda yaşamış bir Yesevi tarikatı dervişine/şairine ait olabileceği ihtimalinden söz ediyor. Yani isim benzerliği nedeniyle Ahmet adını taşıyan bu Yesevi dervişinin sonraları Ahmet Yesevi ile karıştırılması ihtimali bulunduğunu söylüyor. Ama böyle bir ihtimale yer verdiği halde her nasılsa Divan-ı Hikmet'i “Türk edebiyatının Kutadgubilig'den sonraki” en eski örneği olarak tanımlayıp Türk dili ve edebiyatı tarihinin tekamülünde temel bir analiz ögesi yapıyor ve onu sufi Türk edebiyatının başlangıcı sayıyor.

Kırgız-Kazaklar'ın Ahmet Yesevi'ye “Kara Ahmed” dediklerine işaret eden Köprülü, bu Ahmet Yesevi'nin torunlarından “Karahana” adında bir mutasavvıftan söz eder.

Köprülü'ye göre bu Ahmet Yesevi, Yusuf Hemedani (Ebu Yakub Yusuf b. Eyyub ibn Yusuf b. al-Hasan b. Vehre, 1049/50-1140)'nin üçüncü halifesiydi. Yusuf Hemedani'nin diğer halifeleri ise şöyle sayılmaktadır: Abdullah Berki (ölm. 1160/61), Hasan Andaki (1073-1157) ve Abdu'l-Halik Gucdvani. Köprülü, kendi Ahmet Yesevi'sinin ilk halifelerinin adlarını ise şu şekilde vermektedir: Mansur Ata (Arslan Baba'nın oğlu, ölm. 1197/98, A. Yesevi'nin ilk halifesi), Sa'id Ata (ölm. 1218/19, Harzemli, Yesevi'nin ikinci halifesi), Süleyman Ata (Hakim Ata, Süleyman Bakırgani, ölm. 1186/87, Arap ve kara tenli idi). Köprülü'ye göre aşağıdaki isimler de Ahmet Yesevi'nin halifeleridir: Sufi Muhammed (Danişmend Zernuki, Sufi Muhammed Danişmend), Baba Maçın, Hasan Bulgani, Emir Ali Hakim, İmam Mergazi ve Şeyh Osman Mağribi. Ahmet Yesevi'nin Rum'daki halifeleri ise şöyle sayılmaktadır (biri hariç gerisinin adları Evliya Çelebi'den alınmadır): Avşar Baba, Pir Dede, Akyazılı, Kıdemli Baba Sultan, Geyikli Baba, Abdal Musa, Horos Dede, Şeyh Nusret, Gajgaj Dede, Emir Çin Osman vd.

Köprülü, vardığı sonuçları tekzip eden bulguları dikkate almaksızın kendisinin ısmarlama ve çürük kurgusunda ısrarlı davranır.

Köprülü'nün Yesevi'si 7 yaşında iken babasını kaybeder. Bakımını bacısı/ablası Gevher Şehnaz/Hoşnaz üstlenir. Ona manevi babalık yapan ve amcası olduğu anlaşılan Şeyh Arslan Baba (Arap Arslan Baba, Arslan Bab) da erken ölür. Bu olayı takiben Buhara'ya giden Köprülü'nün Yesevi'si, burada Batı İranlı Yusuf Hamadani'nin halifelerinden birisi haline gelir.

Bu Ahmet Yesevi'nin yine Gevher Şehnaz (Gevher Hoşnaz) adında bir kızından ve kendisi hayatta iken ölen İbrahim adında bir oğlundan sözedilir. İbrahim'i Ahmet Yesevi'yi sevmeyen Yesi'ye yakın

Suri (Suran, Savran, Sabran) kasabasının halkı öldürür. Ahmet Yesevi, kan davasını bitirmek için kızı Gevher Şehnaz/Hoşnaz'ı oğlu İbrahim'i öldürenle evlendirir. Böylece A. Yesevi'nin soyu bu kızdan yürür. Başka kızı anılmadığına göre oğlu İbrahim'in katili ile everdiği bu kızı olmalı.

Köprülü'nün dedikleri doğruysa kendisinden Ahmet Yesevi diye sözettiği bu Şeyh Ahmet'in soyu kızından, başka deyişle kızını evlendirdiği oğlu İbrahim'in katilinden yürümüştür. O çağın pedersahi geleneği hesaba katılırsa cinayeti işleyenin kimliği anahtar önem kazanıyor.

Peki bu katil kimdi?

Köprülü'nün işaret ettiği katil, tek bir birey değil, "Suran kasabasının halkı"dır.

Devlet yönlendirmesi altında ısmarlama tarih yazıcılığının tek örneği Köprülü değil. Bunlardan biri de Z. Velidi Togan'dır. Katilin daha açık kimliğini de o söylüyor: Karamanlılar.

Z. V. Togan, 1946'da yayınlanan Umumi Türk Tarihine Giriş adlı eserinin 311. sayfasındaki 27 nolu dipnotta aynen şöyle demektedir:

"Naşir al-Din Margunani (Meşayih-i Turk)'nin bildirdiğine göre, Anadolu'ya hicretlerinden evvel Amu-Derya yakınındaki İlyahk adlı mevki ile bu nehrin garbındaki Balkan dağlarında yaşayan Karamanlılar şekavetleri ile tanınıyorlardı ve Ahmed Yasavi'nin oğlunu öldürerek, bu şeyhin bedduasını almışlardı".

Bu sözler ciddiye alınırsa, o vakit Köprülü'nün Nakşi geleneğe ait Ahmet Yesevi'sinin soyundan olduğunu iddia edenler gerçekte Anadolu'daki ünlü Karamanlılar'ın soyundan gelmiş olmalıdırlar. Onların İsmaililik ve Babailik ile ilişkileri bu tezi belki güçlendirebilir de. Ama Karamanlılar Türk değildir. Bazı kaynaklar Karamanlılar'ın Tuğrul ile birlikte veya Moğol istilası önünden 13. Yüzyılın ilk yarısında geldiklerini, Salur veya Afşar ulusundan bir boy olduklarını iddia ederlerse de, Karamanlılar'ın Anadolu'da çok eskiden beri var oldukları, hatta gerçekte Ermeni orijinli oldukları yaygın kabul gören bir tezdur.

Köprülü, kendi Ahmet Yesevi'sinin şecerelerini babadan oğula şöyle vermektedir:

Aliyyü'l-Murtaza, İmam Muhammed Hanefi, Abdü'l Fettaħ, Abdü'l-Kahhar, Abdu'r-Rahman, Hoca İshak Bab, Şeyh Harun, Şeyh Mu'min, Şeyh Musa, Şeyh İsmail, Şeyh Hasan, Şeyh Hüseyin, Şeyh Osman, Şeyh Ömer, Şeyh İftihar, Şeyh Muhammed, Şeyh Mahmud (?) Şeyh, Şeyh Mahmud, Şeyh İlyas (A. Yesevi'nin dedesi), Şeyh İbrahim (A. Yesevi'nin babası. Eşi: Ayşe Hatun), Ahmet Yesevi (Ölm. 1166/1167).

Divan-ı Hikmet'in Kazan Üniversitesinde yapılan 3. basımının başlığında ise bu Ahmet Yesevi'nin şeceresi "Hoca Ahmed bin Mahmud bin İftihar-ı Yesevi" olarak verilir.

Bektaşî geleneğindeki Ahmet Yesevi yukarıdaki tasvirlerle uymaz. Sadece birkaçı anımsanırsa, bu gelenekteki Ahmet Yesevi, 1) Kutbeddin Haydar'ın babası olarak gösterilir, 2) Horasan valisi olarak tanıtılır, 3) Şeceresi "Hoca Ahmed Yesevi b. Muhammed Hanefi b. Aliyyü'l Murtaza" olarak verilir. Kaldı ki, bu şecerelerin hemen hepsi de ısrarla bir 'Türk şeyhi' gibi tanıtılan bahis konusu Ahmet Yesevi'nin Türk bile olmadığına işaret etmektedir. İranlı Yusuf Hamadani'nin bir halifesi olarak tanıtıldığına göre onun Sufizmine Türk patenti yapıştırmannın ne denli gerçekçi olacağı da ayrı bir konudur.

Açık olan bir şey var ki, Köprülü'nün Yesevi'si, eğer böyle biri yaşadıysa, olsa olsa bir Nakşibendi şeyhidir, Kızılbaş karşıtlığında tüm geri kalanları fersah fersah gerilerde bırakan Nakşiliğe, tutuculuğu ve gericiliğiyle ünlü bu tarikata mensuptur. Nitekim Köprülü'nün kendisinin bile işaret ettiği gibi, M. Hartmann, Bektaşî geleneğindeki "Ahmed Yesevi bin Muhammedü'l-Hanefi"yi tamamen başka/ayrı bir şahıs olarak tanımlar ve Bektaşî tarikatı ile Köprülü'nün Hoca Ahmet Yesevi'si arasında herhangi bir ilişki görmez. Fuad Köprülü'nün bu iddiaya karşı kullanabildiği tek argüman hem Orta Asya hem de Bektaşî geleneğindeki Şeyh Ahmet'in Hz. Ali evladı sayılmasıdır. Ama bizzat kendisi Bektaşîliği Batını, Yesevi'yi ise Hanefî mezhebinden ve Alevilik veya Şiilikle alakası olmayan biri olarak niteler, Ali neslinden bulunduğu rivayeti dışında aralarında tek bir ortak nokta bile gösteremez. Buna rağmen her nasılsa Yesevilikten Nakşibendiyye ve Bektaşîye olmak üzere iki ana tarikat çıktığını iddia etmekten de geri durmaz.

Köprülü, Anadolu'da (kendi deyişle 'Batı Türkleri arasında') Ahmet Yesevi menkabesinin Nakşibendiliğin Anadolu'ya girişinden sonra yayılmış olması ihtimalini dışlamaz, ama bu menkabenin daha Osmanlı devletinin doğuşundan önce yayıldığını düşünür ve ekler: Aslında bu menkabeyi diğer kaynaklar Bektaşî geleneğinden almıştır ve Bektaşî menkabesi de bugünkü şekliyle Nakşibendiliğin yayılmasından sonra kayda geçirilmiştir diyerek kendi tezini kendisi çürütür (Bk. s. 48).

DERSİM VE ALEVİ GELENEKLERİNDEKİ ŞEYH AHMET VE ŞEYH AHMET YESEVİ

Dersim geleneği ile Orta Asya kaynaklı Yesevi geleneği hiç bir şekilde bağdaşmazlar. Birinin diğerinden veya ikisinin aynı ekolden gelmesi olanaksızdır. Bir ‘Türk şeyhi’ olduğu iddia edilen Ahmet Yesevi ile Dersim ve Kızılbaş geleneğindeki Şeyh Ahmet arasında herhangi bir ilişki yoktur. İkisi arasında ayniyet kuran Türk araştırmacılarının bunu Dersim ve Alevi toplumu Türkleştirme ve Müslümanlaştırma amacının bir gereği olarak kasıtlı ve bilinçli şekilde yaptıklarına inanıyorum. Türkistan’da Ahmet Yesevi adında birinin yaşadığı dahi son derece kuşkuludur. Bu olsa olsa ad benzerliğinin yolaçtığı bir karışıklıktan veya bilinçli bir karıştırmadan (bundan yarar ve çıkar umarak) ileri gelmektedir.

Dersim ve Kızılbaş geleneklerinde adı geçen Ahmet Yesevi’nin kimliği konusundaki önemli ipuçlarından birini J. W. Crowfoot’un 1900 yılında yayınlanmış olan *Survivals Among The Cappadocian Kızılbaş (Bektaş)* başlıklı makalesinde buluyoruz. 1900 yılında Ankara’ya bağlı Kızılbaş köylerinden Haydar Sultan ve Hasan Dede’yi ziyaret eden Crowfoot, bu köylerin halkından duyduğu gelenekleri kaydeder. Kendisine Haydar Sultan’daki türbede yatan ve o köye adını veren Haydar’ın Uzun Hasan’ın kızı Martha ile evlenmiş olan Safevi Şah Haydar olduğu ve bu Şah Haydar’ın aynı zamanda Hoca Ahmet (Ahmet Yesevi) olarak da bilindiği söylenmiştir. Crowfoot, bir dipnotunda Hoca Ahmet (Ahmet Yesevi)’in Karaca Ahmet’le aynı sanıldığını veya onunla karıştırıldığını da kaydetmektedir.

Safevi Şah Haydar’ın adı geçen köyde yatmadığını biliyoruz. Ama sorun bu değil.

Önemli olan Safevi Şah Haydar’ın Hoca Ahmet Yesevi olarak da bilindiği şeklindeki gelenektir. Bir diğer önemli nokta ise, Karaca Ahmet ile Hoca Ahmet Yesevi’nin bir ve aynı sanılmasıdır. Buna Dersim geleneğindeki Şeyh Ahmet’in bazı versiyonlarda Ahmet Basri olarak adlandırılmasını da eklersek, durum netlik kazanır.

Bu veriler Dersim ve Alevi geleneklerindeki Şeyh Ahmet’in gerçek kimliğine ışık tutmakta, onun Nakşibendi geleneğine ait ‘Ahmet Yesevi’ (?) ile hiç bir alakasının olmadığını ve olamayacağını kanıtlamaktadırlar.

Dersim ve Alevi geleneklerindeki Şeyh Ahmet:

- 1) Safevi Şah Haydar,
- 2) Ahmet Basri ve
- 3) Karaca Ahmet

adlarıyla bağlantılıdır, onlarla özdeşleşen bir figürdür.

Geleneklerde Ahmet Yesevi denen kişilik çevresinde olup bitenler ancak bu yorumla birlikte tarihsel ve lokal bir anlam ve içerik kazanabilirler. Bize göre halk dilinde ve Dersim-Alevi geleneklerinde Safevi ve Yesevi adları birbirine karışmış, Safevi adı yanlış şekilde Yesevi olarak telaffuz edilmiştir. Bu gerçeklerin kavranması hayati önemdedir. Çünkü Dersim ve Aleviler’i Türkleştirme ve Müslümanlaştırma çabaları Şeyh Ahmet’in yanısıra geleneğimizdeki Şah Hasan’ı ve diğerlerini de tamamen ‘Türk’ gösterme gayretkeşliği ile aralıksız sürdürülüyor. Geleneğimizi Türkleştirmek isteyen Köprülü ve İrene Melikof gibi Türk milliyetçilerine şimdi başkaları katılmış, dahası bazı sözde Alevi araştırmacıları da bir zamandır ki bu kervanın en önünde görünmeye başlamışla

DERSİM OCAKLARI VE SEYİTLERİ

BÖLÜM III

ŞAH HAYDAR (HOCA AHMET), AHMET BASRİ VE KARACA AHMET

Dersim ve Alevi geleneklerindeki “Şeyh Ahmet”e bazen “Yesevi”, bazen de “Basri” nisbesi ile referans verildiğini, bunlardan ilkinin Safeviler’e (Safevi Şah Haydar’a), ikincisinin de Rıfailer’e (Büyük Ahmet Rıfai ile Küçük Ahmet Rıfai’ye) karşılık düştüğünü daha önce açıklamıştım.

Benim vardığım sonuca göre Küçük Ahmet Rıfai ile ünlü Karaca Ahmet bir ve aynı kişidirler. Daha önceki yazılarımda bu noktaya da tekrar tekrar işaret etmişim. Sözünü ettiğim yazılarımda Safevi Şah Haydar’ın aynı zamanda Hoca Ahmet Yesevi diye bilindiğini de not etmişim (Bk. 1- Dersim ve Zaza Tarihi-Sözlü Gelenek ve Tarihsel Gerçek, 2- Dersim Aşiretleri, ve 3- Dersim Seyitleri, İkinci Bölüm). O halde Dersim ve Alevi geleneklerindeki “Şeyh Ahmet”ten hepsi de “İranlı prensler“ olarak tanımlanan ve Ahmet adıyla bilinen gerçek tarihteki şu üç ismi anlamalıyız:

- 1) Şah Haydar Safevi (Hoca Ahmet Yesevi, Düzgün Baba, Pir Sultan)

2) Büyük Ahmet Rıfai (Ahmet Basri)

3) Küçük Ahmet Rıfai (Karaca Ahmet)

Bunlardan ilki Safeviler'e, son ikisi Rıfailer'e veya Kadiri-Rıfai hareketlerine mensupturlar. Safevi ve Kadiri-Rıfai tarihi gelenekte onların şahsında anlatılmaktadır.

Şah Haydar Erdebili (nam-ı diğer: Hoca Ahmet Yesevi), 9 Temmuz 1488'de öldürüldü. Ama gelenekler dikkatle incelendiğinde Şah Haydar'a ilişkin kimi olayların çok daha önce yaşamış olan Ahmet Basri (ölm. 1183/7) ve Karaca Ahmet'e (ölm. 1251/2), son ikisine ilişkin olanların da benzer şekilde Şah Haydar'a transfer edildiği görülür. Böylece destanda bu figürlerin hem kendileri hem de öyküleri sık sık birbirine karışır, adeta tek kişi gibi algılanırlar.

Kişi geleneklerin dilini onlarla ve gerçek tarihle cebelleştikçe çözer. Geleneklerde sadece olay değil, alan transferi de görülür ki, sırası geldikçe buna da değineceğim. Bu ve benzeri noktalar yakalanmadıkça geleneklerin doğru analizi, gerçek tarihte kime ve neye karşılık düştükleri anlaşılabilir.

Bu bölümde geleneklerimizdeki Şeyh Ahmet'e karşılık düşen yukarıdaki isimler hakkında özet bilgiler vereceğim.

ŞAH HAYDAR SAFEVİ

(NAM-I DİĞER: HOCA AHMET YESEVİ)

Biraz gerilerden alarak ilerlemekte fayda var.

Safeviler'in isim babası Şeyh Safi'dir. Şeyh Safi tarikatın başına 1301'de geçer. Safevi devleti ise 1501'de Şah İsmail tarafından kurulur. Safevi örgütlenmesinin çekirdeği işte bu 200 yıllık dönemde atılır.

Bu iki asırlık süreçte tanık olunan asıl Safevi yükselişi, Karakoyunlular döneminde ve Cihan Şah altında başlar. Bu sıralarda Erdebil postunda Şah Cüneyt vardır. Evliya Çelebi ondan da Şeyh Safi diye söz etmektedir. Bazı kaynaklarda Cüneyt'ten "Minadoi", Samuel Purchas'ta ise "Sultan Juneyd" veya "Guinne (Giuni, Giunet)" diye sözedilir.

1447/8'de tarikatın başına Şah Cüneyt'in gelişi bir dönemeçtir. Kendisini aktif şekilde Safevi davasının propagandasına adanmış Cüneyt'le birlikte Safevi devrimci hareketi en militan, en siyasi evresine girer. Siyasi iktidarı açıkça hedefleyen ilk Safevi lider odur. Her yana halifeler yollayarak dinsel görünüm altında militan bir siyasi faaliyet yürütür. Anadolu (Rum)'da ve Suriye'de bir Safevi yeraltı şebekesi inşa eder. Öyle ki Minorsky, Şah Cüneyt'in inşa ettiği bu örgütlenmeyi Bolşevik Partisi'ne benzetir.

Şah Cüneyt'in bu faaliyetleri Erdebil dahil tüm Azerbaycan'ı hakimiyeti altında bulunduran Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'ı ürkütür. Onun baskı ve tehditleri üzerine Şah Cüneyt yandaşlarıyla birlikte Erdebil'i terk edip Diyar-ı Rum'a (Anadolu) sığınmak zorunda kalır.

1449-59 arasındaki yaklaşık on yıl boyunca Anadolu'da ve Suriye'de faaliyet yürütür. Konya'da ve Halep'te kaldığı olur. Bir aralık Karamanlılar'ın yanındadır. Bir rivayete göre Karakoyunlu Cihan Şah tarafından sınır dışı edilince Anadolu'ya yerleşmek için ilkin İkinci Murat (1421-44 ve 1446-51)'a başvurup izin ve yer istemiş, ama red edilince Karamanlılar arasında yerleşmiştir. Ne var ki amacı bilindiğinden Karamanlılar arasında da barınmamıştır. Daha sonra kendisini Azerbaycan'ı terketmeye mecbur eden Karakoyunlular'la rekabet halindeki Akkoyunlular kendisine koruma önerirler. Onu Akkoyunlu başkenti Amid'e (Diyarbakır) davet ederler. Bu teklifi kabul eden Şah Cüneyt, 1456-1459 tarihleri arasında tam üç yıl boyunca Diyarbakır'da Akkoyunlular'ın sarayında kalır. Bu sırada Uzun Hasan'ın kızkardeşi Hatice Begum ile evlenir.

Safevi-Akkoyunlu ittifakı işte böyle başlar.

Okuyucunun bu dönemeci daha net ve bütünlüklü olarak tasavvur etmesi için, Çemişgezek Emirliği'nin bu sıralarda Akkoyunlular'ın yönetimi altına girdiğini veya girmek üzere olduğunu not etmekte yarar vardır. Kaynakların bir bölümü Çemişgezek'in Akkoyunlu hakimiyetine girdiği tarihi 14'üncü yüzyıl başları, bir bölümü 1433 yılı, bir diğer bölümü ise 1461 olarak vermektedir.

Safeviler'i ve Akkoyunlular'ı ittifaka zorlayan sebep, en başta ortak düşmanları Karakoyunlular, sonra da Osmanlılar'ın Kırmancıye'deki yayılma çabalarıdır. Karakoyunlular bu tarihlerde Batı İran'da yaşayan Goranlar'ın inancı Ehl-i Hakk'ı devlet dini olarak benimsemişlerdir. Karakoyunlular'ın yönetimi altındaki Azerbaycan ve İran'a doğru genişlemek isteyen Müslüman Akkoyunlular, bu koşullar altında Safevilerle işbirliğini gündemlerine aldılar. Safeviler de bu ittifaktan kendi amaçları için yararlanmak istediler.

Bu sıralarda Şah Cüneyt'in faaliyetleri Rum'un en uzak köşelerinde bile duyulmakta, Erdebil Ocağı'nın eski veya yeni Rum'daki tüm halifeleri onun etrafında toplanmaktadırlar. Şah Cüneyt, yandaşları tarafından "Allah", onun oğlu Şah Haydar ise "Allah'ın oğlu (İbn Allah)" diye çağrılmaktadır. Daha sonraları Şah Haydar ve oğlu Şah İsmail de bu sıfatlarla anıldılar. Samuel Purchas, His Pilgrimage (1613) adlı eserinde Şah Haydar'ın adını aynen şöyle kaydetmektedir: "Sechaidar, Aidar, Harduelles". Bunlardan 'Harduelles' şekli bana Hızır-İlyas (Hıdırellez) kombinasyonunu hatırlatıyor. Nitekim Şah İsmail de şiirlerinde "Ben Hızır'ım, Hakk'ım, Allah'ım, gel, Hakikat'e gel" diyecektir (Bk. Minorsky, The Poetry of Shah İsmail I, 1941). Şah Cüneyt, 1456 yılında Sivas-Amasya üzerinden Canik bölgesine gelerek kaynakların 'Rafizi' (Kızılbaş) olarak tanımladığı kendi yandaşlarından beş-on bin kişilik bir kuvvet toplar ve 'Trabzon Rum İmparatorluğu' topraklarına girer. Amacı Trabzon Rum Devleti'ni ele geçirmektir. Beraberindeki kuvvetin en azından bir bölümü, belki de esası Çanlar (Mamakanlar, Dersimliler)'dan oluşmaktadır. Böylece bu sıralarda hem Safeviler'in, hem de Akkoyunlular'ın Dersimliler'le fiilen ilişki içinde oldukları anlaşılmaktadır. Kaynaklar Akkoyunlular'ın daha 1341-48 yılları arasında Çanlar (Eski Dersimliler)'la birlikte Trabzon Devleti üzerine akınlarından söz etmekte, Trabzon Devleti çevresindeki Taceddin Oğulları ve Canik Beyliği'nin bu akınlar sürecinde oluştuklarını kaydetmektedirler.

Safevi Şah Cüneyt, az evvel işaret ettiğimiz bu seferi sırasında Akça-Kale'yi alır, karşısına çıkan kuvvetleri dağıtıp Trabzon surlarına dayanır (1456). Ama tam bu sırada Şah Cüneyt'i bu bölgeden çıkarmak amacıyla Rum Beylerbeyi Hızır Bey'in kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri Trabzon hanedanı Komnenoslar'ın yardımına gelir. Geri çekilmek zorunda kalan Şah Cüneyt, Akkoyunlu Uzun Hasan'a sığınır. Bu sırada (1456 yılında) Osmanlılar tarafından kuşatılan Trabzon, Akkoyunlu Uzun Hasan'ın muhalefetine rağmen Fatih Sultan Mehmet tarafından 1461 yılında teslim alınır. Böylece Trabzon Osmanlılar'ın eline geçer (Bk. 1- Prof. Yaşar Yücel-Ali Sevim, Türkiye Tarihi, 2- Trabzon Salnamesi/Trabzon Yıllığı, 3- Prof. Yaşar Yücel, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, 4- Mahmut Goloğlu, Trabzon Tarihi; vd).

Yavuz Selim bu tarihte Trabzon'a Osmanlı valisi olarak bırakılır (1461). Daha Trabzon valisi iken Safeviler'e savaş ilan eder. Tahta çıkınca bu savaşı sürdürür. Çaldıran'da Safeviler'i yenilgiye uğratan da oydu. Onun rolü öyküdeki Hızır Paşa'ya çok benzer. Ama Pir Sultan'a ilişkin gelenekteki Hızır Paşa'nın Trabzon olayında Şah Cüneyt'in üzerine gönderilen Osmanlılar'ın Sivas (Rum) beylerbeyi yukarıdaki "Hızır Paşa" olması ihtimali daha büyüktür. Gelenekteki Hızır Paşa karakteri belki de her ikisini temsil edecek şekilde kullanılmaktadır.

Şah Cüneyt'in Uzun Hasan'a sığınması ve onun bacısı ile evlenerek siyasi bir ittifak başlatması yukarıda sözünü ettiğimiz 1456 yılındaki Trabzon seferinden hemen sonradır.

Şah Cüneyt, Trabzon seferinden 4 yıl kadar sonra Şirvan üzerine yaptığı bir seferi sırasında öldürüldü (4 Mart 1460).

Pir Sultan'a ilişkin sözlü gelenekte O'nun Padişah'a karşı Şah yanlısı bir ayaklanmanın başını çektiği için asıldığı söylenir. Bu gelenekte 'Padişah' Osmanlı'yı, Şah ise Safeviler'i temsil eder. Dolayısıyla Pir Sultan'ın bir Safevi yandaşı olarak tasvir edildiği tartışma götürmez. "Açılın kapılar Şah'a gidelim" sözünün anlamı da budur. Pir Sultan, "Seyit" olarak bilindiğine ve bir deyişinde "aslım Yemen'de" dediğine göre sadece bir Safevi yandaşı değil, aynı zamanda Safevi evine mensuptu. Çünkü seyitlik ve Yemenilik iddiaları Safeviler'in de geleneğidir.

Yemen-soyulu ve Banaz doğumlu bir seyit olduğu kaydedilen Pir Sultan'ın üç oğlu, bir de kızı vardı. Gölpınarlı'nın yazdığına göre Pir Sultan'ın bu üç oğlundan Seyit Ali Banaz'da, Pir Mehmet Tokat'ın Daduk köyünde, Er Gaib ise Dersim'de yatıyor (Pir Sultan Abdal, Milliyet, Varlık Yay., 1995). Erzincan (Kıştım köyü) ve Dersim'de Pir Sultan Ocağı'nın ve Pir Sultan soyundan gelenlerin varlığı biliniyor. Örneğin Pülümür'ün Zımak ve Hagülü (Hacılı) köylerinde Pir Sultanlar diye bilinenler yaşamaktadır. Ocakları Zımak köyündedir. Bu ocak, yöre halkının rivayetlerine göre, 'iki yılan tarafından Horasan'dan Pülümür'e getirilen büyük bir direktir'. Naşit Hakkı Uluğ'un aktardığı versiyonda Horasan'dan Dersim'e gelirken Pir Sultan'ın bu direği beraberinde getirdiği söylenir. Yine Naşit Uluğ'un aktardığı bir Dersim geleneğine göre hepsi seyit olan Hagülü köyü halkı Sivas'ın 'Hanas' (doğrusu Banaz olmalı) köyünden gelmiş olan Haydar adında bir Kızılbaş babanın torunlarıdır. Pir Sultan'ın asıl adı Haydar olduğuna göre, Dersim geleneğinin referans verdiği Kızılbaş baba, Pir Sultan'ın kendisi olmalıdır. Gölpınarlı'daki bilgilere dayanarak O'nun oğlu Er Gaib'in de Dersim'de yattığına yukarıda işaret ettik.

Yukarıdan beri anlattıklarımın ışığında benim vardığım sonuç şudur:

Pir Sultan olayında adı geçen Hızır Paşa, büyük ihtimalle 1456 yılında Şah Cüneyt'i bastırmaya yollanan az evvel değindiğim Sivas/Rum Beylerbeyi Hızır Paşa'dır. Dersim-Kızılbaş geleneğinin ünlü Pir Sultan'ı ise, ya Şah Cüneyt'tir ya da bir deyişinde adının "Koca Haydar" olduğunu söylediğine göre daha büyük olasılıkla az sonra anlatacağım Şah Haydar'dır. Safevi şahlarından birine ilişkin olayların bir-diğerine transferi mümkündür. Kaldı ki tüm Safevi evinin ve şahlarının öyküsü gelenekte daha çok Şah Haydar'ın şahsında anlatılmaktadır. Gelenekleri doğru anlamak için, onların diline aşina olmak ve yazılı tarihin ayrıntılarına hakim olmak gerekir.

Yukarıda anlattıklarımızdan kolaylıkla görülebileceği gibi Pir Sultan olayı münferit ve basit bir olay olmayıp, Kırmanciye tarihindeki kritik bir dönemece referanstır. Bu olay, Safevi önderleri Şah Cüneyt ve oğlu Şah Haydar'ın bölgedeki faaliyetleri ile, Çanlar'la ittifak içinde gördüğümüz Akkoyunlu Uzun Hasan ve Safeviler'in Kırmanciye'de egemenlik kurmak isteyen Osmanlılar'a karşı verdikleri mücadele ile yakından bağlantılıdır.

Bu özet arka planı takiben şimdi asıl konumuz olan Şah Haydar (Hoca Ahmet)'i anlatabiliriz. Şah Cüneyt'in iki eşinden biri Uzun Hasan'ın bacısı, diğeri ise bir Çerkez cariyeydi. Bu iki kadından iki oğlu oldu. Şah Haydar, Uzun Hasan'ın bacısından; Hoca Muhammed ise Çerkez kadından olmaydı. Şah Cüneyt'ten sonra Erdebil postuna oğlu Şah Haydar geçti. Şah Haydar'ın pirligi 1460-88 yılları arasına rastlar.

Şah Haydar (Düzgün Bava), Uzun Hasan'ın Diyarbakır'daki Akkoyunlu sarayında doğdu. O'nun annesi, Uzun Hasan'ın bacısı Hatice Begum'du. Şah Haydar'ın karısı ise Uzun Hasan'ın kızı Marta'ydı. Marta, Rumca bir addir. Çünkü Marta'nın annesi son Trabzon İmparatoru Kalo Joannes'in kızı Despina Hatun'du. Kısacası ünlü Uzun Hasan, Şah Haydar'ın hem dayısı hem de kayınbabasıdır. Dersim ve Alevi geleneklerini doğru yorumlamak için bu ilişkiler bilinmek zorundadır. Çünkü bu yakınlıklar aşiretlerin tasnifi de dahil olmak üzere geleneğe yansımaktadır. Bu konunun ayrıntıları için Dersim ve Zaza Tarihi-Sözlü Gelenek ve Tarihsel Gerçek başlıklı çalışmamın Dördüncü Bölümü'ne bakılmalıdır.

Adı geçen çalışmada işaret ettiğim gibi, Uzun Hasan, Dersim geleneğinin Şah Hasan'ı; Şah Haydar ise bu aynı geleneğin Khalemamsor (Seyit) dediği figürdür.

Khalemamsor, "Kırmızı Elbiseli" (Kızılbaş) demektir. Çünkü O'nun izleyicileri kendisinin adıyla Haydari, partizanlarına giydirdiği başlığın renginden dolayı da Surh-u Ser (Kızılbaş) diye bilindiler. Oniki imama atfen oniki dilimli Tac-ı Haydari (Kızıl Taç)'yi o koydu. Ondandır Dersimliler de dahil olmak üzere Safeviler'e ve yandaşlarına Kızılbaşlar ve/veya Haydariler dendi. Bazı kaynaklar ve şecereler ondan Haydar Baka, Haydar Sultan, Haydar Mirza vd gibi adlarla söz ederler.

Babası Şah Cüneyt'in Akkoyunlular'la kurduğu ittifak siyasetini Şah Haydar da devam ettirdi. Uzun Hasan'ın kızı Marta ile evlenerek bu ittifakı daha da pekiştirdi. Şah Haydar'ın eşi Marta, Dersim geleneğinde "Kınc-ı Sur" (Kırmızı Elbiseli, Kızılbaş) diye bilinir. Diğer kaynaklar bu kadına Halime, Baki Aqa (Baki Ağa, Bagi Aka), Alem-Şah Begum, Halime Begum vd gibi adlarla referans verirler (Bk. 1- Silsile-i Neseb-i Safaviya/Saffat El Saffa, 2- Müneccimbaşı, 3- Habib al-Siyar, vd).

Marta (Kınc-ı Sur) ile evliliğinden Şah Haydar'ın üç oğlu oldu:

En büyüğü Şah Ali (Yar Ali, Ali Mirza, ölm.1494), ortancası İbrahim, en küçüğü de Şah İsmail'di.

Onun Süleyman adında bir oğlu da anılır. Deguignes, Şah İsmail'den İsmail Sofi diye söz eder.

"Yesevi" kavramının aslı Safi, Sofi, Safevi sözcükleridir. Alevi geleneğinde "Yesevilik" denen şey, Safeviliğin ta kendisidir.

Şah Haydar da babası Şah Cüneyt gibi savaşçı bir dervişti, bir profesyonel devrimci tipiydi. Babası gibi o da muharebe meydanında düştü.

Uzun Hasan 5-6 Ocak 1478'de Tebriz'de öldüğünde yerine ilkin oğlu Halil, sonra da Halil'in küçük kardeşi Yakup geçmişti. Haydar, Yakup'un bacısı Alemşah (Kınc-ı Sur) ile evliydi. Yani Yakup, Şah Haydar'ın kayınbiraderiydi. Ama Akkoyunlular'ın Safevilere dönük politikası Yakup'la birlikte değişmeye başladı. Yakup, babası Uzun Hasan'ın severek giydiği söylenen Kızıl Tac'ı giymeyi reddetti. Tahta çıkar çıkmaz Safeviler'in ve yandaşlarının bu tacı giymelerini yasakladı. Şah Haydar'ın kendi bacısı Alemşah (Kıncısür)'tan olma üç oğlunu Erdebil'de yakalatıp dört-buçuk yıl boyunca Fars'ta hapis tuttu.

Şah Haydar'ın hedefi siyasal iktidardı, kendi devletini kurmaktı. Bu hedefe Akkoyunlular'la hesaplaşmadan varamayacağı açıktı. Onlarla kapışmadan evvel Çerkezistan ve Dağıstan Hiristiyanlarına karşı akınlar yaptı. Ama oraya varmak için Şirvanşahların topraklarından geçmek

zorundaydı. 1460'ta Şah Haydar'ın babası Cüneyt'i öldüren bu Şirvanşahlar'dı. Akkoyunlu Yakup, bu tarihteki Şirvan Şahı'nın damadıydı. Şah Haydar, Şirvan'ın başkenti Şamahi'ye saldırdığında Şirvan Şahı Yakup'tan yardım istedi. Yakup'un yolladığı dörtbin mevcutlu Akkoyunlu birliğini de alarak Şah Haydar'a saldırdı. Böylece Şah Haydar (Kalemamsor, Ahmet Yesevi, Düzgün Bava)'ın kendisi de, intikamını almaya çalıştığı babası Şah Cüneyt gibi, yaşamını Şirvan (Tabarsaran)'da, ağır bir ok yarası sonucunda yitirdi. Yandaşları tarafından orada, muharebe meydanında gömüldü (9 Temmuz 1488). Böylece Safevi devrimci hareketi kendi zamanlarında yandaşları tarafından Hızır veya Allah olarak bilinmiş olan bu baba-oğulun ikisini de Şirvan'da muharebe alanında yitirdi. Bu yenilgide ve Şah Haydar'ın öldürülmesinde Akkoyunlu Yakup'un gönderdiği birlikler kesin bir rol oynadı.

Dersim geleneğinin Ahmet Yesevi ve Düzgün Bava derken kastettiği bu Şah Haydar'dır. Geç Dersimliler onu kendi cedlerinden biri ve kendi dinlerinin kurucusu olarak görürler. Benim fikrime göre, Geç Dersimli "Zonê ma zonê Xızır'ıyo, tonê ma tonê Xızır'ıyo" dediğinde işte bu Şah Haydar'a, onun diline (Dımilki) ve kılığına (Kırmızı Elbise/Kızıl Başlık) referans vermektedir.

Cedlerine tanrısallık atfeden Dersimli, cedlerinden biri olarak gördüğü bu Şah Haydar'ı da öyle kabullenmiş, dahası Düzgün Baba da dediği bu Şah Haydar'ı Dersim'in kâbesi olarak görmüştür. O, göksel değil, yerseldi. Semavi değil, dünyevi. Bir ruh değil; gerçek, somut bir insandı. Başka bir alemde değil, hepimiz gibi bu dünyada yaşadı. Onun tanrısallaştırılması, geleneğimizin tanrı, insan ve doğa görüşüyle, kendi cedlerine ve önderlerine tanrısallık atfetmesi ile ilişkilidir.

Bunda anlaşılacak bir yan yoktur. Çünkü, "Biz insanı Hak biliriz", çünkü, "Kıblemiz insandır bizim", çünkü "Heq, Mordemo dê girso".

Yalan'ın "kutsal"ı onu yalan olmaktan çıkarmaz. Kutsal kitaplar yalan söylüyor. İnsanları yaratan Tanrı değil, tanrıları yaratanlar insanlardır. Tanrılar, insandan ve toplumdan çıkmaz. Bu gerçek kavranmadıkça ne tarihimizi, ne inancımızı, ne de başka bir şeyi doğru kavrayamayacağımız gibi, zihnimize, elimize kolumuza kendi irademizle kelepçe vurur, bir şeyleri açıklamaya çabalarken bilerek veya bilmeyerek her şeyi daha bir anlaşılmaz ve içinden çıkılmaz kılarız. Kutsal kitapların, kilise papazları veya cami imamlarının deneye, gözleme, olgulara değil, fakat imana dayalı uçuk bakış açısıyla bir yere varamayız.

Özcesi, ayağımızı yere basar, yazılı tarihe ve gerçeklere tutunursak, Dersim'in Hızır bildiklerinden biri bu Şah Haydar'ın ta kendisidir.

"Hızır bildiklerinden biri" diyorum, çünkü Hızır denen figür, 1) Bu kültün bulunduğu her halkta aynı değildir, 2) Her çağda aynı değildir.

Burada Dersim ve Aleviler'in ruh göçü inancı, dairesel dünya ve tarih görüşü de hatırlanmak zorundadır.

Yeri gelmişken Dersim inancındaki Eli veya Oli'nin Hz. Ali ile bir ilişkisinin olmadığını, ama geç dönemlerde Şiiğin etkisiyle Eli adının yerine Ali'nin ikame edildiğini, böyle bir yorumun savunulmaya başlandığını söylemek zorundayım. Bu Şii etkinin Şii'lik olarak tanımlanamasa da, özellikle Safevîlik üzerinden geldiği düşünülebilir.

Peki Eli kimdir? Bence Dersim inancındaki Eli, Hızır-İlyas (Hıdırellez) kombinasyonunda karşılaştığımız İlyas'ın ta kendisidir. "Ya Xızır, ya Eli" dediğinde Dersimli'nin referansı İlyas'tır. Onu genelde Hızır'la birlikte anar. "Xeylasu" veya "Xeylaşı" adı da İlyas'la ilişkilidir.

BÜYÜK AHMET RİFAİ (NAM-I DİĞER: AHMET BASRİ)

Ahmet Rıfai (1118?-1183/1187), Rıfai tarikatının kurucusudur.

Tam adı, Ebu'l Abbas Ahmet bin Ali er-Rıfai'dir (Ahmet bin Ali bin Yahya; Seyyid Ahmed b. Ali el-Mekki b. Yahya er-Rıfai).

Rivayetlerde baba tarafından İmam Musa Kazım soyundan olduğu öne sürülür. Annesinin adı Fatıma'dır. Basra doğumlu olduğu için Ahmet Basri olarak da bilinir. Basra'nın Karyet Hasan adlı bir köyünde doğmuştur. Bu köy Irak'ın Bataih bölgesindedir. Bu yüzden ona Ahmet Bataihi de denilir. Yedi yaşındayken babası ölür. Yetim kalan Ahmet, bir tarikat şeyhi olan dayısı Mansur El-Bata'ihî (Mansur Rabbani, Şeyh Rabbani) tarafından büyütülür. Kadiri tarikatının kurucusu ünlü Abdülkadir Gilani, Ahmet Rıfai (Seyit Ahmet)'nin dayısıdır.

Seyit Ahmet, tasavvuf eğitimini dayısı Mensur ile Ebu'l Fazl Ali el-Wasiti (Şeyh Ali-el-Vasitiyü'l-Kureyşi/Şeyh Aliyyü'l-Vasiti/Alıyyü'l Kâri Vasiti/Alıyyü'l Kâri)'den alır.

Dayısı Mansur, ölmeden önce kendi tarikatının başına yeğeni Ahmet'i bırakır (1146?).

Seyit Ahmet Rıfai, bu tarikatın kurucusu olarak kabul görülür ve bir zaman sonra onun adıyla Ahmediler

ve/veya Rıfailer diye bilinmeye başlayan bu tarikat, zamanla geniş bir coğrafyada etkinlik kurmayı başarır.

Ahmet Rıfai'nin kendi çağdaşı Abdülkadir El-Gilani ile ilişkileri konusunda birbirini tutmayan bilgilere rastlıyoruz. Bazıları onu Kadiri tarikatının kurucusu ve dayısı Abdülkadir Gilani'nin bir izleyicisi olarak tanıtırken, bazıları da bunun tam tersini iddia etmektedir.

En ilk sufi örgütlenmeler olan Kadiri ve Rıfai tarikatları arasında da kurucuları arasındaki ilişkiye benzer yakın bir ilişki ve içiçelik vardır. Bu iki tarikat sık sık bir ve aynı veya birbirinin kolları gibi görülürler. Birinin bulunduğu yerde diğerine de rastlıyoruz.

Abdülkadir Gilani'nin faaliyeti Bağdat, Ahmet Rıfai'ninki ise Basra eksenlidir.

Selçuklular döneminde ve sonrasında Kadirilik ve Rıfailik Anadolu'da en yaygın tarikatlardı.

Ahmet Rıfai'nin üç kez evlendiği kaydedilir.

İlk eşi dayısı Mansur'un kuzeni Hatice'dir. Daha sonra Hatice'nin bacası Rabia, en son olarak da Muhammed bin El-Kasimiya'nın kızı Nefise (Nafisa) ile evlenmiştir.

Ahmet Rıfai (Ebu'l-Abbas)'nin üç oğlunun hepsi de babalarından önce öldükleri için kendisi öldükten sonra merkezi Irak'ta bulunan tarikatının başına bacasının oğlu Ali bin Uthman geçmiştir.

Ahmet Rıfai, Abbasi halifelerinin bile hürmet gösterdiği devrinin tanınmış ve saygın bir sufisi olarak tanıtılmaktadır. Türbesi Bağdat'ın güneyinde Vasıt yakınındadır. Kurduğu tarikat Ahmediyye, Rıfaiyye ve Bataiyye gibi değişik adlarla bilinmişse de sonraları Rıfaiyye adı öne çıkmıştır.

“Kutb'ul-Arifin“ (Ariflerin Kutbu) olarak da tanımlanan Ahmet Rıfai'nin kendi çağına ve sonrasına etkisi çok büyük olmuş, neredeyse tüm islam ülkelerinde onun adına dergâhlar kurulmuştur. Fakat Rıfailik esas olarak Irak, Urum (Anadolu), Suriye ve Mısır'da güçlenmiştir. Birer derviş tarikatı olan çeşitli ülkelerdeki kolları genelde o ülkelerdeki başlatıcılarının adıyla bilinmiştir.

John P. Brown, The Darvishes adlı kitabında Kutb-ed-Din Haydar tarafından 13'üncü yüzyılda kurulan Haydariler tarikatını da Rıfailer'le ilişkilendirir, hatta yakın akrabalıkları olduğuna işaret eder. Haydariler'in ellerine, kulaklarına ve boyunlarına demir yüzükler taktıklarını ve tıpkı Rıfailer gibi ateş üzerinde dans ettiklerini hatırlatmakta yarar var.

Ahmet Rıfai'nin kurduğu tarikatta eski İran çok-tanrıcılığının ve Zerdüşt inançlarının etkileri kolaylıkla görülebilir. Örneğin bu tarikatta ateş ve ocak çok önemlidir. Yanan fırınlara girmek, yılan terbiye etmek, aslan veya ayı binip yılanı kamçı gibi kullanmak vb gibi tehlikeli işler de bu tarikatın başlıca eğitim konuları olmuştur.

Rıfai dervişlerinin bu pratikleriyle Dersim derviş pratikleri arasındaki benzerlik son derece açık ve çarpıcıdır. Bu pratikler ortodoks Sünni kesimler tarafından Müslümanlıkla bağdaştırılmamış, şiddetle reddedilmiştir.

1326 yılında Irak'ın Vasıt bölgesine gelen Faslı seyyah Ibn Batuta, Ahmet ar-Rıfai'nin Umm Ubayda adlı köydeki mezarını ziyaret eder. O'nun anlattığına göre ordaki ocakta alevler içinde 'Ateş Dansı' yapan ve ağızlarında ateş söndüren binlerce derviş vardı. Ibn Batuta onlardan 'Ahmedi Dervişleri' (Ahmediler) diye söz eder.

Rıfailer'in Anadolu'ya Babai ayaklanması öncesinde göçüp yerleştikleri kesin gibidir. Güney Irak'tan gelerek Harran üzerinden Karaman Eyaleti, Malatya ve Dersim'e doğru ilerledikleri anlaşılmaktadır. Ibn Batuta, Anadolu'da Rıfai tarikatının kurucusu Ahmet Rıfai'nin soyundan gelme Şeyh İzzu'd-Din ve kardeşlerinden, Şeyh Ahmed Kuçek b. Tacu'd-Din er-Rıfai'nin evlatlarından bahseder. Ahmet Eflaki, Ariflerin Menkıbeleri'nde Seyid Ahmed Kuçek-i Rufai (bazen sadece Seyit Ahmet veya Seyit Ahmed Rufai diye geçer)'den söz eder ve ona mensup olanların Ahmediler diye bilindiklerine işaret eder. Eflaki'de adı verilen Rıfai şeyhlerinden biri de Ahmed Kuçek-i Rıfai (Küçük Ahmet Rıfai)'nin oğlu Seyyid Taceddin'dir. Tacüddinoğulları (1308-1425) adıyla bilinen beyliğin Seyit Taceddin Rufai ile ilişkili olması mümkündür.

Bir keresinde bir grup dervişle birlikte Konya'ya giden Seyit Taceddin, Celaleddin Karatay Medresesi'nde Konya halkının büyük ilgi gösterdiği bir gösteri yapar. Eflaki'nin aktardığına göre bu gösteriye Mevlana Celaleddin Rumi'nin karısı da gider ve bu yüzden Mevlana tarafından azarlanır. Açık ki 13. yüzyıl Anadolu'sunda Rıfai şeyhleri ve tarikatının etkinliği ünlü Mevlana'yı kıskançlığa sürükleyecek denli büyüktü.

Eflaki'nin Rıfai dervişleri olarak kendilerinden sözettikleri yalnızca yukarıda adları geçen ikilidir. O, Mahmud Hayrani'den de söz etmekte ama O'nun Rıfailiği konusunda herhangi bir şey dememektedir. Oysa Mahmut Hayrani de bir Rıfai dervişidir, dahası, şeceresinden anlaşılacağı gibi Küçük Ahmet Rıfai'nin kardeşidir. 1251/2'de ölen bu Küçük Ahmet Rıfai'nin Karaca Ahmet'le bir ve aynı şahıs

olduğunu düşünüyorum.

O halde 13. yüzyılda Anadolu'da Kadiri-Rıfaiği temsil eden ünlü isimlerden ikisi Küçük Ahmet Rıfai (Karaca Ahmet) ile kardeşi Mahmut er-Rifai (diğer adıyla Mahmut Hayrani/Mahmut Harrani) idiler. Küçük Ahmet Rıfai'ye ait olduğu rivayet edilen Ladik'teki türbe üzerindeki kitabede Ahmet Küçük-i Rıfai'nin Abdülkadir Gilani'nin soyundan olduğu söylenir. Abdülkadir Gilani ile Büyük Ahmet Rıfai'nin akraba olduklarına değinmiştim.

Rıfailik ile Kadiriliğin sık sık bir ve aynı tarikat veya birbirinden çıkma akraba tarikatlar gibi görülmüş olmaları ve ikisi arasındaki sınırların belirsizliği nedeniyle kısaca Kadiriliğe de değinmemiz gerekir.

Kadiriliğin kurucusu ve isim babası Abdülkadir Gilani'dir. Gilan'ın Nif köyünde doğdu (1077/8). Babası bir seyit ailesinden geldiği söylenen Ebu Swaleh (bir diğer kaynağa göre Seyit Musa), annesi ise yine seyit olduğu öne sürülen Abdullah Sauma'nın kızı Fatma'dır. Asıl adı Muhyiddin, künyesi Ebu Salih'tir. Tam adı, Muhyi el-Din Ebu Muhammed bin Ebi Salih Cengi Dost şeklinde yazılmaktadır. Ünu bütün İslam dünyasına yayılmış büyük bir sufidir. 1166 yılında Bağdat'ta öldüğü kaydedilir.

Küçük yaşta babasını yitiren Gilani (El-Gili), annesi ve dedesi Seyit Sauma tarafından büyütüldü. 17/18 yaşına geldiğinde eğitim için gönderildiği Bağdat'ta yerleşti. Eğitimini Ebu Zekeriya Tebrizi (ölm. 1109), Ebu'l-Wafa b. el-Akil (ölm. 1121), Şeyh Ebu Saeed Mahzumi ve Ebu'l Hayr Hammad el-Dabbas (ölm. 1131)'dan aldı.

O'nun faaliyet alanı öldüğü tarihe kadar hep Bağdat'tı.

Yaşadığı çağın en büyük seyit ve sufilerinden birisi olarak görüldü. Elli yaşında başlattığı vaazları sırasında 70-80 bin kişinin toplandığı söyleniyor. Kaynaklara göre bu vaazlara Abbasi halifeleri ve yüksek görevlileri de katılmıştır. Bazı kaynaklar onu İslam dünyasının en büyük seyidi ve sufisi olarak tanımlar. Kurduğu tarikat sayısız yandaşları ve oluşturulan vakıflar sayesinde uzun süre yaşadı ve daima kendi soyundan kişilerce yönetildi. Merkezi Bağdat'ta bulunan bu sufi tarikat, Irak'ın yanısıra, İran, Suriye, Anadolu, Orta Asya, Hindistan ve Kuzey Afrika'ya varana dek yayılıp güçlendi. Irak'taki merkezi 13'üncü yüzyılda Moğollar tarafından ortadan kaldırıldı.

Taptuk Emre ile onun halifesi ünlü Yunus Emre'nin Kadiri oldukları rivayet edilmektedir. Dervişler arasında yaygın bu rivayete F. Köprülü de değinmekte, Bolu veya Sivrihisar'da doğduğu rivayet edilen Yunus Emre'nin bir Kadiri olduğuna ilişkin görüşleri ve Yunus Emre'nin Divan'ından bu görüşleri destekler nitelikteki şu mısraları aktarmaktadır:

“Abdü'l-Kadir gibi bir er bulunmaz

Medet et Sultanım Şeyh Abdu'l-Kadir”.

(Bk. Köprülü, a.g.e).

Pek çok kaynaktan 1363'te kurulan Yeniçeri Ocağı'nın fikir babası Çandarlı Kara Halil'in de bir Kadiri olduğu kaydedilir. Böylece Yeniçeri Ocağı'nın kurucuları arasında da Rıfai-Kadiri'ler bulunduğu öğreniyoruz.

Buraya kadar verdiğimiz bilgileri alt alta yazdığımızda Osmanlılar peryodunda kayda geçirilmiş olan menakıblarda Bektaşi diye tanıtılan ünlü şahsiyetlerin bir çoğunun Kadiri-Rıfai olduklarını görüyoruz. Kadirilik, değişik ülkelerde ordaki kurucularının adlarıyla bilinmiştir. 15'inci ve 16'ıncı yüzyıllarda Anadolu'da İznikli şair Eşrefoğlu Rumi (Eşrefoğlu Şeyh Abdullah Rumi, 1353-1469) ve İsmail Rumi tarafından temsil edilen Kadirilik, onların adlarıyla Eşrefiye ve Rumiye diye de bilinmiştir.

Kadirilik, Ortodoks (Sünni) bir tarikat gibi tanıtılsa da Sünni İslam'la çatışan doktrin ve pratiklerine de işaret edilmektedir. Sözelimi özellikle Gilanizm adı altında bilindiği Kuzey Afrika'da Abdülkadir Geylani'ye yandaşları tarafından tanrılık atfedilir, kendisine tapılırdı. Bir derviş tarikatı olan Kadirizm'de Müslümanlıkla bağdaşmayan daha pek çok eğilim sayılabilir.

Sufi tarikatlarla ilgilendiğimizde onların kendilerine özgü bir dili ve terminolojisi bulunduğunu görürüz. Bu dili öğrenmeden, zahir ve bâtin hadisesini kavramadan onları tam olarak tanıyamayız.

'Dersim Seyitleri' başlıklı bu yazı dizisinin birinci bölümünde Ali Kemali'den bir liste vermiş ve hatalı veya eksik yönlerine rağmen bu listenin konumuza giriş için maksada uygun düştüğüne işaret etmiştim. Bu listenin maksada uygunluğu içerdiği ipuçlarından dolaydır. Yeri geldikçe bu ipuçlarını kullanacağım.

Örneğin bu ipuçlarından biri Ali Kemali'nin listesindeki şu bilgidir:

“Şeyh Aziz Mahmut Evladı: Şeyh Abdülkadir Geylani'ye mensuptur“.

Tek satırlık bu bilgi bile Kadiri ve Rıfai tarikatlarının iççeliğine, Dersim’de Abdulkadir Gilani ve onun kurduğu Kadiri tarikatıyla ilişkili seyitlerin/ocakların bulunduğu işaretlerdir.

KARACA AHMET, HACI BEKTAŞ VE MAHMUT HARRANİ

KARACA AHMET

Bir konuda net bir görüş oluşturmak için, ilkin o konu hakkında en önemsiz görünen ayrıntılar da dahil, bilinebilen veya ulaşılabilen ne varsa öğrenmek gerekir. Ciddi bir araştırmacı başka türlü davranamaz. Gerekli bilgileri edinmeden fikir oluşturamaz. Ama varılan sonuçları okuyucuya aktarırken ayrıntıları bir kenara bırakıp esasları öne çıkarmak zorunludur. Bu sebeple burada okuyucuyu ayrıntılarla meşgul etmeyecek, konu hakkında yeterli bir bilgilendirme yapmak koşuluyla fikirlerimi en özet biçimde sunmayı deneyeceğim.

Bu yazının Birinci Bölüm’ünde yer verdiğim Ali Kemali’nin listesinde Gözcü Kara Ahmed Dede adı altında geçen kişi ünlü Karaca Ahmet’tir. Horasan’dan Rum’a Ahmed Yesevi tarafından gönderilen dervişlerden biri olduğu iddia edilir. Bazı kaynaklarda aynı zamanda hekimlik yaptığına işaret edilmektedir. Alevi cemlemindeki on-iki posttan gözcü postuna Karaca Ahmet Sultan Postu denilir. Hacı Bektaş Vilayetnamesi (Menakıb-ı Hünkar Hacı Bektaş-ı Veli, Gölpinarlı, 1958)’nde Hacı Bektaş’ın geldiği tarihte “Rum’un Gözcüsü”nün Karaca Ahmet olduğu söylenir. Yani Rum diyarına (Anadolu) Hacı Bektaş’tan önce geldiği, burdaki erenlerin serçeşmesi ve onbinlerce izleyicisi (57 bin) olan güçlü bir veli olduğu anlatılmak istenir. Bazen bir Ahmet Yesevi halifesi ve Hacı Bektaş’ın mürşidi gibi tanıtılırken, bazen de Hacı Bektaş’ın halifesi gibi tasvir edilir. O’nun Ahmet Yesevi ile ilişkisinde görülen aynı karışıklık Hacı Bektaş’la ilişkisinde de gözlenir.

Değişik kaynaklarda veya nefeslerde Karaca Ahmet’in adı aşağıdaki şekiller altında görünür:

Kara Ahmet

Karaca Ahmet

Karacalı Ahmet Sultan

Gözcü Karahmed (Kar Ahmed)

Karac’ahmed (Karac Ahmed)

Ahmet Karaca

Gözü Karahmed

Kari Ahmed Sultan

vd gibi.

Karaca Ahmet soyunun yerleştiği ve defnedildiği pek çok yer Karaca adını taşımaktadır.

Ulaşabildiğim kaynaklarda Kar, Kari, Kara, Karac, Karaca veya Karacalı gibi değişik şekiller içinde karşılaşılan bu sözcüğün kökeni ve anlamı konusunda üzerinde hemfikir olunan bir açıklamaya rastlamadım. John P. Brown, Karaca sözcüğünün ‘geyik’ anlamı verdiğine dikkat çeker (Bk. The Darvishes, 1868). Hasluck, Kara sözcüğünü ‘siyah’, Karaca şeklini ise ‘siyahi’ olarak yorumlar. Kayıtlarda Karaca Ahmedli adında bir aşiret görünmese de, Karaca Ahmet’in dikkate değer bir aşiret reisi veya seyidi olduğunu düşünür. Örnek olarak Halep’in kuzey-batısında oturan Rihanlı aşiretinin Kara Ahmedli adında bir kabilesinden, ayrıca Kastamonu merkezli Çandar-oğulları beyliği ile ilişkili Kızıl Ahmedli aşiretinden sözeder (Bk. Hasluck, a.g.e., s. 339-40 ve 403).

Anadolu ve Rumeli’de Karaca Ahmet’in olduğu öne sürülen sayısız mezar bulunuyor. İstanbul (Üsküdar), Manisa (Horoz Köyü), Akhisar (Karaca Köyü), Uşak, Aydın, Afyon (Karacaahmet Kasabası), Bulgaristan ve Yugoslavya (Üsküp civarındaki Tekke köyü)’da türbeleri; bir çok diğer yerde makamları/nişanları vardır. Menkabeye göre, H. Bektaş Veli, “Karacam, bir yerde mekânın, yedi yerde çerağın yansın” demiştir.

Bir iddiaya göre asıl türbesi bir Karaca Ahmet Dergahı’nın da bulunduğu Üsküdar’dadır. Burdaki dergâhın 1329 yılında, yani Osmanlı sultanı Orhan Gazi zamanında kurulduğu söylenmektedir. Evliya Çelebi (1611-1682), Seyahatname adlı eserinde Karaca Ahmet’i bir İran şahının oğlu (Acem şehzadesi) olarak tanıtır. Mezarının Akhisar’da olduğunu, ama Kırşehir’de de bir makamı bulunduğunu yazar. ‘Kara’ sözcüğü Kırşehir’deki bu makamın Suluca Kara Hüyük olabileceğini düşündürür. Evliya Çelebi’nin kaydına göre hem Akhisar’daki türbesi, hem de Kırşehir’deki makamı birer hac yeri idi. Evliya Çelebi, ünlü Celaliler’den Kara Haydar Oğlu’nun asılışını anlattıktan hemen sonra ise, mezar ya da türbeden sözetsiz Üsküdar’da Karaca Ahmet Efendi Hazretleri’ni ziyaret ettiğini söylemektedir (Bu konuda ayrıca bk. Hasluck, a.g.e., I. veya II. cilt, s. 40, 51, 197).

Karaca Ahmet’in 13’üncü yüzyılda yaşadığı kesindir.

Ama Karaca Ahmet'i Türk veya Türkmen olarak tanıtmakta ısrarlı olan çevreler onun 1329, hatta 1371 yılında hâlâ hayatta olduğunu iddia etmektedirler.

Sözelimi araştırmacı Mehmet Yaman, Saruhan Beyi İshak Çelebi zamanında Manisa'da düzenlenmiş 1371 tarihli bir vakfiye senedinde 'Süleyman Horosani oğlu Karacaahmet' ifadesinin geçtiğine işaret ederek, bu ibareyi Karaca Ahmet'in 1371'de hala hayatta olduğuna yorumlamakta ve şeceresini de babadan oğula aşağıdaki gibi vermektedir:

Süleyman Horasani (karısı Sultan Ana), Karaca Ahmet ve bacası Kadıncık Ana (Fatma Nuriye Bacı), ve Karacaahmet'in oğulları Eşref, Hıdır Abdal, Kani/Gani Abdal ve Kamber Abdal.

(Mehmet Yaman'dan akt. Burhan Kocadağ, Karaca Ahmet Sultan Dergisi).

M. Şimşek'in Hıdır Abdal Sultan Ocağı adlı kitabında (1991) ise, Karaca Ahmed'in oğlu olduğu öne sürülen Hıdır Abdal için şöyle bir şecere verilmektedir:

Zeynel Abidin, Seyit Ahmet Karaca, Hıdır Abdal, Seyyid Habib, Esseyid Behlül (Pehlul), Esseyid Bali, Seyyid Cafer, Seyit Ali, Seyid Unsur, Seyit Otman, Seyit Ahmet, Kamber (Kanbar) Abdal, (Seyit Yusuf?), Seyid Mehmet, (burdaki 2-3 ad bir yerde tek isim gibi verilir, SC), Seyit Mansur, Seyit Mehmet, Seyit Ahmet, Esseyid Mahmud, Mehmet, Hüseyin, İsa, İbrahim, Mehmet, Es-Şerif Mehmed (Durmuş), Yusuf, Mehmed, Es-Şerif Davud, Mehmed, Es-Şerif Ali, Hüseyin, Es-Şerif Ömer, Seyit Hayran, Seyit Hüseyin, Seyit Hayran el-Kadi (Mustafa el-Kadi), Esseyid Yahya Efendi (Bk. a.g.e., 25).

Adı geçen kitapta değişik sayfalarda ayrı ayrı verilen şecerelerdeki isimlerin bir bölümü birbirini tutmuyor. Nejat Birdoğan'ın Anadolu ve Balkanlar'da Alevi Yerleşmesi adlı kitabında verdiği Hıdır Abdal soyağacı da yukardaki versiyondan kısmen farklı (Bk. a.g.e., s. 206-207).

Karaca Ahmet Sultan Derneği tarafından yayınlanan bir dergide de benzer görüşler savunulmaktadır. Örneğin bu dergide yer verilen Burhan Kocadağ imzalı bir yazıda Karaca Ahmet için 'Horasanlı bir Türkmen beyinin oğludur' denilmekte, M. Yaman'ın öne sürdüğü görüşler tekrarlanmaktadır (Bk. Karaca Ahmet Sultan Dergisi).

KARACA AHMETLER

Karaca Ahmet'in 14'üncü yüzyıl sonlarında hâlâ yaşadığını iddia eden yazar ve araştırmacıların anlamadığı noktalardan biri, kaynakların birden çok Karaca Ahmet'ten söz ettiği, aynı soyun birbirini izleyen kuşaklarında bu aynı adı taşıyan lider figürlerin bulunduğuudur.

O halde önce Karaca Ahmet adını taşıyan birden çok kişi bulunduğu gerçeğini kanıtlayalım.

1) Evliya Çelebi'nin Akhisar'da mezarı, Kırşehir'de makamı bulunduğunu söylediği Karaca Ahmet.

2) Yine Evliya Çelebi'nin Celaliler'den Kara Haydar Oğlu'nun asılışını anlattıktan hemen sonra, Üsküdar'da ziyaret ettiğini söylediği Karaca Ahmet Efendi Hazretleri (mezar ya da türbeden söz etmez).

3) Karaca Ahmet'in Karacaahmet Mezarlığı'nda yatan ve kendisiyle aynı adı taşıyan torunu Şeyh Ahmet İbn-i Ali Dede (ölm. 1601/1602). (Bk. İbrahim Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi, cilt 2, s. 495, İstanbul, 1977). Üsküdar'da yatan Karaca Ahmet, dedesi veya dipdedesiyle karıştırılan bu torunu olabilir. Evliya'nın ziyaret ettiğini söylediği Karaca Ahmet Efendi de belki budur. İ. H. Konyalı, sevilen, sayılan ölümler için asıl kabrin bulunduğu yerden başka yerlere taşlar dikildiğini ve bunlara Makam Taşı dendiğini kaydetmektedir. Böylece bazı saygın ölümlerin birçok yerde makamı bulunduğu anlaşılmaktadır. Aynı kişinin pek çok yerde mezarının bulunduğu iddiaları bu gelenekten ileri gelebilir. Yani makamlar da asıl mezar gibi görülmektedir.

4) Zeyd-soyulu olduğunu söyleyen Veli Baba'nın kendi menakıbında (Veli Baba Menakıbnamesi) verdiği Zeyd soyu şeceresinde Seyit Cafer (ölm. 1282)'in oğulları Uzun Er (Seyit Ali) ile Karaca Ahmet Veli adlarına rastlarız. Veli Baba, bu Uzun Er'in Hacı Bektaş'ın halefi olduğunu söylenmektedir. Bu bilgi, başka verilerle birleştirildiğinde Kızıl Deli olarak da bilinen ünlü Seyit Ali Sultan ile Uzun Er lakaplı burdaki Seyit Ali'nin aynı oldukları rahatlıkla görülebilir. Benim görüşüm bunların bir ve aynı olduklarıdır. Burada bu Seyit Ali Sultan'ın kardeşi olarak tanıtilan bir diğer Karaca Ahmet ile karşı karşıyayız (Karaca Ahmet Veli). Veli Baba'da hem Uzun Er (Seyit Ali, Seyit Ali Gazi, 1290-1365), hem de kardeşi Karaca Ahmet Veli Hacı Bektaş'ın çağdaşları olarak gösterilirler. Burdaki Karaca Ahmet Veli'nin El-Hüseyin, El-Hüseyin'in de El-Halil adında bir oğlundan sözedilir.

5) Veli Baba, kendisinin çağdaşı olduğu anlaşılan İğdedibi'nde medfun Karaca Ahmet Veli Salis diye birinden daha sözeder (s. 234). Sani, ikinci; Salis ise üçüncü demektir. Bundan çıkan sonuç sadece

Veli Baba'nın en az üç adet Karaca Ahmet'ten bahsettiğidir.

6) Veli Baba diğerlerinin yanısıra yalnızca Karaca Ahmed adında bir başkasını anar (s. 236).

7) 1515 yılında Dersim'e bağlı Kemah'ın egemeni olan "Karaçin oğlu Ahmet Bey" (Bk. İshak Sunguroğlu, Harput Yollarında).

Daha sayalım mı?

Henüz sayabileceğim var. Ama bu kadarı Karaca Ahmet adlarını taşıyan pek çok kişiyle karşı karşıya olduğumuz gerçeğini kanıtlamak için yeter de artar bile. Bunlar Karaca Ahmet soyundan gelen ve onun adını taşıyan değişik kuşaklara mensup önderler olmalı.

GELENEKLERİN ASIL REFERANSI HANGİ KARACA AHMET'TİR?

Kaynakların birden çok Karaca Ahmet'ten sözettiğini, bu adın da Kureyş, hatta Hacı Bektaş adı gibi aynı zamanda bir ünvan veya makam adı gibi kullanıldığını kanıtladık. Bu demektir ki, geleneğe isim teklediği için Karaca Ahmet tasvirlerinde ilk Karaca Ahmet'e ait olanların yanısıra daha sonrakilere ait öğeler vardır ve bunların ayıklanması zorunludur.

Şimdi yapmamız gereken şey, Dersim ve Kızılbaş geleneğinin asıl referansı olan Karaca Ahmet'i tespittir. Bu ise; Mahmut Hayrani, Sarı Saltık, Seyit İbrahim, Hoca Nasreddin ve Mevlana Celaleddin Rumi gibi ünlülerle aynı çağda, yani 13'üncü yüzyılda yaşamış olan ve onlarla bir şekilde yakın-uzak ilişkileri olan Karaca Ahmet'tir. Asıl sorun Hacı Bektaş'ın geldiği tarihte Rum'un 57 bin ereniyle sohbetinde olduğu söylenen Rum'un Gözcüsü bu Karaca Ahmet'tir (Gözcü Karaca Ahmet), onun kimliğini tespittir.

Tam burada Seyit Mahmut Hayrani'nin şeceresi çok önemli bir ipucudur. O nedenle önce bu konuya değinip geri Karaca Ahmet'e dönmek zorundayım.

Mahmut Hayrani (Nam-ı diğer: Kureyş) ve Şeceresi

P. Wittek'in Yazijioghlu Ali On The Christian Turks Of Dobruja başlıklı yazısında Mahmut Hayrani'nin şeceresi şöyle verilmektedir (Bk. Bulletin Of The School Of Oriental Studies, vll. 14, 1952, pp. 639-668):

Babasının adı Masud'dur.

Kendisinin adı Seyit Mahmud b. Mas'ud (Mahmud er-Rufa'i, ölm. 1268/1269) olarak verilmektedir. Ahmed b. Masud (Ahmet er-Rufai, ölm. 1251/1252) adında bir kardeşi vardır. Ahmet b. Masud'un çocukları anılmaz.

Mahmut Hayrani'nin çocukları kendisinden itibaren babadan oğula şöyledir:

Seyit Mahmud b. Masud (Mahmud er-Rufai, ölm. 1268/1269), Mehmed (Muhyi ed-Din) b. Mahmud er-Rufa'i, Ali b. Mehmed (Muhyi ed-Din) b. Mahmud er-Rufa'i, Seyyidi Muhyi ed-Din (1409-1410 yılında türbeyi restore eden kişi).

Yukardaki adlardan üç kişinin tabutları Akşehir'deki türbededir: Bunlar Mahmud er-Rufa'i, kardeşi Ahmed b. Mas'ud ve Mahmud er-Rufai'nin torunu Ali b. Mehmed (Muhyi ed-Din) b. Mahmud er-Rufai'nin tabutlarıdır.

Wittek'in verdiği bilgiler bunlar.

Mahmut Hayrani'den bazen Mehmet Hayrani diye sözedilir. Başka deyişle Mahmut adı sık sık Mehmet olarak da söylenir. Hayrani nisbesinin diğer şekli ise ünlü Harran/Hıran kentiyile ve Dersim'in aynı adı taşıyan mıntıkasıyla ilişkili olan Harrani'dir (Bk. Dersim ve Zaza Tarihi-Sözlü Gelenek ve tarihsel Gerçek, IV. Bölüm).

Rivayete göre Mahmut Hayrani'nin nesli sadece 14 kuşak sürmüştür, 14'üncü kuşakta kesilmiştir. Bu aynı rivayette bu soydan olanların Mahmut Hayrani'ye gelene kadar gömülmediği, güvercin olup uçtukları, başka deyişle gerçekte ölmedikleri, ama don değişip sır oldukları söylenmektedir.

Wittek'ten aktardığım şeceredeki isimler içinde tabutu Akşehir'deki türbede olmayanlar yalnızca Mahmut Hayrani'nin oğlu Seyit Mehmet (Muhyi ed-Din) ile bu Seyit Mehmet'in torunu Seyyidi Muhyieddin'dirler. Muhyieddin adının Türkçe'de zaman zaman Muhittin gibi okunduğunu akılda tutmakta yarar vardır (Muhundu adıyla kıyaslayın). Mehmet ve Mahmut adlarının birbiri yerine kullanıldığına ise az evvel işaret ettim. Bu sebeple Seyit Mehmet'in babası Mahmut Hayrani ile aynı adı taşıması mümkündür. Dersim'de yattığı söylenen belki de odur. Mazgirt veya Nazımiye bölgesindeki 'İbi Mahmut' (İbn-i Mahmut olmalı) köyünün adı ondan kalma olabilir.

Elvan Çelebi'nin Baba İlyas-ı Horasani ve Sülalesinin Tarihi'ni anlatan kitabında İbn-i Mahmud Seydi Muhyiddin adında birinden sözedilir (Bk. Menâkıbu'l-Kudsiyye Fi Menâsibi'l-Ünsiyye, s. 123, yayına hazırlayanlar: İsmail E. Erünsal ve A. Yaşar Ocak, İstanbul, 1984). Burdaki İbn-i Mahmud

Seyd-i Muhyiddin, bence Mahmut Hayrani'nin oğlu Mehmed (Muhyi ed-Din) b. Mahmud er-Rufai olabilir.

Bazı kaynaklarda Mahmut Hayrani'nin torunu Ali'den Derviş Ali veya Seyit Ali diye sözedilir. Onun da Bava Mansur gibi Şöbek civarında yerleştiği, İç-Dersim'deki Kureşanlılar'ın da ondan gelme oldukları kaydedilir (Bk. Hıdır Öztürk, Tarihimizde Tunceli ve E.M., 1985).

Tıpkı Karaca Ahmet örneğinde tanık olduğumuz gibi Kureyş adı da bu soyun farklı kuşaklarında ad veya ünvan gibi kullanılmıştır. Bu nedenle Kureyş'in Mahmut Hayrani mi, onun oğlu veya torunu mu olduğu şeklindeki tartışmalar pek anlamlı değildir. Hepsinin de Kureyş olarak bilindiğini varsaymak zorundayız. Herbiri kendi zamanının Kureyşi idi. Çünkü geleneklerin bu üçüne de Kureyş olarak referans verdiği durumlar vardır. Bu adın/ünvanın Mahmut Hayrani'den önce de kullanıldığını sanıyorum. Ama geleneklerin esas referansı 13'üncü yüzyılın Kureyşi'dir ki, bu da Mahmut Hayrani'dir. Kendi zamanının Kureyşi Mahmut Hayrani idi.

Okuyucunun dikkatini çekerim. Mahmut Hayrani şeceresinde Karaca Ahmet'in kimliği konusunda anahtar önem taşıyan bir bilgi mevcuttur. Bu bilgi, P. Wittek'ten aktardığım bu şecerede Mahmut Hayrani'nin kardeşi olarak Ahmet Rıfai (Ahmed b. Musut, ölm. 1251/1252) adında birinin anılmasıdır. Ahmet Rıfai adı 13'üncü yüzyılın çok iyi tanıdığı bir addir. O yüzyılın son derece güçlü ve ünlü bir isimdir. Kendi çağına damgasını vurmuş bir figürdür. Anadolu'da Rıfailiğin başıdır. Ama kaynaklar sözbirliği etmişçesine bu ünlü Rıfai önderi ile Mahmut Hayrani arasındaki ilişki konusunda suskundur. Bu ilişki konusunda benim rastladığım tek kanıt işte bu şeceredir. Bu şecerenin en önemli tarafı Mahmut Hayrani (zamanın Kureyşi)'nin bir Rıfai dervişi olduğunu ortaya koyması ve ünlü Rıfai önderi Ahmet Rıfai ile kardeş olduğunu belgelemesidir. Bu Ahmet Rıfai, Rıfailiğin kurucusu Ahmet Kebir-i Rıfai (Büyük Ahmet Rıfai, Ahmet Basri) ve Abdülkadir Geylani ile akrabadır. Anadolu'da Büyük Ahmet Rıfai'nin soyundan gelenlerin varlığına, bu bağlamda Ahmet Rıfai'ye Faslı seyyah İbn Batuta da değinir. Aynı ismi taşıması ve akraba olması nedeniyle Rıfailiğin kurucusu ile karıştırılmaktadır. Bu yüzdendir ki kaynaklar bu karışıklığı önlemek için onun adına küçük anlamlı 'Kuçek' sıfatını ilave ederek kendisinden Ahmed-i Kuçek-i Rıfai diye sözedirler. Evliya Çelebi ve Amasya Tarihi'nin yazarı H. Hüsameddin ona yanlılıkla 'Şeyh Seyyid Ahmet Kebir Rıfai' veya sadece Ahmed Kebir-i Rıfai diye referans verir ve mezarının eskiden Amasya'ya bağlı olan Ladik'te (şimdi Samsun'a bağlıdır) gösterirler. Amasya Tarihi, onun sülalesinin Ladik (Amasya) çıkışlı olduğunu söyler. Bu Dersim'de ve Dersim geleneğinde Lödek biçimi altında karşılaştığımız aynı addir. Evliya Çelebi onun 1351/1352'de 63 yaşında öldüğünü kaydetmektedir. Ama bu tarih doğru değildir. Çünkü onun Evliya'nın verdiği tarihten tam 100 yıl önce, 1251/1252'de öldüğünü kaydeden kaynaklar vardır. Nitekim Elvan Çelebi de daha önce sözünü ettiğim kitabında Ladik'teki türbede yattığı söylenen Ahmet Rıfai'nin Dede Garkın'ın çağdaşı olduğunu söyleyerek Evliya Çelebi ve Amasya Tarihi'ndeki tarihin doğru olmadığını ortaya koyar.

Mahmut Hayrani'nin şeceresinde onun kardeşi Ahmet Rıfai'nin ölüm tarihi de tamıtamına 1251/1252 olarak verilmektedir. İşte bu verilerden, yani ikisinin de aynı yüzyılda yaşamış olmasından, ikisinin de Rıfai tarikatına mensup olmalarından, adları ve ölüm tarihlerinin de tamamen örtüşmesinden hareketledir ki, ben Kal-u Bal'dan Beri ve Dersim ve Zaza Tarihi başlıklı çalışmamda onların iki ayrı kişi değil, bir ve aynı kişi olduklarını söyledim. Zaten 13'üncü yüzyıl ünü bilinen bir tek Ahmet Rıfai tanır. Yani 13'üncü yüzyılın ünlü Ahmet Rıfai'si Mahmut Hayrani'nin kardeşidir. Ama bu aynı yüzyılda aynı ölçüde ünlü ve güçlü bir Ahmet daha vardır: Karaca Ahmet. Bence Karaca Ahmet ile Mahmut Hayrani'nin kardeşi Ahmet Rıfai de aynı şahıstırlar. Neden? Çünkü Karaca Ahmet de bir Rıfai dervişidir. Bunun kanıtı Karacaahmet türbesindeki eski yazılı levhada sık sık tekrarlanan şu mısralardır:

Yürüden cansız duvarı Hacı Bektaş-ı Veli

Bindin aslana Gazanfer Karacaahmed Veli

Dersim ve Zaza Tarihi adlı kitap çalışmamda aslan binip yılanı kamçı yapmanın Rıfailiğin alamet-i farikası olduğunu söylemiş ve bu mısraların Karaca Ahmet'in bir Rıfai dervişi olduğuna işaret ettiğini belirtmiştim. Daha önce anlattığım gibi Karaca Ahmet, Rum'un gözcüsü olarak tanımlanacak denli güçlü bir derviştir ve bu güç o dönemin dervişlerinden Ahmet Rıfai ile aynı olması dışında izah edilemez. Nereden bakılırsa bakılınsın Karaca Ahmet'le Ahmet Rıfai'nin bir ve aynı kişi olmaları gerekir. Güçleri, ünleri, Rıfai olmaları, adları, mekanları (ikisi de Amasya'dadır), ilişkileri, hasılı hemen tüm veriler buna işaret eder. Türk Dünyası Araştırma Vakfı Dergisi'nden alınıp Ahmet Rıfai'nin Ladik'teki türbesine konan bir yazıda, Ahmet Rıfai'nin tarikatını yaymak üzere 12'inci

yüzyılda Amasya'ya geldiği, tekkesini kurup çok sayıda taraftar topladığı söyleniyor ve ondan “Fazıl Karamemet ehli Seyyid Ahmet“ diye sözediliyor ki, bu da bir diğer kanıttır.

O halde geleneklerin asıl referansı olan 13'üncü yüzyılın Karaca Ahmet'ini tespit etmiş bulunuyoruz. Sonraki çağların Karaca Ahmetler'i de burdaki veriler birleştirilerek saptanabilir.

Vardığımız sonucu özetlersek, geleneklerin asıl referansı olan Karaca Ahmet,

1) Bir Rıfai dervişidir

2) Mahmut Hayrani'nin, yani ünlü Kureyş'in kardeşidir,

3) Aynı zamanda Ahmet Rıfai adıyla ünlenen kişidir,

4) Rıfailiğin kurucusu Büyük Ahmet Rıfai ve Abdülkadir Geylani ile akrabadır.

Sonuç: O'nun Türk/Türkmen olduğunu, 14'üncü yüzyılda halen yaşadığını söyleyenler yalan söylüyor. Zaten ona buldukları şecereler de Türklüğüne işaret etmiyor. Bu şecerelerde Hayran nisbesi dışında dikkate değer fazla bir şey yoktur. Bilerek veya bilmeyerek Dersim ve Kızılbaşlar'ın Türkleştirilmesine ve Müslümanlaştırılmasına katkı sunan bu çevreler, ya bu adı ve dergahı bugüne kadar kullandıkları tarzda kullanmaya son vermeli ya da yaptıklarının er ya da geç düşkünlük olarak tanımlanacağını bilerek hareket etmelidirler.

Karaca Ahmet konusunda daha söylenecek sözümüz var. Onu da söyleyip bu konuyu bağlayacağız.

ZAHİR VE BATIN:

KARACA AHMET HACI BEKTAŞ-I VELİ MİDİR?

Bir Dersim rivayetine göre Kureyş ve Mansur öncülüğünde Dersim'e yapılan göçte Derviş Gevr, Sarı Saltık ve Hacı Bektaş da varlardı.

Dersim'in Kureyşan ocağından bazı yaşlılar Hacı Bektaş-ı Veli'nin Mahmut Hayrani (Kureyş)'nin kardeşi olduğunu söylemektedirler. P. Wittek'ten aktardığımız şeceresinde Mahmut Hayrani (Kureyş)'nin bir tek kardeşinden sözedilir ki, yukardan beri bunun Karaca Ahmet olduğunu söyledik. Bu yaşlılarımızın söyledikleri doğruysa ve Mahmut Hayrani'nin bilmediğimiz bir diğer kardeşi de yoksa, Karaca Ahmet ve Hacı Bektaş bir ve aynı olmalıdırlar.

Unutmayalım ki, Hünkar da, Hacı da, Bektaş da, Veli de birer ünvandırlar.

Hacı Bektaş'ın asıl adının 'Hacı Mehmet Bektaş Veli' olduğunu söyleyen Evliya Çelebi, onun şecerelerini şu şekilde verir:

İmam Musa Kazım, Seyit İbrahim al-Murteza, Seyit Musa Ebi Sebha, Seyit İbrahim Mükerrerem al-Askeri, Seyit İshak as-Sakin, Seyit Musa Nişaburi (Şeyh Ahmet'in kızı Hatem'le evli) ve Seyit Muhammed Hacı Bektaş (E. Çelebi'den akt. Brown, a.g.e., s. 214).

Buna göre Hacı Bektaş'ın babasının adı Musa'dır.

H. Bektaş konusunda başlıca kaynak kısaca 'Vilayetname' olarak anılan bir menkabedir (Menakıb-ı Hacı Bektaş Veli). Bu menkabenin en başında H. Bektaş'ın bir şeceresi verilir.

Bu şecereye göre H. Bektaş yedinci imam Musa Kazım (Ebu'l Hasan Musa İbn Cafer, 745-799)'ın soyundandır. Soyu Sekizinci imam Ali Rıza (Ebu'l Hasan Ali İbn Musa, 765-818) öldürüldükten sonra onun yerine Horasan Sultanı olduğu söylenen kardeşi Musa İbrahim Mükerrerem Mucap'tan inmedir.

Yani şeceresi babadan oğula şöyledir:

İmam Ali, Hüseyin, Zeynel Abidin, Muhammed Bakır, Cafer Sadık, Musa Kazım, Musa İbrahim Mükerrerem Mucap, Musa Sani (İkinci Musa, babasının yerine Horasan Sultanı olur), Seyit Muhammed (atası İbrahim Mucap'a benzediğinden İbrahim Sani, yani İkinci İbrahim veya Sultan İbrahim olarak tanınır ve babasından sonra Horasan sultanı olur), ve onun oğlu Hacı Bektaş Veli (Bk. Vilayetname, Yayına hazırlayan: Esat Korkmaz, Ant yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1995).

Bu menkabeye göre H. Bektaş'ın asıl adı Seyyid Muhammed, babasının adı ise İbrahim Sani'dir. Erzincan adlı kitabında eski Erzincan valisi Ali Kemali Dersimli Kureyş'in şecerelerini çok belirsiz ifadelerle şu şekilde vermektedir:

“Kureyşan: İmam Musa Kazım evladından. Şeyh Seyit İkinci İbrahim. Şeyh Mahmudi Hayrani'yle sona eren. 14 kabiledir.“

Burdaki İkinci İbrahim, İbrahim Sani demektir. Buna göre Mahmut Hayrani de Musa Kazım ve İbrahim Sani soyundandır. Nitekim Kureyş Şecereleri olarak tanıtılan bir şecerede de Seyit Mahmut Musa Kazım soyundan gösterilmekte, oldukça gerilerde de olsa Hacı Bektaş-ı Veli'nin adına da yer verilmektedir.

Kısacası Seyit Mahmut Hayrani ve Karaca Ahmet kardeşlerle Hacı Bektaş arasındaki ilişkinin ne

olduğu dikkate değer bir soru olarak beliriyor. Biz bu ikili-üçlü arasında kesinlikle bir akrabalık olduğunu düşünüyor, ama eldeki bilgilerle bunun tam olarak ne olduğunu açıklayamıyoruz. Bektaş'ın soyu konusundaki tartışmalara biraz benzer şeyleri Mahmut Hayrani'ye ilişkin Dersim rivayetlerinde de duyarız. Bu rivayetlere göre Mahmut Hayrani'nin soyu uzun yaşamamış ya da pek çoğalmamıştır. Mahmut Hayrani'nin kardeşi olduğunu düşündüğümüz Karaca Ahmet'in soyu hakkında Mahmut Hayrani'nin şeceresinde herhangi bir bilgi yoktur. Bu durum onun çocuklarının olmadığı gibi bir izlenim de bırakmaktadır.

Dersimli Munzur Bava'nın ünlü kerameti (Kabe'ye helva götürüşü) Ahmet Eflaki'nin Ariflerin Menkıbeleri'nde Mevlana Celaleddin Rumi'ye (Bk. Tahsin Yazıcı çevirisi, İstanbul, 1989, s. 182-84), Vilayetname'de ise Hacı Bektaş'a atfedilmektedir. Vilayetname'de anlatıldığına göre H. Bektaş'ın hacda bulunan şeyhi Lokman Perende'nin canı pişi ister ve bunu hisseden H. Bektaş onun eşine pişiyi yaptırıp göz açıp kapayıncaya kadar götürüp döner (Bk. Vilayetname, s. 19).

Vilayetname'deki bu versiyonda çoban Munzur'un yerini öğrenci Hacı Bektaş, Munzur'un efendisinin yerini onun öğretmeni Lokman Perende (burdaki Lokman Perende, Şems-i Perende, yani ünlü Şems-i Tebrizi olabilir?), Dersim'in yerini ise Horasan dolduruyor. Vilayetname'ye göre Hicaz'dan dönen Lokman Perende'nin kendisini karşılayanlara tıpkı Munzur efsanesinde olduğu gibi 'Hacı olan Bektaş'tır, gidip onun elini öpün!' demesi üzerine Bektaş'a Hacı ünvanı verilir.

Munzur ile Hacı Bektaş öyküleri arasındaki bu paralellik bir tesadüf müdür, yoksa Munzur (Mansur?) ile Bektaş arasında bir ilişkiye mi işaret eder? Ali Kemal'in Kureşanlılar'ın kolları arasında saydığı ve Hısn-ı Mansur (Adıyaman)'da gösterdiği Şeyh Müşir (bazı kaynaklarda Seyyid Şah Menşur) kimdir, rivayetlerde Mansur olarak referans verilen ve Kureş ile yarıştıran kişilik olabilir mi? Düşünülmesi gereken bir konudur bu.

Munzur'un öyküdeki kaynak peydah etme motifi de Vilayetname'de anlatılan bir diğer öyküde Hacı Bektaş'a atfedilir. Hacdan dönen Lokman Perende ve onu ziyarete gelen Horasan erenleri okulun ortasında akan bir kaynağı farkedip şaşkınlıklarını ifade ettiklerinde, bunun Hacı Bektaş'ın kerameti olduğunu öğrenirler. Bektaş'a veli anlamlı 'Hünkar' ünvanını kazandıran da bu olmuş (Bk. Vilayetname, s. 18-21).

Böylece Bektaş, Hacı ve Hünkar ünvanlarının ikisini de Dersim rivayetlerinde Munzur'a atfedilen kerametleri nedeniyle almıştır. Dolayısıyla Bektaş'ın Dersim rivayetlerinin Munzur'u ve/veya Mansur (Bava Mansur)'u ile ilişkisinin ne olduğu merak edilmesi gereken bir konudur. Muşur adlı yerleşmenin adı da bir kanıt olarak gösterilebilir.

Bir diğer kanıt, Vilayetname'de anlatılan ve Dersim'in Düzgün Bava efsanesinin bir versiyonu gibi görünen öyküdür. Burada bir kış günü Saru ile birlikte yürüyüşe çıkan Bektaş'ın ağaçları yapraklandırıp yeşerttiği anlatılır (s. 63-64). Ben Menakıb'daki 'Saru'nun Saru Saltık (Şah Saltık)'a referans olduğunu düşünüyorum.

Hünkar'ın Bektaş lakabı veya ünvanını nasıl aldığı söylenmiyorsa da Vilayetname'de anlatılan Bektaş öyküsü bu adın açıklaması gibi görünmektedir. Vilayetname Suluca Kara Hüyük'te Mucur yolu üzerinde Bektaş (Beş-Taş) adında bir mevkiden ve Hacı Bektaş ile Saru arasında burada geçen bir olaydan bahseder (Bk. s. 61-62).

Hünkar taşları tanık gösterir ve konuşur.

Bu öykü Hünkar'ın Bektaş adını nasıl aldığına ilişkin görünüyor. O sırada henüz yeni yerleşilen bir yer olarak tarif edilen Sulucakarahüyük'ün bir adı da mümkündür ki Bektaş olsun. Bektaş adı veya ünvanı buraya yerleştiği, ayrıca taşlarla ilgili bu mucizelerden, taşları tanık gösterip konuştuğu için verilmiş olabilir. Vilayetname'de Bektaş'ın taşlarla ilişkili bir yığın kerameti anlatılır: Taştan duvarı veya kayayı yürüttüğü öyküsü, bir gün dergahın önünde bir taşı elindeki bıçakla salatalık gibi ikiye bölmesi, Hamurkaya adını alan bir kayanın üzerine çıkıp ayakları ve dizleriyle bu kayayı yoğurması, harman sahiplerine kızıp tahılı taşa dönüştürmesi, ister kadın ister erkek taşa dönüşen tahıl tanesini yutanların gebe kalması gibi (Bk. Vilayetname, s. 66-70),

Benim vardığım sonuç şudur:

Eğer 13. Yüzyılda Hacı Bektaş diye bilinen biri yaşadıysa, O, benim düşünceme göre ya Mahmut Hayrani'nin kendisi, ya da kardeşi Karaca Ahmet (Seyit Ahmet Rıfai) olmalıdır. Ama Hacı Bektaş'ın 13'üncü değil de, daha sonraki bir çağda yaşamış olması halinde ilk akla gelenlerden biri Safevi Şah Haydar (Bava Mansur, Kalemansor) olmaktadır. Nitekim geleneklerde Hacı Bektaş'a ilişkin olarak söylenenlerin bu ikilinin bir bileşkesine tekabül ettiği tanık olmaktadır.

Hacı Bektaş adının merkez tekkenin postnişinleri için kullanılan bir ünvan olması da imkansız

görünmüyor.

Özcesi Hacı Bektaş'ın kimliği konusunda vardığım sonuç şudur:

1) Karaca Ahmet (Seyit Ahmet Rıfai, bir ihtimal Karaca Ahmet'in kardeşi Mahmut Hayrani)

2) Şah Haydar (Bava Mansur, Düzgün Bava, Pir Sultan).

Gurbeti'ye ait aşağıdaki dörtlük enteresandır:

Eğer sofı aslımızı sorarsan

Gözcü Karaca Ahmed bizim neslimiz

Zâhirini, bätını ararsan

Kutb-ı âlem Hacı Bektaş neslimiz

Gurbeti'nin bu dörtlüğü sanki Karaca Ahmed-Hacı Bektaş özdeşliği kurmakta, zahiri Karaca Ahmet, batını Hacı Bektaş der gibi bir izlenim bırakmaktadır.

Mahmut Hayrani'nin Akşehir'deki türbesinin başına gelen esrarengiz olaylar incelenmeye değer. Bu türbede başlangıçta kaç adet sanduka bulunduğu kesin bilinmiyor. Şu anda bunların hiçbiri burada değil gibi. Burdaki sandukaların bir bölümü Birinci Savaş öncesinde kaçırılmış. Kaçırılan sandukalardan biri bildiğim kadarıyla Seyit İbrahim Veli'ye ait olup şu anda Berlin'de, Berlin Doğu Asya ve İslam Sanatları Müzesi'ndedir. Aylarca önce Berlin'deki konferans sırasında, ayrıca İnternet forumlarında Berlin'deki Dersimliler'e çağrıda bulunup bu sandukanın üzerindeki kaydı temin edip yayınlamalarını istedim. Şu ana kadar bu çağrılara kulak veren olmadı. Başlangıçta Akşehir'deki türbede bulunduğu söylenen Mahmut Hayrani'nin kardeşi Ahmet bin Mesud'a ait olan sanduka ise, Hürriyet Gazetesi'nin 18 Ağustos 2004 tarihli sayısının Söz Sizin köşesinde yayımlanan Dr. Havva Engin/Dr. İsmail Engin/Dr. A. Yılmaz Soyzer imzalı yazıya göre şu anda "Kopenhag'da, The David Collection/Davids Samling'de" (İslam koleksiyonu bölümünde) bulunmaktadır. Bu sandukanın buraya 1911'de getirildiği söylenmektedir. Daha önce açıkladığım gibi Ahmet bin Mesud (ölm. 1251), Mahmut Hayrani'nin kardeşi Ahmet Rıfai'dir. Onun Karaca Ahmet'in kendisi olduğunu da söylemiştim.

Ben Hacı Bektaş-ı Veli ile Bektaşilik arasında herhangi bir ilişki görmüyor, ikisini ayırt ediyorum. Bu tarikat kurulduğunda Hacı Bektaş hayatta değildi. Tarikata onun adının verilmiş olması Bektaşiliğe karşı tepkimizi Hacı Bektaş'ın kendisine yöneltmemizi, onu bu tarikatın veya hareketin konumuna bakarak değerlendirmemizi getirmemelidir.

DERSİM OCAKLARI VE SEYİTLERİ

GELENEĞİMİZİN ÇARPITILMASINA İZİN VERMEYELİM!

Önceki bölümlerde Dersim ve Alevi geleneklerindeki "Şeyh Ahmet"ten hepsi de Ahmet adıyla bilinen gerçek tarihteki şu üç ismi anlamamız gerektiğini söylemiştim:

1) Şah Haydar Safevi (Hoca Ahmet Yesevi, ölm. 1488)

2) Ahmet Basri (Büyük Ahmet Rıfai, ölm. 1183/87)

3) Karaca Ahmet (Küçük Ahmet Rıfai, ölm. 1251/2)

Bunlardan ilki Safeviler'e, son ikisi Rıfailer'e mensuptur.

Ama gelenekte bu farklılık ve kronoloji kayıptır. Adları aynı olduğu için bu Şeyh Ahmetler ve onların öyküleri birbirine karışmakta, sık sık Ahmet Yesevi (Hoca Ahmet) ortak adı altında bir tek ve aynı kişi gibi algılanmaktadırlar. Sadece bir bölgede değil, ama her yerde, sözlü anlatımlarda, menakıblarda ve tüm diğer kaynaklarda durum budur.

Bu karışıklıkta yanlış ve kasıtlı çabaların, çarpıtma ve tahrifatların da rolü vardır.

Pekçoğu 15./16. yüzyıllarda ve sonrasında kayda geçirilen sözlü gelenekler, Kızılbaşlığa karşı Nakşibendiliği desteklemeye başlayan Osmanlı'nın Kırmancıye'yi fetih siyaseti ve büyük bir impartorluk kurma özelemlerine hizmet edecek şekilde Sünni bir üslup ve içerikle kaleme geçirilmiştir. Menakıbların hemen tümünde görülen budur.

Egemen güçler kendi egemenliklerini sadece çıplak zora dayanarak sürdüremezler. Halk katında kendi konumlarını meşrulaştıracak bir ideolojinin hakim kılınmasının, ideolojik meşruiyetin büyük önem taşıdığını bilirler.

TC devleti de aynı yolu izlemiş, Kırmancıye'deki işgalini sürdürüp pekiştirmek için Battal Gazi, Eba

Müslim ve Danişmend gibi kahramanlar da dahil, Baba İlyas, Karaca Ahmet, Hacı Bektaş, Sarı Saltık, Kızıl Deli (Seyit Ali) ve Pir Sultan gibi halkçı ve devrimci figürleri Müslüman ve Türk gösteren ısmarlama bir tarih yazdırmış, bu tezleri halka benimsetmek için destan, menakıb ve roman türü edebiyattan olabildiğince yararlanmış.

Dersim ve Kızılbaş geleneğini Türkleştirme ve Müslümanlaştırma çabaları hâlâ sürdürülmekte, bu operasyonda giderek artan sayıda Dersimli ve Alevi aydınların kullanılmasına özen gösterilmektedir. Dersim ve Kızılbaş geleneğindeki üç Ahmet'in tek bir kişi gibi algılanması tarihimizin ilgili kesitinin üçte ikisini yokettiği gibi, tekleşen kişiliğin Türk ve Müslüman bir figür gibi sunulmasını da kolaylaştırmış, her türlü spekülasyona elverişli bir ortam yaratmıştır. Fuat Köprülü'nün bu yöndeki çabalarına değinmişim. Onun resmettiği Ahmet Yesevi'nin bir fabrikasyon olduğu son derece açık. Ama yerli yabancı bir yığın sözde bilim adamının bugün dahi onun bu tasvirini esas aldığı da inkar edilemez. Şeyh Ahmetler'in Ahmet Yesevi kollektif adı altında tekleşmesinin ve Yesevi nisbesinin Safi (Safevi) sözcüğünden koparılmasının yolaçtığı spekülasyonların bir örneğini daha 17'inci yüzyılda Evliya Çelebi'de görüyoruz.

Evliya Çelebi'nin ailesi Kütahya (Germiyan) orijinlidir. Kendisi anne tarafından Abaza (Kafkasyalı), baba tarafından da Germiyanlı (Kütahyalı)'dır. "Bu hakirin atası Türk Türkan (Hoca Ahmed Yesevi) hazretleridir" diyerek kendi soykütüğünü Germiyan beyi Yakup üzerinden Ahmet Yesevi'ye dayandırmakta, Seyahatnamesinin muhtelif yerlerinde babadan oğula giden şöyle bir şecere vermektedir:

Hoca Ahmed Yesevi, Mehmed Kirmani, Allahverdi Akay, Ece-Yakub, Yavuz-Er, Durhan Bey (Turhan Bey, Turhan Bala), Demirci-zade Şehit Kara-Mustafa Paşa, Kara Ahmed, Derviş Mehmed Zilli (1531-1648), Evliya Çelebi (1611-1681/1682).

Nihat Atsız'ın Seyahatname'ye yazdığı önsözde (1970), bu şeceredeki ilk dört adın doğru olamayacağı, özellikle ilk iki adın tamamen hayal ürünü olduğu söylenmektedir. Allahverdi Akay adındaki Akay'ın Kırım ağzında ağa (aka) kelimesinin karşılığı olduğunu belirten Nihat Atsız'a göre, burdaki Akay sözcüğü Evliya'nın Kırım hanlarıyla bir kan bağı bulunduğuna işaret eder.

Bu şeceredeki Ece-Yakup, Germiyan beyi Yakup'tur (1289-1328). Ece sözcüğü Arapça'da ana, kraliçe, ihtiyar, ak-sakallı demektir. Eski Türkçe'de ise büyük kardeş (ağabey) anlamında kullanıldığı söylenir. Şecerede Ece-Yakup'tan sonra gelen Yavuz-Er'in ise İstanbul fethinde bulunmuş bir sancak beyi olan Yavuz Özbek (Yavuk Er) olduğu sanılmaktadır.

Evliya Çelebi'nin ileri sürdüğü şecere ciddiye alınırsa, Ahmet Yesevi'nin Germiyan aşiretinin atası olduğunu düşünmek gerekecektir. Germiyanların Safeviler veya Rıfailerle akrabalığı kanıtlanmadığı sürece buna inanmak mümkün değildir.

Değişik kaynaklarda ilk Germiyan beylerinin listesi şöyle verilir:

Müneccimbaşı'nda : Germiyan Bey, Alışir Bey, Alemşah, Ali, Yakub (1289-1328).

Uzunçarşılı'da: Alışir, Muzafferüddin (Babailer'e karşı savaşan Malatya subaşı, SC), Kerimüddin Alışir (Babai yanlısı görünüyor, SC), Yakup I (1289-1328), Mehmet Bey (Çağşadan), Süleyman Şah. Yılmaz Öztuna'da: Ali Şir Germiyan (1230'lar), Muzafferiddin, Kerimüddin Ali Şir (1260-1264; Babai yanlısıydı, ama onun Germiyanlar'dan olup olmadığı kuşkuludur. Germiyanlar'la ilişkisi pek net olmayan Karamanlılar'a mensup olabilir, SC), Hüsamüddin b. Ali Şir (1264-89), Yakup b. Ali Şir (1298-1328).

Evliya Çelebi'nin Germiyan-oğlu Yakup'un ataları olarak verdiği isimler ise: Ahmet Yesevi, Mehmet Kirmani, Allahverdi Akay, (Ece Yakup).

Burada şu sorular sorulabilir: E. Çelebi'deki Mehmet Kirmani, diğer listelerdeki Germiyan Bey midir? Germiyan, Kirman ve Karaman adlarının ilişkisi nedir? Ece Yakup, gerçekte Germiyan beyi Yakup değil de, ünlü Karasi generali Yakup Ece (Ece Bey, Halil Ece, Ece Halil) olabilir mi? Karasi beyliği bir dönem Germiyanlar'ın uç beyleri oldukları ve onlara bağlı oldukları için Evliya Çelebi Karasilileri de Germiyanlı diye anlayabilir. Seyahatnamesi'nin bir yerinde Karaman'dan Kırım, Kır-Şehir'den de Kırım'ın başkenti veya Kirman diye sözeden Evliya Çelebi'nin Karaman ve Germiyan adlarını karıştırması da mümkündür.

Sonuç olarak bizce Evliya'nın verdiği şecerenin doğru olup olmadığı hiç önemli değil. O'nun referansının en önemli tarafı Ahmet Yesevi adıyla Germiyan Beyliği arasında kurduğu ilişkidir. Pek olası görünmeyen bu ilişki Germiyanlar'ın Safeviler ve Rıfailer'le bağlantısını araştırmak bakımından bir değer taşıyabilir.

Bu yazının üçüncü bölümünü bağlarken diyeceğim şudur: Dersim-Kızılbaş geleneğinde ilerici olan ne

varsa ona sahip çıkmak, bu geleneğin Türkleştirilmesi ve Müslümanlaştırılmasına karşı durmak zorundayız. İdeolojik mücadeleyi sadece belirli bir alanla sınırlı dar bir görev olarak anlamak yanlış olur. Bu mücadele tarih, kimlik, dil ve gelenek alanında da verilmek zorundadır. Dersim-Kızılbaş halkının karşı karşıya bulunduğu tehditler bu mücadeleye başka aydınlarımızın da katkıda bulunmasını gerektiriyor.

Yerkürenin En Büyük Şiirlerinden Biri

Devriye ya da seyriye olarak tanımlanan kategoriye dahil aşağıdaki şiir bir felsefeyi anlatıyor. Dersim ve Kızılbaşlar'ın dairesel tarih görüşünü çok güzel ifade eden bu şiire burdaki versiyonuyla John Kingsley Birge'nin 1937'de yazdığı "The Bektashi Order of Dervishes" kitabında rastlamıştım (sayfa: 122-125).

Yazarı, Şiri olarak biliniyor.

Cihan varolmadan ketmi ademde
Hak ile birlikte yekdaş idim ben
Yarattı bu mülkü çünkü o demde
Yaptım tasvirini nakkaş idim ben
Anasırdan bir libasa büründüm
Nârü badü hâkü âptan göründüm
Hayrülbeşer ile dünyaya geldim
Adem ile bile bir yaş idim ben
Adem'in sülbünden Şit olup geldim
Nuh-u nebi olup Tufan'a girdim
Bir zaman bu mülke İbrahim oldum
Yaptım Beytullahı taş taşıdım ben
İsmail göründüm bir zaman ey can
İshak Yakup Yusuf oldum bir zaman
Eyyub geldim çok çağırdım el'aman
Kurt yedi vücudum kanyaş idim ben
Zekeriya ile beni biçtiler
Yahya ile kanım yere saçtılar
Davut geldim çok peşime düştüler
Mührü Süleymanı çok taşıdım ben
Mübarek asayı Musa'ya verdim
Ruhülkudüs olup Meryem'e erdim
Cümle evliyaya ben rehber oldum
Cibril-i Emin'e sağdaş idim ben
Sülb-ü pederimden Ahmed-i Muhtar
Rehnümalarından erdi Zülfikar
Cihan varolmadan Ehl-i Beyte yar
Kul iken zat ile sırdaş idim ben
Tefekkür eyledim ben kendi kendim
Mucize görmeden imana geldim
Şahimerdan ile Döldül'e bindim
Zülfikar bağladım tığ taşıdım ben
Sekahüm hamrinden içildi şerbet
Kuruldu aynicem ettik muhabbet
Meydana açıldı sırrı hakikat
Aldığım esrarı çok taşıdım ben
Hidayet iriştı bize Allah'tan
Biat ettik cümle Resülullahtan
Haber verdi bize seyriyillahtan
Şahimerdan ile sırdaş idim ben
Bu cihan mülkünü devredip geldim
Kırklar meydanında erkana girdim

Şahivilayetten kemerbest oldum
Selman-ı Pak ile yoldaş idim ben
Şükür matlabımı getirdim ele
Gül oldum feryadı verdim bülbüle
Cem olduk bir yere Ehlibeyt ile
Kırklar meydanında ferraş idim ben
İkrar verdik cümle düzüldük yola
Sırrı faşetmedik asla bir kula
Kerbala'da İmam Hüseyin'le bile
Pakettim dameni gül taşıdım ben
Şu fena mülküne çok geldim gittim
Yağmur olup yağdım ot olup bittim
Urum diyarını ben irşat ettim
Horasan'dan gelen Bektaş idim ben
Gâhi nebi gâhi veli göründüm
Gâhi uslu gâhi deli göründüm
Gâhi Ahmet gâhi Ali göründüm
Kimse bilmez sırrım kallaş idim ben
Şimdi hamdülillah Şiri dediler
Geldim gittim zatım hiç bilmediler
Sırrımı kimseler fehmetmediler
Hep mahluk kuluna kardaş idim ben
Şiri

Yukarıdaki şiirin yazarı olarak bilinen "Şiri"nin tam adı bilinmiyor.

Son kıtanın ilk satırından hareketle "Hamdülillah Şiri" olarak bilindiği söylenebilir.

Birge'nin aktardığına göre "Horasan'dan gelen Bektaş idim ben" satırından hareketle Şiri'nin Hacı Bektaş olduğunu düşünen dervişler vardı.

(Bk. Birge, a.g.e., s. 125, dipnot 2).

Bir Türk kaynağında ise Şiri'nin Bektaş Çelebi olduğu öne sürülmektedir.

Yukarıdaki şiirde geçen ve büyük çoğunluğu Farsça ya da Arapça olan bazı sözcüklerin anlamı:

Ketmi adem: Varoluş/Yaradılış öncesinin gizli sırrı/yeşil kandili

Anasır: Unsurlar (Dört unsur veya Çar Anasır: ateş, hava, toprak ve su)

Nâr: Ateş

Bâd: Hava

Hâk: Toprak

Âb: Su

Libas: Giysi, (garments)

Hayrülbeşer: En iyi insanlar

Nebi: Peygamber

Beytullah: Tanrı Evi, Tapınak, Kâbe

El'aman dilemek: Merhamet dilemek

Ruhülkudüs: Kutsal Ruh (Holy Spirit)

Evliya: Veliler (Veli'nin çoğulu, Saints)

Cibrili Emin: Cebrail (Gabriels), Sadık Cebrail

Ahmed-i Muhtar: Muhammed (Ahmet the chosen)

Rehnümalar: Rehberlik edenler

Zat: Tanrı

Ehl-i Beyt: Ev halkı (People of The House), Muhammed Evi, özellikle Ali Evi

Şahı Merdan: Yiğitlerin Şahı (Prince of heroes)

Sekahüm hamrinden: Kevser Şarabı'ndan

Sırrı hakikat: Gerçeğin sırrı (Truth)

Esrar: Sırlar ("Sır" sözcüğünün çoğulu)

Hidayet: Doğru rehberlik, yönlendiricilik

Resulullah: Peygamber (Apostle of God)

İkrar: Söz vermek, and içmek, (confession)

Erkân: Yol kuralları (the rites)

Şahı Vilayet: Velilerin Şahı (Prince of Saintship)

Kemberbest: Kemer bağlamak

"Matlabımı getirdim ele": Aradığımı buldum

Ferraş: Süpürgeci, (Carpet-layer)

Urum: Rum (Anadolu)

Veli: Eren, ermiş kişi

İrşat etmek: Mürşidi olmak, mürşitlik etmek, yol göstermek

Birge, adı geçen kitabında Edip Harabi'nin Bektaşiler arasında oldukça ünlü olan nefesine de yer verir.

"Kafünün hitabı izhar olmadan

Biz bu kainatın iptidasiyiz"

(daha B ile E yokken, biz bu kainatın başlangıcıyız)

şeklinde başlayıp,

"Yok iken Ademle Havva alemde

Hak ile Hak idik sırrı müphemde

Bir gececik mihman kaldık Meryem'de

Hazreti İsa'nın öz babasıyız"

dörtlüğüyle devam eden Harabi'in bu nefesi, Şiri'nin "Cihan Varolmadan ketmi ademde" cümlesiyle başlayan yukarıdaki şiirinin bir taklidi ya da yorumu gibidir.

DERSİM OCAKLARI VE SEYİTLERİ

BÖLÜM IV

AĞUÇAN, MİNEYİK VE KARA PİR BAD OCAKLARI

Şecerelere göre soyları Ebu'l Vefa üzerinden İmam Zeynel Abidin'e, daha doğrusu O'nun oğlu Zeyd'e çıkan üç ocak vardır:

Ağuçan: Hozat'ın Bargın ve Elazığ'ın Sün köylerindeki ocaklar bu adla bilindiler.

Mineyik: Bu ocak Malatya'nın Arguvan ilçesine bağlı Mineyik (Kuyudere) köyündedir.

Kara Pir Bad: Bu ocak Divriği'nin Karakeban köyündedir.

Bu üç ocağın şecereleri Nejat Birdoğan'ın "Anadolu ve Balkanlarda Alevi Yerleşmesi" başlıklı kitabında yayımlandılar (Bkz. a.g.y., s. 209-238 ve 263-267).

Birdoğan'ın da işaret ettiği gibi bu şecerelere göre yukarıda adları geçen ocaklar, yani Ağuçanlılar, Mineyikler ve Kara Pir Bad'lar ünlü Ebu'l Vefa'dan gelmektedirler.

Bu şecereleri aşağıda topluca veriyorum ve özet bir değerlendirme yapıyorum.

AĞUÇAN OCAĞININ SOYAĞACI

Bu şecerenin 1566'da Küfe'de yazıldığı ve 1759'da yine Küfe'de bir daha onaylandığı kaydediliyor.

İmam Ali, Hüseyin, Zeynel Abidin (Küçük Ali), Muhammed, Muhammed, Tac'ül Arifin Seyyid Ebu'l Vefa, Seyyid Ganim, Seyyid Osman, Seyyid Zeki, Seyit Salih, Seyyid Osman, Şerafeddin, Şeyhü'l Riyani, Seyyid İzzeddin, Seyyid Lokman Ebu'l Feyz, Seyyid Mahmut, Seyit İbrahim (bunun 1451'de yazıldığı söylenen şeceresi için Mineyikler kısmına bakınız), Seyit Muhammed, Seyit Temiz.

Bu şecerede Ebu'l Vefa'dan sonra iki farklı çizgi olduğuna işaret eden Birdoğan, bunları şöyle verir:

- Zeynel Abidin, Büyük Zeyd, Hasseyin, Ali, Muhammed Zeyd, Muhammed, Ebu'l Vefa.

-İmam Ali, (...), Hasan'ül Basri, Abdullah Selati, Muhammed, İbrahim Haşimi, Genceli Muhammed (Muhammed Gencevi), Tireli Muhammed (Muhammed Tirnevi), Hervli Naci (Nacid-dü'nil Herevi), Şeyh Muhammed Şembeki, Ebu'l Vefa (Tac'ül Arifin, ölm. 1017?).

Birdoğan'a göre bunlardan gerçek soyağacı ilkidir. İkincisi soyağacı değil, yol (tarikât) silsilesi olmalıdır.

MİNEYİKLİLER'İN SOYAĞACI

Ben, Birdoğan'ın aktardığı şecereye bazı tarihler ve açıklamalar ekliyorum. Parantez içinde itaalk yazılan yorumlar bana aittir.

Zeynel Abidin, Ebül Hüseyin Zeyd el-Şehid (ünlü Zeyd. Ölm. 740), Hüseyin zül Ebra (Veli Baba

Menakıbı'nda Hüseyin Züd-Dema. Zeyd'in soyu bu oğlundan yürüdü. Ölm. 760), Ebül Hüseyin Yahya (Yahya el-Ardeşiri olmalı. Ölm. 815/833?), Hasan el-Fakih (Veli Baba'da Yahya el-Ardeşiri'nin oğullarından biri olarak gösterilen El-Hasan-üz-Zahid olmalı), Muhammed el-Zahid (9. veya 10. yüzyılda Malatya'ya göçtü), Ebül Kasım el-Hüseyin, Muhammed, Ali, Zeyd, Muhammed/Mehmed (Abbas adı hariç, bu Muhammed/Mehmed'den Salih'e kadarki adlar kısmen farklı şekilde Ağuçan şeceresinde de mevcuttur), Muhammed, Seyyid Ganim, Seyyid Hamis, Seyyid İmad, Seyyid Abbas, Zeki, Salih (Ağuçan ve Mineyik soyağaçlarının kopuştuğu kavşak her ikisinde en son ortak ad olarak görünen Salih olabilir), İmad, İmad, Hüseyin, Seyit Ganim, Celal, Yusuf, Ahmed, Ganim, İbrahim, Mahmut, İbrahim, Seyit Mahmut (Molla Mahmud), Mustafa, Mahmut (Üsküdar Karacaahmet'te medfun. Ölm. 1889), Hüseyin (Malatya Arguvan'a bağlı Mineyik köyünde medfun), Mehmet Orhan, Muharrem Naci Orhan (halen yaşıyor).

Mineyik soyağacında bazı ek veya yan şecerelere de yerverilir. Bunları da aktarmakta yarar vardır. 1451'de yazıldığı söylenen "Seyit İbrahim'in nesebi": Zeynel Abidin Ali El Asgar, Mürteza Ekber Zeyd, Hasan, Ali, Zeyd, Muhammed, Ganim, Ganim'in oğulları Ebu'l Vefa ve Abbas.

Bu şecerede Ebu'l Vefa'nın kardeşi olarak gösterilen Abbas b. Ganim'in soyu şöyle devam eder: Şerefüddin Hüseyin, İzzeddin, Lokman, Muhammed, İbrahim.

Bu şecerenin İbrahim'e ait olup 1451'de yazıldığı söylenmektedir.

Burada geçen Şerefüddin Hüseyin'den İbrahim'e kadarki isimler Ağuçan şeceresinde de aşağı yukarı aynen mevcuttur.

Yukarıda bahsini ettiğim yan şecerede Ganim'in diğer oğlu olarak gösterilen Ebu'l Vefa'nın şeceresi ise şöyle verilmektedir:

Ebu'l Vefa, Halil, Ali, Seyit İzzeddin.

Bir diğer ek şecere Ebu'l Vefa soyundan geldiği söylenen Mineyik köyünden Seyit İbrahim b.

Mahmut b. Tahir b. Mahmut b. İbrahim'e ait olup aşağıdaki gibidir (Adem'le başlatılan bu şecerenin Adem'den İmam Ali ve Zeynel Abidin'e kadarki kısmını atlayarak sadece sonrasını aktarıyoruz):

Ali Zeynel Abidin, Ebül Hüseyin Zeyd Esşehid, Hüseyin, Yahya, Hasan, Muhammed Zahid, Hüseyin, Muhammed, Ali, Zeyd (Zeyd Esşehid'den bu Zeyd'e kadarki kısım için Veli Baba Menakıbı'ndaki versiyona da bakılabilir), Muhammed, Ebü'l Vefa, Ganim, Hamis, İmad, Abbas, Zeki, Salih, İmad, Hüseyin, Ganim, Celal, Yusuf, Ahmed, Alim, İbrahim, Mahmud, Tahir, Mahmud, Seyit İbrahim (bu şecere miladi 1586 veya 1783'te bu Seyit İbrahim'e verilmiştir).

Mineyik soyağacında burda adı geçen Seyit İbrahim'in amcası Seyit Muhammed'e 1792'de Kerbela'da verildiği söylenen seyitlik belgesi de bir ek şeceredir (paranez içindeki ita'lik açıklamalar bana aittir, SC):

Ali, Abdullah el-Hüseyini, Ali Zeynel Abidin, Zeyd Esşehid (ünlü Zeyd), Ebu'l Hüseyin (Hüseyin züd-Dema), Hüseyin, Yahya (Yahya el-Ardeşiri), Hasan (El Hasan üz-Zahid), Muhammed Zahit, Hüseyin, Muhammed, Ali, Zeyd (Veli Baba'daki Zeyd-i Rabi olmalı), Muhammed, Ganim (Mineyik şeceresine göre Ebu'l Vefa'nın kardeşidir), Hamis, Abbas, Zeki, Salih, İmad, Hüseyin İmad, Ganim, Celal, Yusuf, Ahmet, Ganim, İbrahim, Mahmut, Tahir, Mahmud, Tahir, Seyit Muhammed (Mineyik köyünden olup 1792'de bu belgeyi alan kişi).

Mineyik şeceresinin içerdiği tüm bilgiler bundan ibaret. Birdoğan'a göre Mineyik dedeleri gerçekte Ebü'l Vefa'nın kardeşi olduğu anlaşılan Ganim'in soyundan inmedirler. Ama Ebü'l Vefa soyundan olduklarını iddia eder ve şecerelerini onun üzerinden Zeyd ve Zeynel Abidin'e dayandırır.

KARA PİR BAD'IN SOYAĞACI

Bu kısımda aşağıdaki birkaç soyağacı verilmektedir.

İlk nüshasının Miladi 1054'te yazıldığı ve Hüseyin Kaki'ye ait olduğu kaydedilen bu soy kütüğünde Şeyh Malik Namus'un nesebi şöyle verilir (Burdaki adların başında "Şeyh" ünvanı vardır. Hz. Muhammed'in amcası Abbas üzerinden Muhammed Şembeki'ye kadarki isimler sayıldıktan sonra şöyle sürer):

Mehmed Şembeki, Rüstem, Habib, Ahmed (Samed?), Sinemil, Ali, Muhammed, İsa, İlyas, Bayram, Rüştü, Hıdır (Şeyh Hıdır).

Ebu'l Vefa'nın soyunu M. Şembeki üzerinden Muhammed'in amcası Abbas'a dayandıran bu belgenin 1248/1256'da Necef'te burda adı geçen Şeyh Hıdır'a verildiği söylenmektedir.

"Samed" adıyla ilgili olarak bir not düşmekte yarar var:

J. K. Birge, 1937'de yayımlanan "The Bektashi Order of Dervishes" adlı kitabında "Abdal Samad"dan

sözeder. Seyit Ali Sultan Vilayetnamesi'nde Abdal Samad'ın Hacı Bektaş'tan kılıç kuşanıp Sultan Orhan'a gittiği ve Rumeli fethine katılan kırk kahramandan biri olduğu söylenir.

Kara Pir Bad şeceresindeki bir diğer soyağacı şöyledir:

Muhammed Mustafa, Ali b. Ebi Talib, Şeyh Hasan'ül Basri, Şekerli Şeyh Abdullah, Genceli Şeyh Muhammed, Tirneveli Şeyh Muhammed, Nahrulu Şeyh Muhammed, Hurlili Şeyh Ebu Bekir, Şeyh Muhammed Şembeki, Şeyh Salih, Taha ve Yasin soyunun özü Seyit Ebü'l Vefa, Seyyid Salih, Seyyid Umman, Seyyid Şerefeddin, Seyyid Lokman, Seyid Hamis, Seyid İbrahim.

Miladi 1520'de yazıldığı ve "Şeyh oğlu Şeyh Salih"e ait olduğu söylenen bir diğer soyağacı (babadan oğula):

Şeyh Üveys'ül Karrani, Şeyh Zulel, Şeyh Şerefeddin Gelinci, Basralı Şeyh Ahmet, Zaylı Şeyh Bedi, Şeyh Abbas, Şeyh Rıza, Şeyh Hasan, Şeyh Mansur, Hurzalı Şeyh Muhammed, Küfeli Şeyh Ahmet, Süleyman Darrani'nin iki oğlu, Şeyh Yahya, Şeyh Bal, Şeyh Ali, Şeyh Muhammed, Şeyh Salih (şecere sahibi kişi bu olmalı. SC), Şeyh Hasan, Şeyh Muhammed, Musa, Şeyh Nasr/Nasır, Şeyh Seyyid Ahmet.

İlkin Miladi 1253'te, daha sonra Temmuz 1597'de yazıldığı söylenen babadan oğula bir başka soyağacı (parantez içi itaallik ekler bana aittir. SC):

Adnan, Nezareyn, Nadr, İlyas, Mudrik, Kenan (?), Nadr, Malik, Küheyr, Galib, Lüeyy, Mürra, Kilab, Kusay, Abd-i Menaf, Haşim, Muttalib, Abdullah, Hz. Muhammed Abdullah (Peygamber), İmam Ali-fatimatü'z Zehra, Seyit Hüseyin (ölm. 680. Kербela), Seyit Zeynel Abidin (ölm. 712), Seyit Muhammed Bakır (ölm. 731), Seyit Cafer (ölm. 765), Seyit Muhammed, Seyit Hüseyin, Seyit Musa, Seyit Hüseyin Muhammed, Seyit Ahmet, Seyit Hüseyin Gazi, Seyyid Hüsameddin Assali (Balcı), Seyit Yahya, Seyit Zeynel, Seyit Halil, Seyit Hüsameddin (Yıl: Miladi 1253).

Kara Pir Bad soyağacındaki diğer bilgiler:

Seyit Rüstem, Seyit Ali, Şeyh Seyyid, Şeyh Akil (Miladi 1607'de Şeyh Akil'e yetki verilmiş).

Yetki verilen diğerleri:

Şeyh Musa'nın oğlu Şeyh Veli ve kardeşlerine, Şeyh Nasrüddün oğlu Şeyh Bad'a, Şeyh Muhammed'in oğlu Şeyh Musa oğullarına yetki verildiği kaydediliyor.

Yetki verilenlerden bir diğeri olan Şeyh Hasan'ın şeceresi şöyle verilmektedir (babadan oğula):

Şeyh Püsribad, Şeyh Ali, Şeyh Muhammed, Şeyh Salih, Şeyh Hasan (yetki verilen kişi).

Yetki belgelerinin altında Şeyh Abbas Pirbad'ın oğlu Hıdır'ın imzası var (M. 1607).

Bu belgenin sahibi Divriği Hıdır (Seyit Hıdır)'ın soyağacı aşağıdaki şekilde verilir:

Seyit Yusuf, Seyit Ahmet, Seyit Muhammed, Seyit Pirbad, Seyit Yusuf, Seyit Hıdır (Belgenin sahibi. Miladi 1612).

Seyit Ahmet'in babası Şeyh Nasrüddin'den sözedilir ve onun soyunun "Tac'ül Arifin Seyyid Ebul Vefa Fazl'a, yani ünlü Ebul Vefa'ya ulaştığı belirtilir.

Bir de Seyit Lokman adı geçer ve şeceresi verilir:

Seyit Lokman, Seyit Mahmut, Seyit İbrahim (soy zincirini bu Seyit İbrahim'e "Ebü'l Fazl"ın ulaştırdığı not edilir).

Kara Pir Bad soyağacının en sonunda tanıkların imzaları var (Tarih: M. 1611).

İmzacı tanıklar şu cemaatlerdir: Bayramlı, Kebanlı, Eski Arapgirli, Baba Kork, Mişeylu, Karaçorlu, Bacallı, Halilli, Dükkanlı (Dihkanlı), Halı, Körkeşan, Kılıçlı, Canbeğli.

Tanıklar arasındaki Dersim aşiretlerinin bulunduğu açıktır.

Kara Pir Bad soyağacının en sonunda bu belgenin M. 1747'de yazıldığı ve Sivas'ın Divriği ilçesinin Karakeban köyünde oturan Seyit İbrahim'e (Şeyh Şükrü ve Şeyh Cafer'in anılan soyu için) verildiği kaydı vardır.

ÖZET BİR ANALİZ

Ağuçan, Mineyik ve Kara Pir Bad şeceresi, bana bir ve aynı soyağacının değişik versiyonları olarak görünüyorlar.

Adı geçen şecerelerdeki ortak kavşakları tespit edip, bu ortak kavşaklardan geriye ve ileriye yürümeyi denedim.

Bu şecerelerdeki merkez halka şöyle belirdi:

Muhammed, O'nun oğulları Ebu'l Vefa ve Ganim, Ebu'l Vefa'nın oğlu Ganim ve Ganim'in oğlu Hamis.

Kara Pir Bad soyağacında Ebu'l Vefa'nın adı "Tac'ül Arifin Seyyid Ebul Vefa Fazl" şeklinde

geçmektedir.

Ağuçan ve ilişkili diğer şecerelerde geçen Muhammed, Seyit Ebu'l Vefa ve Ebü'l Vefa'nın torunu olarak anılan Seyit Khamush (Seyit Hamis?)'un adlarına Ehli Hakk'ın seyitler veya ocaklar listesinde de rastlıyoruz (Bkz. EI, Ehli Hak Maddesi, Minorsky). Bir versiyonda Ebu'l Vefa Sultan Sohak'ın yedi oğlundan biridir. Başka deyişle Ebu'l Vefa Ehli Hakk'ın en ilk yedi ocağından birinin kurucusu ve isim babası olarak gösterilmektedir.

Buradan hareketle Ebu'l Vefa'nın Ehli Haklar ve Goranlar'la bağlantılı olduğu veya sonraları Ehli Hak saykılına dahil edildiği düşünülebilir.

TACÜ'L ARİFİN SEYİT EBÜ'L VEFA

Ebu'l Vefa adı Ağuçan, Mineyik ve Kara Pir Bad şecerelerinin hepsinde de geçmektedir.

Fuat Köprülü Ebu'l Vefa'nın adını "Seyyid Ebu'l-Vefa-yi Kürdi" veya "Ebü'l Vefa-i Bağdadi" diye yazar ve Mevlana'nın halifelerinden Çelebi Hüsameddin Hasan'ın Mevlevi geleneğine göre Şeyh Ebü'l Vefa-i Kürdi'nin neslinden olduğunu aktarır (Bkz. , Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s. 193, dipnot 63).

Hüsameddin Çelebi (1225-1284); Eflaki'de Urmiyeli (Rumiyeli), Şafii ve "Kürt" olarak tanıtılır. Tahsin Yazıcı da Eflaki'nin Arifler'in Menkıbeleri'ne yazdığı önsözde, asıl adı "Kâkis" olan Ebü'l Vefa'nın aslen "Kürt" ve Urmiyeli olduğunu söyler. O'nun anlatımına göre Irak'taki "Kürt" kabilelerinden birine mensuptur. Başlangıçta bir eşkiya iken "Şeyh Muhammed Şanbeki" (J. Spencer'de 10'uncu yüzyılda yaşadığı söylenen "Ebu Muhammed Abdullah Talha ash-Shunbuki") tarafından tövbe ettirilip tarikata alınmış, zamanla Irak'ın meşhur şeyhlerinden biri olarak öne çıkmıştır. Eflaki'de Hüsameddin Çelebi'ye ait olduğu söylenen "Kürt olarak yattım, Arap olarak kalktım" sözü bir rivayete göre Ebü'l Vefa tarafından söylenmiştir.

Bataih'te "Tacü'l Arifin" diye ünlenen Seyit Ebü'l Vefa (ölm. 1017 veya 1107), Vefailiğin kurucusu olarak bilinir. Babailik, bazı kaynaklarda Vefailikle ilişkilendirilir. Ünlü Baba İlyas, Ebü'l Vefa'nın halifesi olarak tanıtılır.

J. Spencer Trimmingham'ın "The Sufi Orders İn İslam" (Oxford, 1971) başlıklı eserinde Ebü'l Vefa'nın 1026-1107 tarihleri arasında yaşadığı söylenir. Bağlantılı olduğu tarikat çift adla "Shunbukiyya-Wafa'ıyya" olarak adlandırılır (Bkz. a.g.y., s. 41-50).

AĞUÇAN'IN KİMLİĞİ

Merkezleri Bargini köyü olan "Ağuçan seyitleri"nin dört kolundan sözedilir.

Mir Seyit (Mehmet Nuri'de Mürşit): Mezarı Çemişgezek'in Ulukale köyündedir.

Köse Seyit: Evlenmediği (mücerret olduğu) söylenir. Mezarı Çemişgezek'in Ulukale köyündedir.

Burdaki ocağı o kurmuştur.

Seyit Mencek: Mezarı Hozat'ın Bargin köyündedir. Barginliler, Seyit Menceklidir.

Koca Seyit: Mezarı Sün köyündedir.

Ağuçan ocağının kuruluşuna ilişkin bir söylencede bu ocağı Horasan'dan (bundan İran'ı, özellikle Batı İran'ı anlamalı) gelip Elazığ'ın Sün köyüne yerleşen yukarıdaki dört kişinin kurdukları söylenir.

M. Nuri Dersimi'nin aktardığına göre "Ağuçan seyitleri", Zeynel Abidin soyundan geldiklerini öne sürmüşlerdir. Şecereler de onları Zeyd ve Ebu'l Vefa soylu gösterir. Bence, bu ocağın başlangıçta Ezdi olup İslami etkiler sonucunda kendisini Zeyd-i adı altında gizlemiş olması ciddi bir olasılıktır.

"Ağuçan" adının bir lakap olduğuna işaret eden M. Nuri, O'nun gerçek adını "Şeyh Mahmut (Seyit Mahmut)" veya "Seyit Hasan" olarak kaydetmekte, bir Hacı Bektaş halifesi olduğunu yazmaktadır (Bkz. M. Nuri Dersimi, Hatıratım, s. 120-126).

Ağuçanlı ve Barginli Hayri Cihan (Aşık Baba)'ın aktardığı rivayete göre ise Ağuçan'ın gerçek adı "Seyit Mencek"tir. Aşık Baba, bu adı "Seyit Mencek İrfani" veya "Seyit Mencek Urfani" olarak yazmaktadır. O'nun aktardığı rivayet Ağuçan'ı 11'inci yüzyıl Selçuk istilası, özellikle Mervani Devleti'nin yıkılış süreci ile ilişkilendirir. Bu devletin yıkılışını doğru bulmadığı, bu yüzden bu sıralarda zindana atılan dervişlerini kurtarmak için Diyarbakir'e gelerek Alaaddin Keykubat huzurunda Ağu içip serçe parmağından bal olarak akıttığı söylenir (Mervani Devleti döneminde Alaaddin Keykubat diye biri yoktu. Bu ad destanlarda Selçuklular'ın kollektif adı olarak kullanılır. O nedenle biz Alaaddin Keykubat'tan 11'inci yüzyıl Selçuklular'ını anlamalıyız). Rivayet "Ağuçan" lakabını bu kerametten çıkarır ve Bargin köyünün Selçuklular tarafından kendisine vakıf olarak verildiğini söyler. Bu aynı rivayete göre yine bu sıralarda Urfa'da (bir başka versiyonda ise Bağdat'ta)

“Gülhaniler/Gülaniler” tarafından fırına atılmış, ama yanmadığı gibi, sakalı-bıyığı buz içinde çıkmış, böylece Gülaniler’i ıslah etmiştir. Burdaki Gülaniler adı olsa olsa Ukayliler’e veya Gilaniler’e referanstır.

Ağuçan’ı 11’inci yüzyıla yerleştiren ve gerçek adını da “Seyit Mencek” olarak veren bu rivayet, bence Ağuçan’ın kimliğini tespit etme en değerli ipucudur. Benim bu rivayetten çıkardığım sonuç, Ağuçan, daha doğrusu Seyit Mencek adının Mengücek Gazi’ye referans olduğudur. Geleneğin referansı Mengücekler’dir (Mencek-oğulları). Burada anlatılan şey, Mengücekler’in Dersim’e gelişi. Kısacası, Ağuçanlılar Mengücekler’dir (1071-1252). En büyük ihtimal budur.

Hayri Cihan’ın aktardığı gelenekte Diyarbakır ve Urfa’nın yanı sıra Erzincan, Kemah, Dersim ve Sivas’la bağlantılardan sözedilmektedir ki, bu da vardığımız sonucu destekler yöndedir.

Ama Ağuçan geleneği karşılıklı karışmaların etkisiyle Danişmendiler’e de kısmi referanslar içerebilir. Danişmend Gazi, destanlarda sık sık Battal Gazi ile özdeşleştirilir. Nitekim, Ağuçanlılar’a dair geleneklerde Battal-soyluluk iddialarına da rastlanır. Öte yandan, Danişmend emirlerinden biri “Aghusian” diye bilinir. Bu ad veya lakapla Ağsian, Agusian, Bağhi-Siyan, Yağisiyan gibi şekiller altında da karşılaşırız. Ağusiyan olarak bilinen bu Danişmend emiri, Danişmend Gazi’nin torunu ve Gümüştekin’in oğlu Melik Nizamü’l-Din Yağıbasan bin Gazi olabilir (Melik Yağıbasan, 1142-64). Melik Yağıbasan, kaynaklarda Karasi Beyliği’nin cediti olarak gösterilir.

Fakat bahsini ettiğim gelenekteki veriler “Ağuçan” lakabıyla bilindiği söylenen Seyit Mencek’i ve Ağuçanlılar’ı daha çok Mengücek Gazi’yle ilişkilendirmektedir. Mengücek Gazi, Mengücekoğullarının (Mencekoğullarının) kurucusudur. Türbesinin Kemah’ta olduğu söylenen Mengücek Gazi, halk arasında bir veli/evliya olarak kabul görmüştür.

Aynı rivayette Seyit Mencek (Ağuçan)’ın “Zeyd soyundan” olduğu söylenir ki, bence bu da Ezdiliğe referanstır. Mervani Devletinin kurucuları büyük olasılıkla sonradan Müslümanlığı benimseyen Ezdilerdi. Müslümanlığı benimseyince kendi geleneklerini değiştirdiler. Bunlardan Şiiliği benimseyenlerin orijinal adlarını “Zeyd-i”ye dönüştürmüş olmaları mümkündür.

İrfani veya Urfani nisbesi, Urfa ve/veya Rıfai sözcükleriyle ilişkili olabilir. Bu, Ukaylilerle bir kantağa da işaret edebilir.

Mencek-oğulları’ndan Fahrüddin Behramşah ünlüdür. Kirzioğlu’nun naklettiği bir rivayette Fahrüddin Behramşah, Saltuk’un kardeşi olarak tanıtılır.

Nazmi Sevgen’in “Zazalar ve Kızılbaşlar” adlı kitabında verdiği bilgiler de Mengücekler ile Saltuklular (Melkişileri) neredeyse bir ve aynı gösterir. Sevgen’in kaynaklarına göre Osmanlı devleti oluşmadan evvel, Erzincan ve Dersim havalisine “Menküçekler” hakimdi. Çemişgezek ve Sağman beyleri Mengücekler’den çıkmaydı. Buna kanıt olarak Eski Pertek ve Sağman’da halen yaşayan kalıntıları gösterir. Hozat’ın kuzeyindeki Sarı Saltık dağında Sarı Saltık’a izafe edilen sembolik türbenin Mengücek-oğulları’ndan Hüsrev Bey tarafından yaptırıldığını söyler. Hüsrev Bey’in kendisinin ise Dersim tarihinde önemli bir yeri olan Sağman köyünde defnedildiğini yazar (Bkz. a.g.y., s. 52).

KARA PİR BAD’IN KİMLİĞİ

Kara Pir Bad şeceresinde “Seyit Hüsameddin Assali (Balcı)” adı geçer. Bir Dersim rivayetinde O’ndan “Şeyh Hüsameddin Aseli” veya sadece “Şeyh Hüsameddin” olarak sözedilir.

“Asel”, bir lakaptır. Arapça’da “bal” anlamına geldiği söylenir. Böylece bu ad Şeyh Hüsameddin Bal olarak okunabilir. Şeyh Bal’ın kendisi veya O’nun soyundan biri olabilir. “Bal” sözcüğünün yer yer “Seyit” anlamı kullanıldığını da hatırlatmam gerekir.

Yukarıda bahsini ettiğim Dersim rivayetine göre Çemişgezek’in Pulur (Sakyol) köyü ve çevresi Şeyh Hüsameddin Aseli’ye vakıf olarak verilmiştir. Kerametleri arasında “duvar yürütmek”ten de sözedilir. Aynı rivayete göre Pulur (Sakyol) köyü halkı O’nun soyundan gelmez.

Sonuç olarak üç ocağın (Ağuçan, Mineyik ve Kara Pir Bad) şecerelerinden ve diğer rivayetlerden hareketle “Kara Pir Bad” denen kişinin Şeyh Bal (Seyit Bal) ve/veya Şeyh Hüsameddin Aseli (Şeyh Hüsameddin Bal) olabileceğini düşünüyorum. Şeyh Hüsameddin ise, Urmiyeli ve Ebu’l Vefa neslinden olduğu söylenen Mevlana Celaleddin Rumi’nin müshabi ve ikinci halifesi “Çelebi Hüsameddin Hasan” (Hüsameddin Çelebi, 1225-1284/6?) ile aynı kişi olabilir. O taktirde Kara Pir Bad’ın Ebu’l Vefa ile akrabalığında bir gerçek payı bulunduğu da ortaya çıkar.

Son olarak Bad ve Bal sözcüklerinin birbiri yerine kullanılmış olabileceğine işaret etmem gerekiyor. Örneğin Kara Pir Bad soyağacındaki şecerelerden birinde “Şeyh Bal” olarak geçen bir ad, bir

diğerinde “Şeyh Püsribad” şeklinde görünüyor. Dolayısıyla Kara Pir Bad adının Kara Pir Bal veya Şeyh Karabal tarzında yorumlanması pekala mümkündür.

AĞUÇAN, KARA PİR BAD VE KARA DONLU CAN BABA ADLARI

Kara Pir Bad ve Kara Donlu Can Baba aynı kişi olmalıdır.

Hayri Cihan’ın aktardığı rivayette “Karadonlu Can Baba”, Ağuçan’ın kendisi değil torunu olarak görünürse de, bunların da bir ve aynı kişiye referans olması pekala mümkündür.

Karadonlu Can Baba, rivayette Hacı Bektaş’ın çağdaşı ve halifesi gibi tanıtılır. Moğollar peryodu ve Kemah’la ilişkilendirilir. Mucizeleri arasında bir keşişi birlikte alıp kaynayan kazana girmek ve zehir içmek gösterilir. Böylece Kemahlı keşişleri “ıslah” eder.

Rivayet, kazanda kaynarken “donuna is bulaştığı” için kendisine “Karadonlu” dendiğini söylerse de, popüler etimolojinin bir cilvesidir bu. Kerbela şehitlerinin yası için hep “karadon” giydiğinden kendisine bu lakabın verildiği de doğru olamaz.

Bence bu sözcüğün “Karadonlu” değil, “Karatonlu” olması daha büyük olasılıktır. Bahsi edilen kişi bir din adamıdır, ruhanidir. “Karatonlu” sıfatı, O’nun giydiği elbisenin rengine (kara-elbiseli, kara-kıııklı), başka deyişle rahipliğine/ruhaniliğine işaret olmalıdır.

Kara Pir Bad adına Kara Bad, Kara Pirvat veya Pir Bad şekilleri içinde de rastlarız.

Bunların “Surp Karapet (Surp Garabet)” adındaki Karabet/Karabet ile benzerliği dikkat çekicidir.

Karadonlu Can Baba ve Ağu-çan adlarının aslı Can (John) veya Çan olabilir. İkisinde de ortak bir Can (Çan) ögesi var gibidir.

“Can” veya Çan sözcüğü, etnik Çan adının yanısıra, “John” (Yahya) ismini hatırlatır.

Tam burada Surp Karapet’in John the Babtist, yani Vaftizci Yahya olduğunu hatırlamak gerekir.

Özetle:

Ağuçan, Kara Pir Bad ve Karadonlu Can Baba gibi adlar veya lakaplar, bana eski ve geç inanç katmanlarının, eski ve geç inanç önderlerinin ve bunların öykülerinin birbirine karışmasını hatırlatıyor.

SÜLEYMAN DARRANI

Bu isim, Kara Pir Bad ocağının soyağacında geçer.

O’nun ilk sufiler arasında hayli ünlü olan “Ebu Süleyman Darrani” ile ilişkili olduğu açıktır.

Ebu Süleyman Darrani, Şamlı’dır. Kaynaklarda 830 yılında öldüğü kaydedilir. Maruf Kerhi (ölm.

816)’nin haleflerinden biri gibi görülür. Zü’l-Nun (Dhu-al-Nun, ölm. 860) ile birlikte Sufizm

öğretisinin kurucuları arasında anılır. Ebu Süleyman Darrani ve Zü’l-Nun, yaşamlarını Suriye ve

Mısır’da geçirmişlerdir. İranlı olmadıkları tahmin ediliyor. Bunlardan Zü’l-Nun (Zü’l-Nun al-Mısri), bir Malamati seyidi olup “Zındık” olarak görülmüştür.

Az önceki kısımlarda Ağuçan, Mineyik ve Kara Pir Bad şecereleri konusunda özet bir değerlendirme yaptım. Bu değerlendirmede adı geçen ocaklarla ilişkili rivayetlerden de yararlandım.

Bu konuda yararlanılması gereken önemli kaynaklardan biri de yine Zeyd-soylu olduğunu söyleyen Veli Baba’nın Menakıbı’dır. Ağuçan, Mineyik ve Kara Pir Bad şecerelerinin daha doğru analizi için mutlaka bilinmesi gerektiğine inandığım bu kitaptaki verileri aşağıda özet bir biçimde sunmaya çalışacağım.

VELİ BABA MENAKIBI

Can Yayınları arasında “Veli Baba Menakıbnamesi” adıyla çıkarılan (Mart 1993) bu kitabın çevirisi

“Dede Baba” ünvanlı Doçent Dr. Bedri Noyan tarafından yapılmış. Çeviri oldukça karışık ve kötü.

Kopukluklar oldukça fazla. Bedri Noyan, kendi notları ve kendisinin “Kuran” çevirisinden yaptığı

alıntılar ile asıl metni öylesine karıştırmış ki, neyin Veli Baba’ya neyin Bedri Noyan’a ait olduğunu

ayrımak bir problem. Şecere tablosu ile metin arasında bir mukayese bile yapmadığı anlaşılıyor. Tablo

ile metin arasında tam bir tutarlılık kurulamamış. Anlatılanı anlamaya gayret etmeden önyargılı bir

çeviri yapılmış. “Silik” veya “okunamadı” denilerek atlanan yerler okuyucunun tamda bilmek

isteyeceği türden. Böyle bir kitaptan herkesin yararlanması pek olası değil. Biraz da bu yüzdendir ki

böyle bir özete ihtiyaç duydum.

Veli Baba Menakıbı’nda Zeyd soyunun ve bu soydan geldiğini öne süren bir evin/dergâhın şeceresi ile Arap (Abbasi)-Bizans ve Osmanlı-Bizans savaşları ortamında yaşanan öyküsü anlatılıyor.

Aşağıda bu kitaptaki en gerekli bilgileri şeceresel ve kronolojik bir düzende toparlamaya çalıştım.

Hicri tarihleri Miladi’ye kendim çevirdim ve bazı ek bilgiler ve yorumlar ekledim.

Ali (599-661): (...)

Hüseyin (626-680): (...)

Zeynel Abidin (659-719): (...)

Zeyd (künyesi: Eb-el-Hasan) (ölm. 740): Zeydiliğin kurucusu. 740 yılı Ocak'ında isyan etti. Küfe'de öldürüldü. Kaynaklar O'nun Yahya, İdris, Muhammed ve Hüseyin Züd-dema/ibre adlarında dört oğlundan sözedeler. Bunlardan Yahya, babası öldürülünce Horasan'a sığınıp orada bir isyana öncülük etti. 743'te yenildi ve öldürüldü. Deylem'le bağlantıları vardı. Zeyd'in soyu Hüseyin Züd-dema üzerinden yürüdü.

Hüseyin-i Züd-dem'a (ölm. 760'lar): Mineyik şeceresindeki "Hüseyin-i Zül Ebra olmalı.

Yahya el-Ardeşiri (Yahya): Hüseyin Züd-dema'nın oğlu. 762/3'te bir isyanı var.

Muhammed-ül Asgar el-Ardeşiri v-el-Aksasi (ölm. 815/833?): Yahya'nın büyük oğlu. Aksas, Küfe'nin bir köyüdür. Aksasi nisbesi buradan gelme.

Ali-yyüz-Zahid (Ali-yyül Medeni, ölm. 901?): Veli Baba'nın anlatımına göre önce Medine'den Küfe'ye ve Bağdat'a, buradan da Abbasiler döneminde ve/veya Ömer neslinden olan Malatya Emiri zamanında tüm ailesiyle birlikte Malatya'ya göçmüştür. Veli Baba'nın mensup olduğu kol, sonraları Malatya'dan Hamid Sancağı (Isparta)'na göçeder. Ağuçan, Mineyik ve Kara Pir Bad şecereleri ile Veli Baba'nın anlatımı birleştirilerek düşünülürse, Veli Baba Dergâhı da dahil tüm bu ocakların tarihinin Güney Irak'tan Malatya'ya yapılan bu göçle başladığına inanmak gerekir. Ağuçan, Mineyik ve Kara Pir Bad şecerelerindeki bilgiler ve Veli Baba Menakıbı bu ocakların Güney Irak ile (özellikle Küfe ve Kərbela ile) ilişkilerine yeterince açıklık getirirler. Buna rağmen yukarıdaki göçün ne kadar tarihsel olduğu konusunda kesin konuşulamaz. Ama Veli Baba'nın bahsini ettiği göçün tarihini saptayabiliriz. Ömer neslinden Malatya Emiri zamanında ifadesi bu konuda yeterli ipucudur. Burda referans verilen kişi Bizans'a karşı isyan halindeki ünlü Pavlaki lider Karbeas'ın beş bin yandaşıyla birlikte kendisine sığındığı Abbasiler'in Malatya Emiri General Omar'dır (ölm. 863/864). Nazmi Sevgen, "Zazalar ve Kızılbaşlar" adlı kitabında bu Malatya valisinin adını "Ömer bini Abdullah" olarak verir ve halife Mütevekkil Allah zamanına yerleştirir. Kısacası Malatya'ya göçün tarihi 9'uncu yüzyıldır. Bu, Pavlakiler'le Abbasiler'in ittifak halinde Bizans'a karşı savaştıkları pek çok bakımdan önemli bir dönemdir. Bu yüzyılda Araplar, merkezleri Dersim (Divriği) olan Pavlakiler'e "El-Bialika" diyordu. Prof. Besim Darkot, "Tunceli Üzerine Coğrafi Görüşler" (1942/943, İst.) adlı yazısında Dersim'de "esrarlı bir cemaat olan Pavlikianlar'ın da torunları vardır" dedikten sonra şöyle devam eder: "Son yıllarda bulunan eski bir vesika, Bizans tarihinde Chrysocheir adıyla yadedilen Ankara fatihini Kürşahr isimli bir müslüman olarak gösteriyor. Dersim'de bunlardan döküntüler (vardır)".

Zeyd-i Râbi: (...)

El-Hasan Gazi: Veli Baba'ya göre bu El Hasan Gazi ünlü Battal Gazi'nin amcasıdır. Veli Baba'daki şecerede El Hasan Gazi'nin kardeşleri arasında "Muhammed" adında biri de anılır. Bir an için bu "Muhammed" ile Ebu'l Vefa'nın dedesi "Muhammed" in aynı oldukları varsayılırsa, Battal Gazi'nin babası (Hüseyin Gazi) ile Ebü'l Vefa'nın dedesinin kardeş olduklarını düşünmek icab eder. Bu varsayım Ebü'l Vefa soylu olduğunu söyleyen Ağuçan-Mineyik-Kara Pir Bad dedelerinin soyağacının burdaki Muhammed'den yürüdüğü, diğer kollardan bu noktada ayrıştığı anlamına gelir. Ama Battal Gazi'nin Zeyd'in soyundan olması zor. Zeyd, 740'te öldürüldü. Kaynaklarda Battal Gazi'nin de 740'ta öldürüldüğü kaydedilir. Bunlardan birinin diğerinin soyundan olması, hele hele Veli Baba şeceresindeki kuşaklara ait olmaları başka sorunlar bir yana, kronolojik bakımdan olanaksız görünüyor. Veli Baba'daki "Battal Gazi"nin efsanelerin ünlü Battal Gazi'si ile aynı olması imkansız gibidir. Olsa olsa bu adı veya lakabı kullanan bir başkası sözkonusudur. Bedri Noyan, M. Faruk Gürtunca'nın "Seyit Battal Gazi" adlı kitabında Veli Baba'nın büyük dedesi Hasan Gazi'nin Seyit Battal Gazi'nin kardeşi olarak tanıtıldığını not eder ki, bu da bu düşüncemizi destekler niteliktedir. Ebi Cafer Muhammed (ölm. 902/3): Veli Baba Menakıbı'ndaki şecereye göre Battal Gazi'nin amcasının oğludur. Malatya'da hatiplik yapmıştır. Abbasi halifesi Mutedid zamanında (892-902) öldüğü söylenir.

El-Hasan Edibi (Eb-ül-Kasım, Uzun Hasan, ölm. 933) : Bağdat'ta oturduğu ve Abbasi halifesi Müktefi (902-908) tarafından Bizans'a karşı mücadele için Erzurum ve çevresinde görevlendirildiği söylenir. Halife Kaahir döneminde (932-934) "şehit" edildiği kaydedilir.

Kemal Eş-Şerif (ölm. 962): Babası ölünce Bağdat'tan Malatya'ya gelir. Halife Muti zamanında (946-974) öldüğü belirtilir. Burada okuyucuya 945/946'da Deylemli Büveyhiler'in Bağdat'a egemen olduğunu ve 1055'e kadar Abbasi devletini onların yönettiğini hatırlatmamız gerekir.

Seyit Hasan Eb-ül Kaasım (ölm. 991/2) : Halife Tayi dönemidir (974-991).

Muhammed (ölm. 1039): Halife Kaim dönemi (1031-1075).

Seyit Hamza (ölm. 1073/4): Malatya’da oturdu. Halife Kaim’e (1031-1075) karşı savaştı. Kerbela’da yakalanıp öldürüldü. Kaim ile birlikte 1055’te hilafet Selçuklular’ın hakimiyeti altına girdi.

Büveyhiler (Deylemiler) dönemi kapandı.

Ali bin Hamza (ölm. 1141): Esir edilip Malatya’dan Bağdat’a götürüldü. Babası öldürüldüğünde serbest bırakıldı. Malatya’ya geri dönüp “Bayındır” adındaki kente göçetti. Medine’de iken öldü.

El-Hasan-eş-Şair (Uzun Hasan, ölm. 1168) : Halife Muktaiziberrillah ve Müstencid zamanlarında Bizanslılar’a karşı Erzurum ve Kayser-i Ruma yapılan seferlere katıldı.

Zeyd-i Hâmis: (...)

El-Hasan el-Gazi (ölm. 1196): Abbasi halifesi tarafından Malatya’dan Bizans üzerine seferlere yollandı. Konya havalisi (Eğridir), Ulubor, Kiçibor, Tatar Han, Sart, Uluköy (İt Kara Şehri) ve Çan Kinisa taraflarına seferler yaptı. Bizanslılar’la yaptığı bu savaşlarda öldürüldü.

El-Gazi Hüseyin Paşa (ölm. 1242/1258?): Ulubor kalesi üzerine sefere katıldı. Daha sonra Moğollarla yaptığı savaşlarda öldü. Mezarı Uluköy’de.

Zeyd-eş-Şehid (Eş-Şehid Fi karye-i Uluköy, ölm. 1293): Ulubor’da bir düşman pususunda öldüğü ve Kara Bey’de gömüldüğü söylenir.

Ca’fer (ölm. 1282?): İlk Osmanlı padişahı Osman zamanında (1299-1324/6), “Ehl-i Beyt”ten kuvvet toplayıp İnegöl, Kara Hisar (Karaca Hisar) ve Bilecik Kalesi üzerine yapılan Osmanlı seferlerine katıldığı söylenir.

Veli Baba’da bu Cafer’in Ali El Gazi (Pir Uzun Er) ve Karaca Ahmet Veli adlarında iki oğlunun adları verilir. Bu şecerenin en gizemli yerlerinden biri burdan sonrasındır.

Seyyid Ali Gazi (Ali El-Gazi, lakabı: Pir Uzun Er, 1290-1365?): Karaca Ahmet Veli’nin kardeşi. Veli Baba’daki şecere Zeyd soyunu Karaca Ahmet Veli’den değil, O’nun kardeşi olduğunu söylediği

Seyyid Ali Gazi (Ali El-Gazi)’den yürütür. Seyyid Ali Gazi’nin Hacı Bektaş’ı irşad ettiği veya O’ndan irşad aldığına ilişkin net olmayan ifadeler yer verir. Anlaşıldığı kadarıyla burdaki Seyit Ali Gazi’nin Hacı Bektaş’tan sonraki Bektaşî tekkesi postnişini Seyit Ali Sultan olduğu anlatılmak istenir. Hızır, El-Hasan el-Hadi ve Cafer adlarında üç oğlunun adları verilir. Osmanlı padişahı Orhan döneminde Ece Bey, Fazıl Bey, Hacı İl Bey, Evranus Bey ve diğer gibi Karasi/Balıkesir savaşçıları eşliğinde Şehzade Süleyman’ın Gelibolu ve Rumeli seferine katıldığı anlatılır (1352/6). Veli Baba, kendi cediti olarak referans verdiği bu Seyit Ali Gazi’nin bir menakıbı olduğunu not eder (a.g.y., s. 227).

Geçerken not edelim ki, Balım Sultan (Hızır Bali?), bazı kaynaklara göre Seyit Ali Sultan’ın oğludur. Bir askeri kaynakta Balım Sultan’ın Sarı İsmail Sultan diye bilindiği söylenir.

Ca’fer (Lakabı: Gül Battal, ölm. 1352/6?): Ali El Gazi’nin oğlu. Şehzade Süleyman’ın Gelibolu seferine katıldığı ve bu sırada “şehit” olduğu söylenir.

El-Hüseyin el-Gazi (ölm. 1352/6): Gelibolu seferinde öldürüldü.

Cafer-is-Sadık el-Alevi (ölm. 1464): Bunun kardeşi El-Hüseyin’in “Ak Şemseddin Veli” adında bir oğlundan sözedilir. Bu Akşemseddin’in İzmid’de gömülü olduğu kaydedilir.

El-Hüseyin el-Veli-el-Meşhur (Salıncak/Yalıncak Dede, ölm. 1507): (...)

Veli-yyeddin el-Gazi el-Meşhur bi Veli Baba (Seyyid Veli Dede, ölm. 1552): Yavuz Sultan Selim ve Kanuni zamanlarında yaşadı. Veli Baba’ya göre “Cezayir-i Arap” (Arap Yarımadası)’ta çok kerametleri görüldü. Mezarı Uluköy’de.

El-Hüseyin-el-Veli (El-Meşhur Veli Dede): “Cezayir sahilinde medfun”.

Es-Seyyid Veli (El-Meşhur bi Veli Baba, ölm. 1647): Veli Baba Menakıbı’nın yazarı şeceredeki bu Veli Baba olmalı. “Eşkiya” olarak tanıtılan Kara Haydaroğlu Mehmet tarafından öldürüldüğü söylenir. Mezarı Uluköy (Uluğbey)’dedir.

Veli Baba dergâh sahibidir. Uluköy’deki bu dergâhtan Seyit Veli Baba Dergâhı/Zaviyesi olarak sözedilmektedir. Kendi menakıbında Veli Baba, “Dünbek-oğulları”, “Kara Ahmed-oğulları” ve “Safi-Koca oğulları” ile aralarındaki husumete değinir.

ÜÇ ŞECEREDEKİ ÜNLÜ SUFİLER

Gelenek İslamda sufizmin Ali ve Ebubekir zamanında doğduğunu, ilk Sufi toplulukların bizzat onlar tarafından oluşturulduğunu öne sürer. Bu ne kadar doğru bilinemez. Ama İslami örtüler altında görünen Sufi çevrelerin kendi tarikat/yol silsilesini Ali ya da Ebubekir'e dayandırdığı bir vakaadır. Dersim Sufizmi'nde yol şeceresi farklı imamlar üzerinden Ali'ye ulaştırılır. Örneğin burada ele aldığımız Dersim derviş ocaklarından Ağuçan, Mineyik ve Kara Pir Bad şecerelerinde Zeynel Abidin veya oğlu Zeyd üzerinden yürünür.

Sufizm adı verilen dinsel akım M.S. 7.-12. yüzyıllar arasında özellikle aşağıdaki isimlerin adı veya anısı etrafında doğmuştur:

Hasan Basri (ölm. 728), Cabir ibn Hayyam (776), İbrahim Ethem (777), Rabia El-Adaviya (717-801), Maruf Kerhi (ölm. 815), Dhu-El-Nun (ölm. 860), Bayezit Bistami (875), Cüneyt Bağdadi (ölm. 910) ve Hallacı Mansur (837-922).

En ilk ve en ünlü sufilerin bir bölümü bunlardır. O'nun içindir ki tarikat/yol silsilelerinde bu isimlerle hep karşılaşırız. Adları imamlardan sonra görünse de, kendileri daha önemlidir. Örneğin Ağuçan ve Kara Pir Bad şecerelerinde Şeyh Muhammed Şembeki, Ebü'l Vefa ve Şeyh Hüsamedin Aseli'nin yanısıra, Hasan Basri, Süleyman Darrani, Üveysi Karrani ve Ahmet Basri (Basralı Şeyh Ahmet) gibi oldukça ünlü erken sufilerin isimleriyle karşılaşırız. Bunlardan Hasan Basri (642-728) ve Ahmet Basri'ye "Dersim ve Zaza Tarihi" başlıklı çalışmamda uzunca değinmişim.

Sufi çevrelerin örgütlenmesi/tarikatlaşması 12. yüzyıl sonlarında başlar. Bu sürecin ilk iki örneği Kadiri ve Rıfai tarikatlarıdır. Bunların kurucuları her ikisi de Gilanlı ve akraba olan Abdulkadir Gilani ve Ahmet Rıfai'dirler. "Dersim ve Zaza Tarihi"nde onların Dersim'le ilişkilerini yeterince işlemişim. Vefailik, Ehl-i Hak ve Ezdilik de ilk sufi tarikatlar arasındadırlar.

Buraya kadar söylediklerimle üç şeceredeki en kilit adlara ve lakaplara değinmiş bulunuyorum. Ne var ki bu şecerelerin tam olarak çözülebilmesi için üzerinde yoğunlaşılması gereken birkaç isim daha vardır. Şimdilik bir yığın isim içinden bunları ayıklamakla yetineceğim.

SEYİT İBRAHİM

Bahsi geçen üç şeceredeki ortak halkalardan biri Seyit İbrahim'dir. Her üç şecerede de adı vardır. Ama Kara Pir Bad'da O'nun adının geçtiği aşağıdaki şecere, benim kanaatime göre, soy değil, yol şeceresidir:

Muhammed Mustafa, İmam Ali, Hasan Basri, (...), Şeyh Muhammed Şembeki, Şeyh Salih, (...), Seyit Şerafeddin, Seyit Lokman, Seyit Hamis (bir diğer yan şecerede Seyit Mahmut), Seyit İbrahim. Görüleceği gibi bu şecerede ünlü Sufi Hasan Basri ile Ebü'l Vefa'nın mürşidi Şeyh Muhammed Şembeki'nin adları vardır.

Seyit İbrahim, Ağuçan şeceresinde Ebü'l Vefa soyundan gösterilir:

Zeynel Abidin, Zeyd, Hasseyin, Ali, Muhammed Zeyd (Veli Baba'nın verdiği şecerede Zeydi Rabi, SC), Muhammed, Ebü'l Vefa, Ganim, (...), Şeyh Salih (Seyit Salih), (...), Şeyh Şerafeddin, Şeyhü'l Riyani, Seyit İzzeddin, Seyit Lokman Ebü'l Feyz, Seyit Mahmut, Seyit İbrahim (kendisinden hemen sonra oğlu Seyit Muhammed ve torunu Seyit Temiz'in adları var).

Mineyik şecerelerinden birinde Ebü'l Vefa'nın soyundan gösterilir ve aşağıdaki belgeyi 1583 veya 1783'de aldığı söylenir:

Ebü'l Vefa, (...), Şeyh Salih, (...), Şeyh Mahmut, Seyit Tahir, Şeyh Mahmut, Seyit İbrahim.

Mineyik şecerelerinden bir diğerinde ise Ebü'l Vefa'nın kardeşi Ganim ve/veya Abbas'ın soyundan biri olarak tanıtılır ve bu şecerenin 1451 yılında bizzat Seyit İbrahim'in kendisi için yazıldığı kaydedilir:

Ganim/Abbas, (...), Şeyh Şerafeddin Hüseyin, Şeyh İzzeddin, Seyit Lokman, Şeyh Muhammed, Seyit İbrahim.

Şecerelerdeki tarihler arasında tutarlılık yok. Kronolojileri pek güvenilir değil.

Örneğin yukarıdaki şecerenin 1451 yılında Seyit İbrahim'e verildiği söylenirken, O'nun amcası Seyit Muhammed'e 1792'de Kerbela'da verilen aşağıdaki belgeden sözedilir (isimlerin önünde şeyh veya seyit ünvanı mevcuttur):

Ganim (Ebü'l Vefa'nın kardeşi), Hamis, Abbas, Zeki, Salih, (...), Mahmut, Tahir, Mahmut, Tahir, Seyit Muhammed (Seyit İbrahim'in amcası).

Seyit İbrahim'i yer yer amcasından asırlarca öncesine yerleştiren bu kronoloji bir yazım veya çeviri yanlışlığından ileri gelmiş olmalıdır.

Kendisi için yazılan en erken belgenin tarihi doğru kabul edilirse Mineyik Ocağı'na mensup olduğu anlaşılan Seyit İbrahim'in 15'inci yüzyılda yaşamış olması gerekir.

ŞEYH SALİH

Şeyh Salih de, üç kardeş ocağın hepsinde görünen bir isim.

O'nun adı genelde Seyit İbrahim'le aynı şecerede ve daha erken kuşaklarda görünür ki, bunları yukarıda işaretlemiş bulunuyoruz.

Bir de Kara Pir Bad'da "Şeyh oğlu Şeyh Salih" için 1520'de yazıldığı söylenen, ama soy değil, yol şeceresi olarak görünen aşağıdaki belgeye yer verilmektedir:

Şeyh Üveysi Karrani, Zülel, Şerafeddin Gelinci, Basralı Şeyh Ahmet, Zaylı Şeyh Bedi, Şeyh Abbas, Şeyh Rıza, Şeyh Hasan, Şeyh Mansur, Hurzalı Şeyh Muhammed, Küfeli Şeyh Ahmet, Süleyman Darrani'nin iki oğlu, Yahya, Şeyh Bal, Şeyh Ali, Şeyh Muhammed, Şeyh Salih.

Şeyh Salih, Seyit İbrahim ve amcası Seyit Muhammed hakkında başka bazı ayrıntılar edinilirse başta Mineyik ocağı olmak üzere bahsini ettiğimiz üç kardeş ocağın şecereleleri üzerinde yeniden ve daha derinlemesine durulabilir.

ŞEYH HİDİR VE ŞEYH HASAN

Şeyh Hıdır'ın adına yalnızca Kara Pir Bad şeceresinde rastlıyoruz. Divriğili ve "Şeyh Abbas Pirbad"ın oğlu olarak tanıtılır. Kendisine 1248 veya 1256'da Necef'te aşağıdaki şecerenin verildiği söylenir ("Şeyh Malik Namus'un nesebi" olarak da tanımlanan bu belgenin ilk nüshasının 1054'te Hüseyin Kaki için yazıldığı kaydedilir):

Abbas (Peygamber Muhammed'in amcası), (...), Muhammed Şembeki, Rüstem, Habib, Ahmed (Samed?), Sinemil, Ali, Muhammed, İsa, İlyas, Bayram, Rüştü, Şeyh Hıdır.

Burda da kronoloji net değil. Çünkü 1617'deki bir belgenin altında da Şeyh Hıdır'ın imzasından söz ediliyor.

Yukarıdaki belgede Sinemil ocağı da devreye giriyor gibi.

Kara Pir Bad'da Miladi 1612 tarihli olduğu söylenen bir diğer belgede Divriğili Şeyh Hıdır'ın şeceresi şöyle verilmektedir:

Seyit Yusuf, Seyit Ahmet, Seyit Muhammed, Seyit Pirbad, Seyit Yusuf, Seyit Hıdır (Şeyh Hıdır).

Kara Pir Bad'daki aşağıdaki şecere ise "Şeyh Hasan" adında birine verilmiştir (altında Şeyh Hıdır'ın imzası bulunuyor):

Şeyh Püsribad, Ali, Muhammed, Salih, Şeyh Hasan.

Şeyh Hıdır ve Şeyh Hasan hakkında daha fazla bilgi edinilmesi halinde Kara Pir Bad şeceresi üzerinde yeniden durulabilir.

"Dersim ve Zaza Tarihi"nde şöyle diyordum:

"750 Devrimi'ni takiben Bizans ordusunu yenilgiye uğratan Abbasiler 755 yılında Malatya'yı geri alırlar. Horasan, Suriye ve Mezopotamya'dan getirilen takviye birlikler yerleştirilir kente (757).

Yeniden inşa edilen kentte bu sırada bir cami de yapılır. Böylece Malatya Abbasiler'in Bizans'a karşı seferlerinin üssü haline gelir.

830'larda Malatya emiri Ömer'in adını duyarız. (...)

Özellikle bu emirle birlikte ki, bir bölümü Malatya'nın kuzeyi ve batısında yaşamakta olan Pavlakiler'le Müslüman Araplar (Abbasiler) arasında Bizans'a karşı bir ittifakın oluştuğunu görürüz.

Pavlaki lider Karbeas ile hep birlikte olduğu ve Karbeas'ı halife ile tanıştırdığı da söylenen Malatya emiri Ömer'in dönemi bazı bilinmezlerin (Dersim'e Malatya üzerinden girdiklerini rivayet eden bazı toplulukların ve bazı ocakların orijini gibi) çözümü için üzerinde durulması gereken bir evredir.

Çünkü Battalname, Danişmendname, Saltukname ve Veli Baba Menakıbnamesi gibi birbirinden esinlendikleri anlaşılan destanların hepsinde onun adı anılmaktadır.

Veli Baba'da ondan Ömer bin Abdullah (Ömer ibn Abdullah el Akta) diye söz edilir.

Artukname de diyebileceğimiz Danişmendname'de ünlü Danişmend Ahmet'in annesinin Emir Ömer'in kızı olduğu söylenir (Bk. İrene Melikoff, La Geste De Melik Danişmend, Paris, 1960).

Melikoff, Danişmendname'nin Fransızca çevirisine düştüğü açıklamada Emir Ömer'in Battal Gazi romanında geçen Emir Ömer bin Numan olduğuna işaret eder. Daha tam söylenirse bu ad Ömer bin Numan bin Ziyad'dır.

Saltukname'de ise Emir Ali'nin Malatya Beyi Emir Ömer'in neslinden olduğu söylenir.

Ama bu konuyu şimdilik burada bırakmak zorundayım. Amacım üzerinde daha derinliğine çalışılması gereken rivayetlerin referans verdiği bir döneme ve bazı isimlere dikkat çekmekti”. Burada söylediklerim hâlâ geçerli. Yeni bilgiler edindikçe bu döneme tekrar tekrar dönmek gerekecektir.

SONUÇ YERİNE:

TARİHSEL KİMLİKLERİYLE AĞUÇAN DEDELERİ

Bu bölümü daha geç bir tarihte (3 Ocak 2010'da) kaleme alıp müstakil bir makale halinde yayımladığım aşağıdaki toplu değerlendirmeye bağlayacağım:

Ağuçan Ocağı ile ilişkili söylencelerde çok sayıda isimle karşılaşırız. Ebu'le Vefa adının yanısıra en sık duyduklarımız aşağıdaki isimlerdir:

Ağuçan
Seyit Mencek
Şeyh Mahmut
Şeyh Hasan
Karadonlu Can Baba
Seyit Temiz
MİR Seyit
Köse Seyit
Koca Seyit

Bildiğim kadarıyla başka hiçbir ocakta bu kadar çok isimle birarada karşılaşılmaz.

Sözlü anlatımların kimi versiyonlarında bunlardan birkaçının (Şeyh Mahmut, Şeyh Hasan, Karadonlu Can Baba gibi) yalnızca Ağuçan'a referans olduğu ileri sürülürse de, Ağuçan ocağı hakkındaki ilk muhakemelerimde ciddiye aldığım bu olasılığı bir kenara bırakmak zorunda kaldım.

Şimdi, Ağuçan adı altında sadece bir değil, birden çok tarihi evin/ocağın birlikteliğini ve bu evlere mensup ünlü velilerin birbirine karışan öykülerini ve anılarını fark ediyorum.

“Ağuçan” adının kolektif/çatı bir ad olduğunu, arta kalan hemen bütün isimlerin bir tür federasyonu andıran Ağuçan şemsiyesi altında yaşatılan bağlı ocakların büyükleri olduğunu düşünüyorum. Toplu şekilde ifade etmem gerekirse, Ağuçan geleneğindeki belli başlı isimlerin tarihsel kimlikleri hakkındaki düşüncem taslak şekliyle kısaca şöyledir:

Seyit Mencek

Ağuçan geleneğindeki Seyit Mencek, tarihin Mengücek Gazi olarak kayda geçtiği şahsiyettir. Bu düşüncemi “Dersim Ocakları ve Seyitleri” başlıklı çalışmamda uzunca bir süre önce ifade etmiştim.

Mengücek Gazi, Mengücekler'in ve Mengücek Emirliği'nin atasıdır.

Mengücek emirliği 1080'de Erzincan, Kemah, Divriği ve Şebinkarahisar'ı içeren bölgede kuruldu.

Mengücek Gazi'den sonra bu emirliğin başında İshak (Ibn Mengücek) adında biri görünür.

Onun ölümünü (1142) takiben Mengücek Emirliği Kemah ve Divriği kollarına bölünür.

Bu emirliğin en iyi bilinen yöneticisi Fahreddin Behramşah'tır (ölm. 1225).

Mengücek kelimesinin “Küçük Tanrı”, “Tanrıçık” gibi anlamlara geldiği söylenir (Bkz. Ali Kemali, Erzincan Tarihi).

Bu sözcüğün Dersim dili ve geleneğindeki esas karşılığı Tanrı, ulu (yüce), seyit gibi anlamlara gelen “Bal” kelimesidir.

“Bal”; bana sorarsanız, Dersim'in ve Aleviliğin olduğu gibi, Ağuçan ocağının da şifrelerinden biridir.

Şeyh Hasan

Ağuçan geleneğindeki Şeyh Hasan, Eretna'nın oğlu Şeyh Hasan (ölm. 1348) veya Erzincan emiri Tahirten'in torunu ve 1410'ların Erzincan egemeni Şeyh Hasan olabilir. Ya da çok daha büyük bir olasılıkla Çobaniler diye bilinen Moğol emirler evinden Tümurtaş'ın oğlu Şeyh Hasan'dır (ölm. 1343). Bu Şeyh Hasan, Celayirli Şeyh Hasan'la karıştırılmamak için kaynaklarda Küçük Şeyh Hasan olarak ayırt edilir.

Çobaniler'in atası Emir Çoban'dır (ölm. 1327).

Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş (Demirtaş), Moğollar'ın Rum/Anadolu valisiydi.

Bu göreve 1316'da İlhanlı Ebu Said tarafından atanmıştı.

Fakat Timurtaş, 1321/1322 yılında “Mehdi” olduğunu söyleyerek ayaklanmış, İlhanlılar’dan bağımsızlığını ilan etmişti.

Bunun üzerine 1327’de babası (Emir Çoban) ve iki kardeşi katledilmiş, kendisi de Mısır’a sığınmak zorunda kalmıştı.

Baba İlyas’ın torunu ve Amasya’daki Mesudiye Tekkesi’nin (Şeyh Kırık Tekkesi) şeyhi Ali Aşık Baba/Paşa (ölm. 1332), Emir Çoban’ın Sivas valiliğini, onun oğlu Timurtaş’ın ise vezirliğini yapmıştır.

Çobaniler’in Aşık Ali Baba zamanında (1310’larda başlayıp 1330’larda devam eden) Babailer’e karşı eski düşmanca tavırlarını bırakıp Babai sülalesiyle yakın ilişkilendikleri anlaşılmaktadır.

1327’de Emir Timurtaş Mısır’a sığındığında yerine kayınbiraderi Eretna’yı bıraktı.

Bir yıl kadar sonra sığındığı Mısır’da Timurtaş öldürülünce (1328), Sivas başkentli emirliği Eretna’ya kaldı.

Eretna Beyliği böyle başladı.

Başlangıçta Çobaniler’in (Emir Çoban ve oğlu Timurtaş’ın) hizmetinde olan Eretna, Anadolu’da Moğol egemenliğinin dağıldığı bir sırada bu egemenliğin orta ve doğu Anadolu’daki mirasçısı olarak öne çıkmış, Moğol-sonrası dönemin hudutları Konya’dan Erzurum’a kadar uzanan Sivas başkentli güçlü bir devletin sultanı sıfatıyla zamanının etkin ve ünlü bir ismi olmuştur.

Ebu’l Vefa

Ağuçan Ocağı ile ilgili daha önceki yazılarımda (Bkz. Dersim Ocakları ve Seyitleri), Ağuçan, Mineyik ve Kara Pir Bad şecerelerini uzunca tahlil etmiş, bu çerçevede Ebu’l Vefa hakkında da görüş belirtmiştim.

Şimdi söyleyebileceğim dikkatimizi Amasya’daki Babai dergâhı (Mesudiye Tekkesi) ve bu dergâhın Ağuçan ocağıyla bağlantıları üzerinde toplamanın yararlı olacağıdır.

Amasya Tarihi’ndeki verilere göre en az 1175’lerden beri faaliyette olduğu anlaşılan bu dergâhın üçüncü postnişini Tac-ed-din Ebu’l Vefa Harzemi’dir (1206?-1231).

Bu ismi bu şekilde veren Cemal Kutay’dır.

Burdaki Harzemi nisbesinin doğrusunun Germiyani/Kirmani olması pekala mümkündür.

Bunu, Germiyan ve Harzemi özdeşliği kuran tarihçilerin bu kabülden hareketle keyfi bir şekilde birinin yerine diğerini ikame edebilecekleri ihtimalini hesaba kattığım için söylüyorum.

Baba İlyas, Amasya’daki Babai tekkesinin bahsini ettiğim bu Ebu’l Vefa’dan hemen sonraki şeyhi olup (1231-1240), onun halefi ve/veya halifesi gibi görünmektedir.

“Germiyan Sırrı” başlıklı yazımda Germiyanlar’ın Baba İlyas oğullarıyla ilişkilerine değindim.

Germiyanlar’ın kollarından biri olan Karesi beyliği Danişmediler’den inmedir.

Danişmend ve Ağuçan ocakları arasında yakın bir ilişki olduğu kanaati taşıyorum.

Köse Seyit

Ağuçan geleneğindeki Köse Seyit, Eretna-Oğulları emirliğinin (1327-1381) kurucusu ve isim babası Eretna’dır.

Eretna, Uygur kökenlidir.

Başlangıçta bir Budist olduğu söylenir.

Yaşadığı çağda “**Köse Peygamber**” lakabıyla ünlenmiştir.

İsmi değişik kaynaklarda ve dillerde farklı şekiller altında görünür:

Ertene, Ertana, vs gibi.

Barak Baba

Sarı Saltık’ın halifeleri arasında anılan ve Gilan’da öldürüldüğü rivayet edilen Barak Baba da Ağuçan ocak büyükleri arasına karışmış görünür.

Barak Baba (1257/1267-1307); benim tahminime göre, Eretna’nın (yani Ağuçanlı Köse Seyit’in) kardeşidir.

Eretna hanedanının Erzincan dalının atası Barak Baba’dır.

Mir Seyit

Ağuçan geleneğindeki Mir Seyit, Erzincan emirliği döneminin, özellikle 1350’lerin önde gelen simalarından “Emir Seyyid” olabilir.

Seyit Temiz

Ünlü Erzincan emiri ve Çemişgezek beyliğinin hamisi Tahirten (Mutahharten, Taharten, Tahratan, Tahirüddin, Zahirüddin), benim bulgularıma göre Barak Baba'nın oğludur.

Çemişgezek emiri Yelman (Belman) Tahirten'e tabiydi.

Kemah, Tahiten'in Erzincan Emirliği (1379-1403) içindeydi.

Tercan, Erzurum, İspir, Bayburt, Koyulhisar, Şark-i Karahisar gibi yerler de merkezi Erzincan olan bu güçlü emirliğin nüfuz sahasına dahildiler.

Bu emirlik adeta bir Dersim kırallığını andırmaktadır.

Kısacası Tahirten, Eretna'nın varisi gibiydi ve ardında bağlı bulunduğu Timur'un desteği vardı.

Ağuçan geleneğindeki Seyit Temiz, Barak Baba'nın oğlu Tahirten (ölm. 1403?) olmalıdır.

Tahirten'in mezarı nerede bilinmiyor.

Karadonlu Can Baba

Ağuçan geleneğindeki Karadonlu Can Baba, adı Danişmendname'de Danişmend Ahmet Gazi'nin ve Melik Turasan'ın (Şeyh Tur Hasan Veli, Kapadokyalı Hasan) dava arkadaşları arasında anılan Kara Tona (Kara Toğan, Kara Tonga) olabilir.

Osmanlı kayıtlarında Yağbasan ve Karadonlu adlarında iki aşiret ya da cemaatten sözedilir.

Muhakeme yürütürken hesaba katılması için bu kayıtlardan aldığım notları da aynen aktarıyorum:

Yağbasan (Yağıbasan) aşireti:

Bulunduğu yerler:

Kalecik Keskin kazası (Kengiri Sancağı), Canik Sancağı, Ereğli kazası (Konya Sancağı).

Karadonlu cemaati (Karadöne, Karadöneli, Karadönelü) aşireti:

Türkman Yörükanı.

Şahincidirler.

Mut kazasında kışlar, İçel dahilinde yaylar.

Bulunduğu yerler:

Dünderli kazası (Adana Sancağı), Sinanlı, Mut, Gülnar, Silifke, Anamur kazaları (İçel Sancağı),

Söğüd kazası (Hüdavendigar Sancağı), Meraş, Kilis, İçel, Adana, Tarsus, Sis sancakları.

Karadonlu (Karadonalu) cemaati :

Bulunduğu yerler:

Ermenak, Gülnar kazaları (İçel Sancağı), Bozkır kazası (Beğşehir Sancağı), Ordu kazası (Karahisar-ı Şarki Sancağı), Karahisar-ı Şarki Sancağı.

Karadöngeli cemaati (Karadöngellü, Karadan gelli):

Bulunduğu yerler:

Kilis, Meraş.

Yağbasan ve Karadonlu adları bugün dahi en azından yer adları olarak yaşıyorlar.

Örneğin Çubuk Çayı boyunca Yağıbasan adında bir köy mevcuttur. Urfalı Matthew'in kroniğinde Kayseri güneyindeki modern Develi'nin adı "Gabadonia" diye geçer ki, bunun Kapadokya adının bir şekli olduğunu sanıyorum.

"Caladonia" ismini de hatırlamakta yarar olabilir.

Yukarıda Ağuçan ocak büyüklerinin belli başlılarının tarihsel kimliği hakkındaki taslak düşüncelerimi özetledim.

Beni bu sonuçlara vardırın kanıtların önemli bir bölümü anlatımın kendisinde içkindir.

Geri kalanı sözlü geleneğin ve yazılı tarihin ayrıntılarında saklıdır.

Maksadım üstünde tartışılacak bir taslak sunmak ve arta kalan kanıtları böyle bir tartışma boyunda sıralamaktır.

Bazı isimler konusunda yanılmış olabilirim.

Bana göre esas sorun tek tek her ismi mutlak bir doğrulukla teşhisten çok, öncelikle bu isimlerin ait olduğu tarihsel bağlamı ve siyasal oluşumları doğru tesbit etmek, sonra da en kilit isimleri tesbite çalışmaktır.

Bunu yaptığımı düşünüyorum.

Görünen o ki, Ağuçan Ocağı asırlar içinde çok sayıda tarihi şahsiyetin ve ünlü velinin bağlandıkları kadim bir ocaktır.

Bu ocağın Pavlaki-Yezdi, Ehl-i Hak ve Babai hareketleriyle ilişkili olduğunu düşünüyorum.

Yukarıdaki taslak etrafında sağlıklı ve seviyeli bir sohbet yapabilirsek bu kadim ocağın arta kalan sırlarını da aydınlayabiliriz kanaati taşıyorum.

DERSİM OCAKLARI VE SEYİTLERİ

BÖLÜM V

BABAI ÖNDERİ SARI SALTİK

Kaynaklar Hakkında

Sarı Saltık'a ilişkin en eski kaynak İbn Batuta'nın Seyahatname'sidir.

Şeyh İbn Batuta, Faslı bir Sünni Müslüman teologdur. Bir Berber aşiretine mensuptur. Rafizi düşmanı olduğu söylenebilir. 1325-1354 yılları arasında Afrika ve Asya'daki tüm Müslüman ülkeleri dolaştı.

Bu uzun ve geniş gezisinde özellikle ünlü şeyh ve seyitleri merak etti, görüşmeye çalıştı onlarla.

O'nun gezi tarihinde Sarı Saltık artık yaşamıyordu. Ama adı ve efsanesi dillerdeydi.

O'nun anlatımına göre "Baba Saltuk" ocağı Dinyeper-Kırım arasındaydı. Çevirenin notunda bu ocağın 1389'da buradan Moldevy'a'daki "Baba Dağı"na taşındığı belirtilir.

(Bkz. Travels In Asia and Africa 1325-1354: Selections from the Travels of Ibn Batuta, s. 356, Published by Routledge & Kegan Paul).

Bilinebilen ilk yazılı kaynak budur.

Karesi geleneğini anlatan Yazıcıoğlu Ali de konuya ilişkin bilgiler verir.

Fatih, 1473'te Akkoyunlular üzerine sefere çıkarken, Edirne'ye bıraktığı Cem Sultan Sarı Saltuk'a ilişkin sözlü geleneklerle ilgilenir. O'nun direktifiyle bu gelenekler Ebu'l-Hayr-ı Rumi adında biri tarafından toplanıp "Saltukname" adı altında kitaplaştırılır (1480).

Sözlü geleneği İslami bir içerik ve söylemle kayda geçen bu ismarlama eser hiçbir şekilde güvenilir değildir. Belli bir birikimi olan dikkatli bir okuyucu Saltukname'deki tahrifatları farketmekte zorlanmaz.

Bu eserin Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları arasında çıkan baskıları bu ünlü Babai önderini onlarca yerde "Sünni" olarak tanıtacak denli tahrifatlıdır.

Saltukname'de Sarı Saltık'ın adının önüne sıkça iliştilen "Sünni" sıfatı bana Sani (Çan, Canit) sözcüğünün bir revizyonu olarak görünüyor.

Çünkü Saltukname'nin kendisinde de O'nun Sinop çevresinde doğduğu söylenir. Bu bölge o devirde Çanlar'ın (Saniler) adıyla Canit diye de bilinirdi.

Hacı Bektaş Vilayetnamesi'nde ve Evliya Çelebi'nin "Seyahatname" adlı eserinde de Sarı Saltık'a dair bilgiler vardır.

Alman tarihçi Franz Babinger'in Enc. of Islam için kaleme aldığı "Sarı Saltık Dede" maddesi var bir de.

Paul Wittek'in "Yazijioghlu Ali On The Christian Turks of Dobruja" başlıklı makalesi özellikle önemlidir.

(Bkz. Bulletin of The School of Oriental Studies-BSOS, vol. 14, pp. 639-668, 1952)

Sarı Saltık'a ilişkin tarihsel olan ne varsa Wittek'in bu makalesinde toparlanmaya çalışılmıştır.

Pek çok ansiklopedi dahil bir seri başka kaynakta Sarı Saltık'a dair bilgiler vardır.

Burada yalnızca belli başlılarını anmakla yetindim.

Diğer kaynaklara metin içinde yeri geldikçe değineceğim.

Sarı Saltık Adı

"Saltık" kelimesi de, önündeki "Sarı" sözcüğü de Türkçe'ye ait görünmezler.

Saltukname'ye göre Saltık kelimesi Rumca ve Farsça'da "çok kuvvetli er", "Sarı" ise ona çok sarı ve kızıl olduğu için verilmiş bir lakaptır.

(Bkz. Saltukname, cilt 1, 1988, s. 19, 45, 67).

Kemal Yüce'nin aktardığına göre ise Saltık sözcüğü dervişlerin giydiği bir tür elbise anlamına geliyordu.

(Bkz. Kemal Yüce, Saltukname'de Tarihi, Dini ve Efsanevi Unsurlar, Ankara, 1987, Kültür Bakanlığı Yay.).

Bu iki açıklama birlikte düşünüldüğünde ve Sarı Saltık'ın bir Babai önderi olduğu da hesaba

katıldığında Sarı Saltık adının “Kırmızı Elbiseli” anlamına geldiği ileri sürülebilir.

Şu var ki Saltık (veya Saltuk) sözcüğü ilk kez Sarı Saltık’la birlikte görünen bir ad değil.

Sarı Saltık’ın doğumundan yaklaşık 139 yıl önce Dersim’in bir kesimini de içeren Erzurum merkezli Saltuklular Beyliği mevcuttur.

Bu beyliğin kurucuları da Saltık/Saltuk adı taşırdı.

Şerefname’nin kaydına göre Çemişgezek Beyliği sonraları Dersim içerilerine çekilmek zorunda bırakılan Saltuklular tarafından kurulmuştur.

Sarı Saltık’ın Dersim ve Saltuklular’la ilişkisi Hozat’ın Karaca köyündeki Sarı Saltık Ocağı, Dersim gelenekleri, O’nun Karaca Ahmet, Hacı Bektaş-ı Veli ve Mahmut Hayrani ile bir evin halkını andıran yakın ilişkileri gibi bir yığın başka veri tarafından da doğrulanmaktadır.

Sarı Saltık’ın Diğer Ad, Lakap ve Ünvanları

Saltukname’de:

Şerif Hızır, Şerif, Seyyid Şerif, Hazret-i Şerif, Şerif-i Şami, Şerif-i Rumi, “Sünniler’den Şerif”(Saltukname’de bu sonuncu tasvir sık geçer. Onun bir Sünni olmadığı iyi bilindiğine göre bu sıfatın Sani/Tzani etnik adının bir revizyonu olması mümkündür), Server, Saltık, vd.

Evliya Çelebi’de:

Kelgra Sultan (Varna’da bir kale ve Yedi Başlı Ejder anlamlı bir sözcük), **Esved Nikola**, Mehmet Buhari, Saltuk Mehmet Buhari, Saltuk Muhammed (Muhammed Saltuk), Saltuk Mahmut Buhari, Saltık Bay, Saltık Bay Veli, Saltuğ, Saltık Veli, Saltık Sultan, Sarı-Saltuk Sultan, **Papaz Saltuk**, vd. Evliya Çelebi, Sarı Saltık’ın asıl adının Mehmet Buhari olduğunu söylese de, bu bir karışıklıktan kaynaklanıyor.

Bu ad Sarı Saltık’a değil, bir başkasına aittir.

Sarı Saltuk’un Halifeleri

Halil Ece (Yakup Ece Bey): Sarı Saltık’ın halifesidir. Aynı zamanda halefi gibi görünür. Ünlü Karesi savaşçıları arasında anılır. Sarı Saltık’la birlikte Dobruca’ya gidenlerin bir bölümü O’nun öncülüğünde geri dönmüştür. Şehzade Süleyman altında Seyit Ali ve diğerleriyle birlikte Gelibolu’dan Rumeli’ne geçenler arasındadır.

Barak Baba: Ünlü bir derviş (1257-1307). “Barak” (köpek) adının kendisine Sarı Saltık tarafından takıldığı söylenir. 1307/8’de Gilan’da öldürülmüştür. Bir rivayete göre, İkinci İzzeddin Keykavus’un oğludur. İkinci Keykavus’la birlikte Bizans’a sığınanlar arasındadır.

Umur Paşa: Aydınoğlu Gaazi Umur. Ünlü bir denizci. Saruhanoğlu Süleyman (ölm. 1345) ile 1334’te Mora ve Yunan, 1345’te Makedonya deniz seferlerini yapmıştır. Edirne’de Osmanlı prensi Süleyman Paşa’dan on yıl kadar önce ilk görünen odur. Saltukname’ye göre Osmanlılar’ın atası Bayındır Han’dır. Umur Bey de Bayındır Han soyundandır. Umur’un hayatı “Dustur-name-i Enver”de destanlaştırılmıştır. Menkabeye göre "Sarı Saltık’ın veliahdı Aydın ve Edirne ilinin kızıl böklü fatihi Umur bin Gündüz Bey’dir. Sarı Saltık’ın ölümünden sonra Umur Gazi O’nu türbede çerağın dibinde otururken görmüştür. Umur Bey, harpte Sarı Saltık’ın solunda yer alır. Onun darda kaldığını Sarı Saltık rüzgarlardan öğrenir. Umur Bey Gürcistan’a seferler yapar. Sonunda Mekri’de ölür." (Akt. Kemal Yüce, a.g.e., s. 210).

Hüsameddin Çoban (?): Kastamonu, Çankırı ve Sinop’u içeren Çoban-Oğulları Beyliği’ne adını veren emir (1204-1228). Saltukname’de Sarı Saltık’ın halifeleri arasında “Çoban” adıyla anılan kişinin Hüsameddin Çoban olabileceği sanılıyor.

Taptuk Emre: Yunus Emre, bir şiirinde “**Yunus’a Taptuğ’u Saltuğ’u Barak’tandır nasib**” derken, kendi tarikat silsilesini (yol şeceresini) Taptuk Emre ve Barak Baba üzerinden Sarı Saltık’a bağlamaktadır.

(Akt. Abdülbaki Gölpınarlı, İst., 1965, s. 163).

Saltukname’de adları geçen diğer halifeleri:

İlyas-ı Rumi, İshak-ı Rumi, Hüsrev-i Rumi, Kelle Yusuf, vd.

Şeyh'ül İslam Ebu's Suud'un Sarı Saltık Hakkındaki Fetvaları

Sarı Saltık savaşı bir derviş tipidir.

Batını kimliği bir Babai önderi olmasından bellidir.

Sarı Saltık'ın daha önce Hristiyan (muhtemelen Pavlaki türden) bir din adamı olduğuna işaret eden kanıtlar mevcuttur.

Bunlardan biri 16'ncı yüzyılın önde gelen din bilgini Şeyh'ül İslam Ebu's Suud'un (1490-1574) bir fetvasıdır.

Sultan Süleyman I'ın (Kanuni), “**Sarı Saltık adıyla bilinen kişi bir seyit midir?**” (“Sarı Saltık dedikleri şahıs evliyaullahdan mıdır?”) sorusuna Ebu's Suud'un verdiği yanıt, “**O bir Hristiyan keşiştir, dünyevi yaşamdan uzaklaşmak suretiyle kemikten ibaret bir gövdeye dönüştü**” şeklindedir.

(Akt. M. Tayyip Okiç, “Sarı Saltık'a Ait Bir Fetva”, 1952).

Bir sufi düşmanı olan Şeyhülislam Ebusuud Efendi 1559'da Varna kadısına yolladığı bir diğer fetvada Varna'da bulunan Sarı Saltık dergahındaki Ehl-i Sünnet ve cemaat dışı (şeriat dışı), “sapkın” dervişlerin (Işıklar) tesbit edilip haklarında soruşturma yapılmasını ve cezalandırılmalarını istemiştir. (Bkz. Gülçicek, s. 465-476)

Evliya Çelebi'nin Sarı Saltık'tan sık sık “**Papaz Saltuk**” (“Rahip Saltuk”) olarak söz etmesi ve O'nun Hristiyan aziz Esved Nikola (Sveti Nicola) ile ilişkilendirildiğine işaret ettiği bir diğer kanıttır. Franz Babinger de Sarı Saltık'ın Georges, Elias, Simeon vd gibi Hristiyan azizlerle karıştırıldığına veya özdeşleştirildiğine değinmektedir.

Paul Wittek, Sarı Saltık kişiliğinde “hem Hristiyan hem de İslami” öğelerin birlikteliğine işaret eder. Kemal Yüce, Sarı Saltık'ın bu konumunu “iki din arasında dalgalanmak” olarak yorumlarsa da, bunu her iki dinin etkilerine rağmen ne Müslüman ne de Hristiyan bir duruş olarak tanımlamak da mümkündür.

Hayatı ve Faaliyetleri

Bizans'ın yardıma çağırıldığı Latinler (Haçlılar), bu gelişti fırsat bilerek 1204'te başkent İstanbul'u işgal ettiler. Bu sıradaki Bizans yöneticileri Comnen Evi'ne mensuptu. İşgal nedeniyle Trabzon'a sığınmak zorunda kalan Comnen Evi üyeleri, burada “Trabzon Rum Devleti”ni kurdular.

Sarı Saltuk'un hayatı İstanbul'un Haçlı işgali altında bulunduğu bu sıralarda, Canik (Canit) olarak da bilinen Trabzon devletine dahil bu topraklarda başlar.

Saltukname'deki bilgilere göre Sarı Saltık takriben 1210-1215 yılları arasındaki bir tarihte Sinop çevresinde doğar.

O'nu Anadolu, Rumeli (Dobruca) ve Kırım'da geçecek fırtınalı bir hayat bekliyordu.

Bunun 1214-1261 yılları arasındaki bölümü Anadolu'da geçer.

Bu dönemde Canit (özellikle Sinop), Amasya ve Karaman eksenli bir faaliyet yürütür.

Uzunca kaldığı yerlerden biri Akşehir'dir.

Bu yüzden tıpkı zamanının Kureyşi Mahmut Hayrani gibi, Sarı Saltık da Akşehirli diye bilinir.

1214-1261 tarihleri arasındaki en önemli olay ünlü Babai ayaklanmasıdır (1239-40).

Genel kanıya göre bu ayaklanmanın önderlerinden biri Sarı Saltık'tır.

Bu ilk Babai ayaklanması bastırılırsa da, hepten sona erdirilemez.

1261 ve 1277 Karaman isyanları Babai ayaklanmaları serisinin birer parçasıdır.

1261'de Sarı Saltık 30-40 kadar aşiretten oluşan geniş bir yandaş kitlesinin başında Bizans'a sığınmak zorunda kalır.

1261 yılı, tamda İstanbul'un Haçlılar'dan geri alındığı tarihtir.

Paul Wittek'e göre bu sığınma olayı Mahmut Hayrani'nin de isteği üzerine gerçekleşir.

Menkabeye göre bu iki büyük insan, Sarı Saltık ve Mahmut Hayrani, ilk kez Akşehir'de karşılaşılır.

1261'e kadar hemen hep birliktedirler. Onları ayıran Mahmut Hayrani'nin de isteği üzerine Sarı Saltık önderliğinde ilkin Bizans'a, oradan da Balkanlar'a ve Kırım'a dek uzanan büyük sığınma ve göç olayıdır.

Bu göçte Babai olaylarına ve 1254-1261 yılları arasında II. İzzeddin Keykavus ile IV. Kılıç Arslan arasında Selçuk tahtı üzerinde sürmekte olan iç savaşlara karıştıkları anlaşılan çok sayıda Dersim aşiretinin bulunduğu kesindir.

Osmanlı arşiv kayıtlarına dayanarak bunu kanıtlamaya çalıştım.

Sarı Saltık, 1261'den yaşamını yitirdiği 1296/1300 yılına kadar Rumeli (Dobruca) ve Kırım eksenli bir

faaliyet yürütür. 1265-1280 tarihleri arasında onbeş yıl kadar Kırım'da (Deşt-i Kıpçak) kalır. Moğol Hülagu'nun Erdebil Ocağı'na baskıları Safeviler'in "İslam"ı seçtiği söylenen Kırım Hanı Berke Han'dan yardım istemelerine yolaçar. Bunun üzerine Altın Ordu yöneticisi Berke Han, Azerbaycan'a girip Hülagu'ya bir ders verir. Saltukname'de Berke Han'ın İran'da Moğol Hülagu ile savaşması Sarı Saltık'ın etkisine ve müdahalesine bağlanır, hatta O'nun bizzat kendisine atfedilir. 1278'de bir Sarı Saltık ve Babai sempatizanı olduğu söylenen devrik Selçuk Sultanı İkinci İzzeddin Keykavus sürgün bulunduğu Kırım'da ölür. Bunun üzerine Sarı Saltık, Kırım'daki sürgünlerle birlikte bir zaman sonra geri Dobruca'ya döner. Bu tarihten öldürüldüğü 1300 yılına kadarki yaklaşık yirmi yılı Dobruca'da geçirir. Dobruca'da katledildiği sanılan Sarı Saltık'ın mezarı bir görüşe göre gizli bir yerdedir. Saltukname'ye göre ise Baba Eski'de defnedilmiştir.

Sarı Saltık ve İzzeddin Keykavus İlişkileri

1243 Köseadağ bozgunundan itibaren Rum Selçuk Devleti Moğollar'ın hakimiyeti altındadır. Doç. Dr. Nejat Kaymaz'ın "Pervane Mu'inü'd-Din Süleyman" başlıklı çalışmasında bu döneme ilişkin hayli bilgi vardır. Burdaki özetle bu ve bir dizi diğer kitaptan edindiğim verileri kendi bakış açımdan yeniden harmanlıyorum.

1255'te ordusuyla Anadolu'ya gelen Baycu Noyan, Selçuk yöneticilerinden kışlayacak yer ister. Bu olay yönetici sınıfı ikiye böler.

Bir kısmı direnmeyi önerirken, geri kalanı buna karşı çıkar.

Resmi ideoloji ve tarih yazımı Selçuk devletini "Türk" olarak tanımlarsa da, devrin yönetici sınıfı içinde Türki bir ağırlık yoktur.

Yönetimin dizginleri İran (Pervane Muineddin Süleyman örneğinde tanık olduğumuz Deylemi öge dahil) ve Rum asıllı zümrelerin elindedir.

Direnışten yana olan kesimde Rum asıllı öge (daha eski yerleşikler), öteki tarafta ise İran orijinli yöneticiler ağırlıktadır.

Direnış yanlısı kesimin taht adayı Babailer'le işbirliği içinde görünen II. İzzeddin Keykavus, öteki tarafın tercihi ise onun kardeşi IV. Kılıç Arslan'dır.

Böylece bu iki kardeş arasında taht üzerinde uzun süren bir iç savaş yaşanır.

1256'da İzzeddin Keykavus Aksaray'da Moğol ordusuna yenilir.

Ardından Bizans topraklarına sığınır.

Keykavus'un annesi, dayıları Kir Haye ve Kir Kedid Hristiyan ve Rum'dur. Bizans sarayı ile ilişkileri iyidir. 1257'de Bizans'tan aldığı takviye kuvvetler ile tekrar Konya'ya dönüp tahtı kardeşinden geri alır.

Çok geçmeden kardeşi Kılıç Arslan Hülagu'nun yolladığı birliklerin desteğiyle ülkenin yarısında kontrolü ele geçirir.

Böylece Selçuk devleti iki kardeş arasında bölünür.

Keykavus'un başkenti Konya, Kılıç Arslan'ınki ise Tokat'tır.

Bir aralık (1260) iki kardeş uzlaştırılıp yönetim birleştirilir.

Ama uzun sürmez bu.

Keykavus'un Moğollar'a (İlhaniler) vergi ödemeyişi Alıncak Noyan'ın 1261'de Konya üzerine yürümesine sebep olur. Moğol kumandan Alıncak Noyan, kendisine kışlak olarak Hacı Bektaş tekkesinin bulunduğu Karahöyük köyünü seçer.

Karahöyük, bu tarihlerde Kırşehir'e değil, Sarı Saltık ve Mahmut Hayrani'nin yaşadıkları Akşehir'e dahildir.

1261'de Hacı Bektaş Tekkesi'nin bulunduğu Karahöyük'ün Moğol kuvvetleri tarafından kışlak seçilerek işgal edilmesi, bu tarihteki Sarı Saltık göçünün sebeplerine ışık tutabilir.

Sarı Saltık ve yandaşlarının II. Keykavus ile O'nun Moğol yanlısı kardeşi Kılıç Arslan arasındaki iç savaşta tarafsız ve pasif kalmadıkları anlaşılıyor.

Kemal Yüce'ye göre II. Keykavus ailesi de Sarı Saltık gibi "iki din arasında dalgalanan" bir konumdadır. Dahası, onun aktardığına göre Keykavus Sarı Saltık'a Selçuklu tahtına geçmesini teklif etmiş, ama Saltuk'un kendisi bu teklifi reddetmiştir.

Moğollar'ın gelişi üzerine II. Keykavus da büyük olasılıkla Sarı Saltık önderliğindeki Babailer'le birlikte 1261'de Bizans'a sığınmak zorunda kalır.

Bu sıradaki Bizans İmparatoru Michael Paleologos, bir aralık Selçuk devletinde II. İzzeddin Keykavus'un yanında sığınmacıdır. Burada iken Keykavus tarafından Beylerbeyi yapılmıştır. Sarayda bir hayli nüfuz edinmiştir. İlişkileri oldukça sıcaktır. O nedenle Keykavus'un kendisi de Bizans'ta oldukça iyi karşılanır. Kumandanları ve kuvvetleri Bizans ordusunun Balkan seferlerine katılır.

Bir zaman sonra II. Keykavus'un kumandanları Bizans'ta iktidarı ele geçirmek için bir plan yaparlar. Maksatları Keykavus'u Bizans tahtına oturtmaktır.

Keykavus'un dayısı Kir Kedid, tasvip etmediği bu tertibi deşifre eder. Bunun üzerine komplo girişimi başarısızlığa uğrar. Bu komplonun elebaşlarından bazıları öldürülür, kimi de hapsedilir. Keykavus ise, Trakya'da bir kalede tutulur.

Bir süre sonra Kırım Hanı Berke Han'ın (Moğollar'ın "İslam"ı seçen kanadı) İstanbul'a kadar uzanan bir baskınında Keykavus kurtarılıp Kırım'a götürülür.

Sonrasına daha önce değinmiştim.

Kemal H. Karpat'a göre Sarı Saltık, II. İzzeddin Keykavus'un (Saltukname'deki adıyla "Sultan İbn-i Gıyas") amcasıdır. Bulgar araştırmacı G. D. Balasçev de Sarı Saltık'ın II. İzzeddin Keykavus'un akrabası olduğuna inanır.

Bu tez üzerinde biraz durmam gerekir.

Sarı Saltık ile II. Keykavus arasında iddia edildiği gibi bir akrabalık varsa eğer, benim düşünceme göre, Kemal Karpat'ın öne sürdüğü gibi baba tarafından değil, anne tarafından olmalıdır bu.

Bu konuda şu verilere dayanıyorum:

Birincisi Dersim gelenekleridir. Bunlardan Şeyh Ahmet Dede, Şeyh Hasan ve Seyit geleneğinin bir versiyonuna göre (Koçan aşireti arasındaki), Dersim aşiretleri cedleri Ahmet Dede ile birlikte 13'üncü yüzyılın ilk çeyreğinde (1225) Moğollar'ın önünden Bağdat'a, buradan Konya'ya gelip Alaeddin Kaykubat'a sığınmışlardır. Şeyh Ahmet Dede, burada Alaeddin Kaykubat'ın akrabası "Gevher Sultan" ile evlenmiş ve beraberindeki aşiretlerle birlikte Malatya'da Hasan Dede köyüne yerleştirilmiştir.

O'nun çocukları Seyit ve Hasan, Yavuz Selim'in Kızılbaş kırımında (1514), Malatya'dan Dersim dağlarına sığınmışlardır (Akt. Celal Yıldız, Dersim Dile Geldi, s. 298 ve sonrası).

Rivayetler bütün Selçuk sultanlarından genelde ortak bir adla, Alaeddin Kaykubat diye sözeder. Yani kuşakların ve kronolojinin karıştırılması rivayetlerde sık görülür. Yazılı kaynaklardaki bilgiler bu nokta dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Burada bahsini ettiğimiz II. İzzeddin Keykavus (doğ. Konya 1238-ölm. Kırım 1278), Birinci Alaeddin Kaykubat'ın (1219-1237) oğludur.

İkincisi, kaynaklara göre II. İzzeddin Keykavus'un annesi bir "Rum papazının kızı"dır. Bahsi geçen Rum papazı mümkündür ki Sarı Saltık olsun.

Çünkü Şeyhülislam Ebu Suud ve Evliya Çelebi'de Sarı Saltık bir Hristiyan papazı/keşişi olarak tarif edilir. Sinop çevresinde, yani Canit diye de bilinen "Trabzon Rum Devleti" topraklarında doğduğuna göre, Rum olarak bilinmesi de gayet doğaldır. İyi biliyoruz ki, "Trabzon Rum devleti" dahilindeki Çanlar'ın (Sani, Tzani) tümü bir dönem Rum diye bilinmiş, öyle anılmışlardır.

Menkabe sığındığı Bizans'ta Sarı Saltık'a çok özel bir ilgi gösterildiğini anlatır. O'nun Bizans sarayı nezdindeki bu itibarı Bizans yöneten ve Trabzon Rum devletini kuran Comnen Evi ile karşılıklı evlilikler yoluyla akrabalığına dahi yorumlanabilir. "Dersim Tarihi" başlıklı kitabımda Comnen evi ile Çemişgezek emirler ailesi arasında karşılıklı evliliklere değinmiştim. Geleneğimizin bir versiyonundaki "Kıncısür"ün Trabzon sarayı ile ilişkili olduğunu da söylemiştim.

Bu bağlantılar Babai ayaklanması hakkında öne sürülen bir iddianın arka planına da ışık tutabilir belki. Bu iddiaya göre Babai isyanının önderlerinden ünlü Baba İshak, Trabzon Rumları'ndan ve Comnen evindendi. Bir Rum ve Hristiyan dönmesiydi. Bu isyanın amacı da bir dönem zaten Trabzon Rum devletine dahil görünen Karaman ve Kapadokya bölgesinde Amasya başkentli bir Rum devleti kurmaktı.

Bütün bunlardan sonra akla Baba İshak ve Baba Saltuk'un bir ve aynı kişi olup olmadıkları sorusu dahi gelebilir.

Üçüncüsü, Keykavus'un iki Rum dayısının adı Kir Haya ve Kir Kedid olarak verilir.

Kanuni'nin "Sarı Saltık dedikleri şahıs evliyaullahtan mıdır?" sorusuna Şeyhülislam Ebu Suud'un verdiği yanıt bazı kaynaklarda şu şekilde tercüme ediliyor:

"El-cevab: Riyazet ile kadid olmuş bir keşiştir" (Akt. Gülçicek, II. Cilt, s. 470).

"Kadid" sözcüğü, kemikten ibaret gövde, iskelet, kuru, çelimsiz, pek zayıf gibi anlamlara geliyor. Bu sıfatın ("Kedid" tarzında bozularak) bir lakap olarak kullanılmış olması olanak dışı değildir.

Demek istediğim bir akrabalık varsa eğer, Sarı Saltık'ın Keykavus'un annesinin babası (dedesi) veya Keykavus'un dayısı Kir Kedid olması ihtimalleri üzerinde durulabilir.

Ek Veriler

O devirde Akkoyunlular'ın adı henüz duyulmuş olmasa da Evliya Çelebi Sarı Saltık'ı Akkoyunlu olarak tanıtır.

Ak ve Kara Koyunlular'ın Dersim'in eski halk tabakası(Mamakan/Çan-Part) ile ilişkili olduklarını düşündüğüm biliniyor.

Sarı Saltık ile Karaca Ahmet'in öyküleri hernasılsa çok benzerdir. Saltuklular'da “Karaca” adının kişi (soyad) ve yer adı olarak yaygınlığı dikkat çeker.

Saltukname'de olduğu gibi, Hacı Bektaş Vilayetnemesi'nde de Sarı Saltık, Hacı Bektaş'ın çok yakın bir dostu olarak tarif edilir.

Claude Cahen ise, Sarı Saltık'ın Hacı Bektaş'ın akrabası olduğunu düşünür (Akt. Kemal Yüce, a.g.e., s. 87).

Enc. of İslam'ın “Sarı Saltık Dede” maddesinin yazarı Franz Babinger, Sarı Saltık'a “Acem” (İranlı) denildiğine işaret eder.

Saltukname'de Amasya'ya Harcene/Harcenecan ve Bercan denir. Harcene adı Amasya Tarihi'nin yazarı Hüseyin Hüsameddin tarafından Çanlar'ın adıyla ilişkilendirilir. Trabzon'a Trabanus diyen Saltukname, Karaman'dan “Kırvan ili”, “Karavan”, “Kariban” gibi şekiller altında sözeder. Örneğin Mahmut Hayrani, Saltukname'ye göre, Karavan elinde Akyanus şehrinde bir zaviyede oturmaktadır. Burdaki Akyanus, Akşehir'dir. Kırşehir'e Saltukname'de Kavaniyye denir.

Evliya Çelebi Karaman'dan Kırım/Kerman, Karaman başkenti Kır-Şehir'den ise Kırım'ın başkenti diye sözeder.

Karaman sözcüğünün Mamakan ve Kırmancıye adlarıyla ilişkili olabileceğine bir çok kez değinmiştim.

Bingöl Tarihi adlı bir kitaptan (s. 52) aldığım nota göre Türk milliyetçisi Prof. Dr. Mehmet Eröz, “Doğu Anadolu'nun Türklüğü” (İstanbul, 1946) başlıklı kitabında Bingöl'ün Kığı ilçesi havalisinde kendi dillerine “Kırman lehçesi” diyen ve “Karamanlı” olduklarını söyleyen aşiretler bulunduğundan söz etmektedir.

Bu kayıt doğruysa eğer, burada Kırmancki sözcüğü ile Karamanlı olmak arasında bir bağlantı kurulmaktadır.

Hristiyan oldukları söylenen Karamanlılar'ın “Türk” olduğu doğru değildir. Onlara “Türk” denmesi, dil olarak “Türkçe”yi üstlenmiş olmalarından dolayıdır.

Babai isyanlarındaki rolleri iyi bilinen Karamanlılar arasında vaktiyle Batını ve İsmaili düşünceler oldukça etkindi. Karamanlılar'ın önderi Nure Sufi ve oğlu Karaman birer Babai halifesiydiler.

Karesi Geleneği: Yazıcıoğlu Ali Anlatıyor

Yazıcıoğlu Ali II. Murat zamanında görev yapar (1421-1451).

İran asıllı tarihçi İbn-i Bibi tarafından 1281'de bitirilen “Rum Selçukluları Tarihi” adlı Farsça eseri Türkçe'ye çeviren odur.

Bu kitaba daha çok Selçuk-Name ve/veya Oğuz-Name diye referans verilir.

Yazıcıoğlu Ali, kendi çevirisinde İbn-i Bibi'nin atladığı kesitleri doldurur. İbn-i Bibi'nin eserini başka kaynaklardan da yararlanarak 1304 yılına kadar getirir. Ayrıca kitaba başka bazı ekler yapar.

İşte Sarı Saltık, İzzettin Keykavus ve yandaşlarının Bizans'a sığınma olayı, bunların Dobruca'ya yerleştirilişine dair bilgiler ve Halil Ece liderliğindeki geri dönüşlere ilişkin Karesi geleneği Yazıcıoğlu Ali'nin yaptığı bu ek kısımda işlenmektedir.

Seyit Lokman adında bir Osmanlı tarihçisi Yazıcıoğlu'nun eklerine 1599 yılında kendisi de bazı katkılar yapar.

Bu katkılarında Anadolu'dan Bizans'a, buradan Dobruca'ya yapılan göçün tarihinin 1263-1264 olduğunu ve Sultan Keykavus'un Bizans'a kaçış öyküsünün “Şari Şaltık Destanı”nda anlatıldığına işaret eder.

Yazıcıoğlu'nun anlatımı özetle şöyledir:

Sığınma olayını takiben, Bizans imparatoru bu sığınmacıların talebi üzerine gerideki aileleri ve aşiretlerini getirmelerine izin verdi.

Bu aşiretler haber yollanarak dağ yoluyla İznik üzerinden gizlice Üsküdar'a getirildi. Sayıları en az

30-40 kadar olan bu aşiretlerin/klanların başında Sarı Saltık vardı. Bizans imparatoru sürüleri, eşleri ve çocuklarıyla gelen bu kütleye Dobruca'yı yurt olarak bıraktı. Üsküdar'dan Dobruca'ya geçirildiler. Burada Bizans'ın Balkanlar'daki seferlerine katıldılar. Bizans düşmanlarıyla savaşarak Dobruca'ya egemen oldular.

Böylece buraya yerleşip yurt edindiler.

İstanbul'da Bizans sarayında ağırlandı olan II. Keykavus'un adamlarının darbe tertibi bu sıralarda oldu. Bu tertip üzerine, II. Keykavus, büyük oğulları "Mas'ud" ve "Kayumerth" ile birlikte bir kalede hapsedildi.

II. Keykavus'un annesi Bizans imparatoru Basileus Palaeologos'un (Fasilyevs Balalogh) bacısıydı. (Not: 1261'den 1453'e kadar Bizans'ı Palaeologos hanedanı yönetir. Cantacuzen bu evdendir. SC). Bu kadın iki küçük oğluyla sarayda tutuldu.

Keykavus, daha sonra Altın Ordu Hanı Berke Han'ın Moğol/Tatar kuvvetleri tarafından kurtarılıp Kırım'a götürüldü. Berke Han Dobruca sürgünlerinin bir bölümünü ve Sarı Saltık'ı da Dobruca'dan Kırım'a transfer etti.

Annesi Bizans'ta ölen Keykavus'un kendisi Kırım'da öldü. Yanındaki iki oğlundan Masud'u halefi olarak saptamıştı.

Mesut, Berke Han'ın izniyle Kırım'dan Rum'a (Anadolu) geçti. Daha sonra Moğol başkentine seyahat ederek Moğollar tarafından Selçuk devletinin Doğu yarısının sultanı yapıldı.

Mesut Kırım'dan ayrıldıktan sonra Berke Han'ın emriyle Kırım'daki sürgünlerin hepsi sürülerini alarak karadan geri kendilerine yurt olarak verilmiş Dobruca'ya gittiler. Bunların bir bölümü Dobruca'da kaldı. Bir kısmı ise Bizans imparatorunun Karaferia kentinin yöneticisi/subaşısı yaptığı Kaykavus'un iki küçük oğlunun yanına gittiler.

(Not: Karaferya, Wittek'e göre Berrhoia/Verria olabilir. SC).

Mesud'un burdaki kardeşi bir ara kaçmayı denediye de yakalandı ve hapsedildi. Hristiyanlarda Halife konumunda olan Patriark imparatora başvurup onu aldı, vaftiz edip Ayasofya'da (Hagia Sophia) kendi yanında rahip yaptı.

Dobruca'daki Sarı Saltık, Patriark'tan Keykavus'un rahip yapılan oğlunu istedi. Sarı Saltık'ı kutsal bir adam bildiği için Patriark onun isteğini yerine getirdi ve onu Sarı Saltık'a gönderdi. Bu adam Sarı Saltık tarafından geri "İslam" a çevrilip kendisinin hizmetinde bir dervişe dönüştürüldü.

Sarı Saltık Akşehirli Mahmut Hayrani'nin halifesiydi

(Not: Hacı Bektaş Vilayetnemesi M. Hayrani yerine Hacı Bektaş'ı koyar. SC).

Henüz çoban iken Sarı Saltık'a Mahmut Hayrani'den ruhani (doğüstü) bir güç geçmişti. Bu güç Sarı Saltık'tan Keykavus'un bu oğluna da geçti ve ona Barak adı verilip Moğol başkenti Sultaniye'ye gönderildi.

Barak'ın orada hala ocağı ve türbesi mevcuttur.

Barakiler denenler onun izleyicisidirler.

Karaferia'daki sürgünler zamanla Hristiyanlar arasında yaşamaktan usandılar ve bir gün onların bir bölümü deniz yoluyla geri Selçuk topraklarına döndü. Karaferia'da kalanlar ise Hristiyanlaştılar.

Kimisi Selanik'e, kimisi başka yerlere yerleştiler. Osmanlılar Selanik'i aldıklarında bu kentin yöneticisi olan Lizakos, Keykavus'un orada kalan ve Karaferia subaşısı olan oğlunun soyundandı.

(Not: Wittek'e göre Lizakos, Kantakuzenos'un Edessa kumandanı Verria'lı Georgios Lizakos'un kendisi veya onun aile adını taşıyan biri olabilir. SC).

Bu sırada bunlar transfer edildi.

Osmanlı Sultanı Bayezid'in Malatya ve Erzincan seferine Lizakos ile kardeşleri de katılmıştır.

Osmanlılar 1300 yılında Bilecik'i zapt ettiklerinde Anadolu'nun iç kısımlarından Osmanlı, Aydın ve Karesi (Truva) topraklarına giderek artan sayıda göç geldi.

Bu sıralarda Hristiyanlardan bakan Rumeli ve Dobruca sürgünleri Sarı Saltık halifesi Halil Ece'ye katılıp onun liderliğinde gemilerle Karasi'ye geri dönmeye başladılar.

(Not: Wittek, bu dönüşlerin Bulgarlar'ın Rumeli ve Dobruca'daki isyan ve işgallerine denk geldiğini, sürgünlerin can güvenliğinin tehdit edildiğini not düşer. SC).

Geri dönmeyip Rumeli'de kalanlar Sarı Saltık öldükten sonra Müslümanlığı bıraktılar veya unuttular. Yazıcıoğlu'nun anlattıklarının özeti budur.

1261'den 1395'e kadarki süreci kapsayan bu anlatım İzzeddin Keykavus, Dobruca göçmenleri, Karaferia ailesi, Sarı Saltık-Barak öyküleri ve Karesi sözlü geleneğini kapsıyor.

Paul Wittek'in Makalesi (İngilizce'den özet çevirisi)

P. Wittek, “Yazıcioghlu Ali On the Christian Turks of Dobruja” başlıklı makalesinde Yazıcioghlu Ali'nin anlattıklarını değerlendirir. Onun anlattığı olayları bir kronolojiye oturtmaya, anlatımdaki doğru ve yanlışları, tarihsel olanla olmayanı ayıklamaya çalışır.

Sözü P. Wittek'e bırakıyoruz:

Yazıcioghlu kendi eserini 1424'te yazdı. Sarı Saltık öyküsünü farklı bir kaynaktan alıp anlatıma kattığı anlaşılıyor.

Dobruca göçmenleriyle ilgili öykünün kaynağı Dobruca'dan Gelibolu/Çanakkale yoluyla Karesi'ye dönen ailelerin sözlü geleneğidir.

Yani Karesi sözlü geleneğidir.

Yazıcioghlu bu geleneğe dayanıyor, onu kaydediyor.

Karesiye dönen bu ailelerin Dobruca ile ilişkilerinin devam ettiğini ve bunların erken Osmanlılar'ın tarihinde, bu dönemin fetihlerinde önemlice bir rol oynadıklarını sanıyoruz.

Bizans tarihçisi Georgius Pachymers, II. İzzeddin Keykavus'un İstanbul'a, bu kentin Franklar'dan geri alınmasından önce, 25 Temmuz 1261'de geldiğini, ama saraya başkent İstanbul geri alındıktan sonra gittiğini kaydeder. Aynı tarihçi Keykavus burda iken Doğu hudutlarında göçebelerin biriktiğini ve Bizans'a sızan bu göçebelerin imparator tarafından Tatarlara karşı kullanılmak amacıyla Doğu sınırlarına yerleştirildiğini söyler ki, bu bilgiler Yazıcioghlu'nun dedikleriyle uyuşur.

Keykavus'un ordusunun göçebe aşiretlerden derleme olduğu açıktır. Bu nedenle Keykavus'un kuvvetleri/askerleri, kendilerinin mensup oldukları bu aşiretlerin kendilerine yakın olmasını istediler. Bu sıralarda Balkanlar'daki seferleri sürmekte olan imparator Michael VIII, kendi menfaati için bu aşiretleri ismen Bulgaristan'ın bir parçası sayılsa da ne Bulgaristan'ın ne de Bizans'ın hakim olduğu bir “No Man's Land” konumundaki Dobruca'ya yerleştirdi. Böylece onları hem genel olarak Balkanlar'da, hem de sık sık Altın Ordu Tatarları'nın saldırısına uğrayan bu koridorda askeri amaçlarla kullanmayı düşündü. İstanbul'u geri zapt ettikten sonra Bizans'ı restore etmekte ve Balkanlar'a Tatar sızmalarını önlemekte bunlardan müttefik olarak yararlanacaktı.

Yazıcioghlu'nun bahsettiği Keykavus'un iki daha genç oğlu Yazıcioghlu'nun kendi icadıdır.

Keykavus'un yanında sadece iki oğlu vardır. Diğerleri uydurmadır. Yanındaki iki oğlundan İstanbul'da kalan Melik Konstantinos Barak olarak çıkar karşımıza. Diğerleri Kırım'da babasının yanında kalan ve sonraları Rum'a dönen Masud'dur.

Keykavus'un annesinin bir Hristiyan olduğu doğrudur, ama bu kadının Bizans imparatorunun bacısı olduğu doğru değildir.

İzzeddin Keykavus'un Berke Han'ın Tatarları tarafından kurtarılıp Kırım'a götürülüşünün tarihi 1265'tir. Bu tarihten sonra Dobruca'daki bazı sürgünler de onun yanına gittiler. Berke Han 1266'da, Keykavus ise 1280'de öldü.

Bu tarihten sonra Kırım'daki göçebeler Sarı Saltık eşliğinde geri Dobruca'ya döndüler. Dobruca'dan Kırım'a bu gidiş ve dönüş olayları adını verdiğimiz Bizans tarihçisi tarafından da doğrulanmaktadır.

Berke Han erken öldüğüne göre bu dönüşün Berke Han izniyle yapıldığı doğru olamaz.

Dobruca'daki göçmenler zamanla Hristiyanlaştılar ve artık “sürgündeki Selçuk ordusu” gibi değil, Bizans ordusunun düzenli birlikleri gibi görüldüler.

Gelelim Sarı Saltık öyküsüne:

Bu öykü kronolojik olarak oldukça sağlam görünüyor.

Baştan alıp toparlarsak:

Mahmut Hayrani 1268/1269'da Akşehir'de öldü. Sarı Saltık ise 1261'den az sonra Dobruca'ya gitti. Dobruca'ya gitmeden evvel Mahmut Hayrani'nin halifesi olmuş olabilir.

Sarı Saltık 15 yıl kadar Deşt-i Kıpçak'ta (Deşt) kaldı. 1280 yılı dolayında Dobruca'ya döndü ve 1300 yılından hemen sonra öldü.

1280'den ölene kadar hep Dobruca'da kaldı.

Barak'a gelince:

Babasının Kırım'a kaçtığı 1265'te yaşı nedeniyle kardeşiyle ortaklaşa Karaferia Subaşılığı yapmış olabilir. Ama orijinal öyküde Barak diye anılan prensin Karaferia ile bir ilişkisi yoktur. Tam tersine o kaçma girişiminde bulunana kadar hep Bizans imparatorunun sarayındaydı. Yazıcioghlu bu kaçma girişimini 1280'den az sonraya yerleştirir. 1280'den sonra hep Dobruca'da bulunan Sarı Saltık'la orada buluşması ve sufi derviş Barak'a dönüşmesi kendi içinde tutarlı bir kurgudur.

Barak, Sultaniye'deki Moğol sarayında Olcaytu altında önemli bir rol oynadı ve 1307/8'de Gilan'da öldürüldü. Bunu biliyoruz.

Ama geride halifeler bırakarak öldü.

Öyküye göre sarı Saltık doğaüstü gücünü Mahmut Hayrani'den nasıl almışsa Barak da kendisinin doğaüstü gücünü Sarı Saltık'tan aynı şekilde almış ve Sarı Saltık ona “köpeğim” anlamında “Barak'ım” demiştir.

Böylece bir “Müslüman prens” olarak doğmuş olan bu adam Barak adıyla bir dervişe ve en sonunda bir sufi derviş tarikatının kurucusuna dönüşmüştür.

Barak adı hem Hristiyan hem de Müslüman yönere sahip.

Bu iki yön Sarı Saltık'ın kendisi için de geçerli.

Çünkü o, hem “Müslüman Türk” göçebelerin ruhani lideri, hem de Patriark tarafından yeni Hristiyan yapılmış bir prensin kendisine teslim edilecek kadar güvenilen saintli bir kişilik olarak görünür. Bu patriark, 1266 yılında hala görevde olan ve Keykavus'un oğlu olayı nedeniyle imparator tarafından bu tarihte sorguya çekilen Arsenios olmalıdır.

M. Tayyip Okiç'in 1952'de Ankara Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi'nin birinci sayısında yayınladığı “Sarı Saltık'a Ait Bir Fetva” başlıklı belge de bunu gösterir. Sultan Süleyman I'e de sunulan bu fetva Şeyhülislam Ebu Suud'a aittir.

Kısacası Sarı Saltık iki din arasında dalgalanan bir konumda görünür.

İzzeddin Keykavus ailesi de benzer bir konumdadır. Annesi Hristiyan'dır. Bir oğlu Patriark tarafından Hristiyan yapılmıştır. Keykavus'un bir diğer oğlu Melik Konstantinos da perfekt bir Hristiyan ve Bizans centilmeni olarak tanımlanmaktadır. Belki Keykavus'un karısı veya karılarından (?) biri de bir Bizans prensesiydi. Belki Kara Feria ailesi hem devrik Selçuk Sultanı'nın hem de Palaeologi'lerin soyundan gelmeydi.

Kara Feria, daha I. Murat zamanında 1387'de zaten işgal edilmişti. Bu zaptın I. Bayezid'e atfedilişi adı geçen kentin geri alındığı ve onun tarafından tekrar zaptedildiğine yorumlanabilir.

İzzeddin Keykavus yandaşı olup Dobruca'ya yerleştirilenler kendilerini onun adıyla “Kaikaus'un Halkı” olarak çağırdılar. Rumeli'de II. İzzeddin Keykavus'un soyundan olduğunu söyleyen bir aile de ünlü Şeyh Bedreddin ailesidir. Bu doğru olabilir. Keykavus'un Dobruca'ya yerleşen halkı büyük ihtimal Bedreddin hareketinin içindeydi. Hatta bu harekette en önemli rolü hem politik hem ideolojik olarak büyük ihtimalle onlar oynadılar.

Özellikle Sarı Saltık ölünce arta kalan Dobruca göçmenleri Hristiyan olur ve Anadolu'ya dönerler.

Onların bu dönüşü Halil Ece önderliğinde yapılır.

Gregoras ve Pachymeres'in tarihlerinde 1305-1311 yılları arasında yeralan olaylarda Halil Ece'nin de adı geçer. Katalan paralı askerlerinin lideri Roger de Flor'un imparator Michael IX'un Edirne'deki sarayında bir suikastle öldürüldüğü 1305'ten sonraki olaylarda Halil Ece'nin adı anılmaktadır.

Gregoras'taki Khalil o olmalıdır.

Katalanlar'ı paralı askerler olarak Gelibolu'ya (Gallipoli) yerleştiren Bizans imparatorudur. Ama bu paralı askerler Gelibolu'yu kendi üslerine çevirerek imparatora savaş açarlar. Bu savaş sırasında sayıları 3000 kadar olan Katalanlar saflarını güçlendirmek için karşı yakadaki “Truva/Karasi Türkleri'ne” elçi yollayarak onlardan Halil Ece liderliğindeki 500 kişiyi kendi hizmetlerine alırlar.

Sonra birlikte komşu topraklara akınlar yaparlar.

Sonunda Michael IX'un Bizans ordusu üzerlerine yürür ki, bu orduda 1000 mevcutlu bir “Türk birliği (Turkopouloi)” ve Alan birlikleri de vardır. Bizans ordusundaki Türk askerleri İzzeddin Keykavus'la gelenlerdi ve şimdi onun oğlu Melik Konstantinos'un liderliğindeydiler.

Keykavus Altın Ordu Tatarları tarafından Kırım'a kaçırıldıktan sonra bunlar Bizans'ta kalmış, Hristiyanlığı ve Bizans yaşam tarzını benimsemişlerdi.

1307 yılındaki Aproi savaşında Müchael IX'un “Katalan-Türk ittifakına” karşı savaşıp yenilmişlerdi.

Bu yenilgiden birkaç gün sonra o zamana kadar Bizans ordusunda görev yapan Keykavus'un İstanbul'da kalan oğlu Melik Konstantinos (kısaca Melik de deniyor ona) önderliğindeki 1100 asker karıları ve çocuklarıyla birlikte gidip Katalanlar'ın yanındaki askerlerin lideri Halil Ece'ye katıldılar ve onlar tarafından sevinçle karşılandılar.

Moralleri yükselen Katalanlar ve Halil Ece 1307 ve 1308'de iki yıl boyunca Gelibolu'dan hareketle Güney Trakya'ya birlikte akınlar düzenlediler. Ardından Rhodope dağlarını geçip karşıdaki Kassandria'da üstlendiler ve burada bir üs kurup Makedonya'ya yağma akınları yaptılar. 1309'da Thessaly'ye çekildiler. Sayıları 3000 kadardı.

1309'da Thessaly'ye giderlerken Halil Ece'nin liderliğindekiler yağmayı bölüştükten sonra Katalanlar'dan ayrıldılar. Sonra da kendi aralarında iki gruba bölündüler. Bunlardan biri (1100 atlı, 500 yaya) Melik Konstantinos önderliğinde Sırbistan'a gider ve düşman safına katılır (kral Urosh II Milutin'in ordusuna). Diğer grup (1300 atlı, 800 yaya), Halil Ece liderliğinde Makedonya'ya döner. Burada imparatorla görüşmeler yapan Halil Ece, Gelibolu'ya geçmeleri için geçiş izni ve gemiler sağlanmasını ister. Bu izin verilir. Bunun üzerine Bizans kuvvetleri gözetiminde Gelibolu'ya (Dardanalles) giderler. Yolculuk sırasında onlardaki yağmaya gözkoyan Bizans askerleri onları yoketmek için bir tertip düşünür. Bunu farkedenden Halil Ece grubu yarımada üstlenip Küçük Asya'dan takviye alarak Bizanslıları püskürtür. Bir kez daha Gelibolu'yu üs edinip 1307-8'deki ilk kalıştan sonra iki yıl daha (1309-11) bu üstün hareketle Trakya çevresine akınlar düzenlerler. Böylece Halil'in iki yılı daha Gelibolu'da geçer.

Halil'in hem ilk, hem de bu ikinci kalışı sırasında kendisine katılan Dobruca göçmenlerini Karesi'ye geçirme imkanı vardı demektir bu.

Yani 1311'de Karesi'ye göç sürmüştü olabilir.

En sonunda Bizans tarafından büyük bir zorlukla bertaraf edilirler ki, bu Halil'in grubunun sonu olur. Gemiler bulup Karesi'ye geçmek üzere umutsuz bir yarma ve kaçış girişiminde buldukları sırada perişan edilirler.

Gregoras, Halil'in ölümünden sözemediğine göre kaçıp kurtulduğu düşünülebilir.

Kısacası Dobruca göçmenlerinin hikayesi gerçek bir olaydır.

Açık ki Karesi'de ve Dobruca'daki ailelerin soyundan gelenler arasında bu gelenek yaşamıştır.

Bu olaylardan sadece bir kuşaklık bir zaman sonra bu defa da Osmanlılar'ın Gelibolu macerası başladı.

Osmanlılar kendi fetihlerinde Karesi'nin tecrübeli liderlerinden yararlandılar.

Tamda bu nedenledir ki, Osmanlı tarihinde bir Ece Bey (Halil Ece) efsanesi görünür. Osmanlı geleneğindeki bu Ece Bey, Karesili oldukça yaşlı ve yorgun bir savaşçıdır. Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa'ya Gelibolu'nun nasıl karşıya geçileceğini gösterir. Osmanlı tarihindeki bu Ece Bey, kaynaklarda bazen Yakup Ece Bey olarak geçer. Bu Ece Bey'in Halil Ece'nin bizzat kendisi olması zorsa da, en azından destanda 1307-1311 savaşçılarını temsil eder. Belki de O'nun bir hayali veya tasarımıdır.

Osmanlılar'ın Rumeli zaptında daha önce adı hiç anılmayan ve ansızın sahnede beliren Evrenos adındaki figür var bir de. Bu parlak lider ilk kez o tarihte Osmanlılar'ın hizmetine ve böylece Osmanlı tarihi içine giren Karasililer'den biri olabilir. Evrenos adı, Varna orijinli görünüyor. Varna ise, Keykavus'un yandaşlarının yurt edindiği Dobruca bölgesinin baş/ana kentidir.

Bence Rumeli/Dobruca göçmenleri Bizans ve Dobruca'da kalmaya devam ettiler.

Ama onların bazıları Halil Ece ile birlikte büyük ihtimal geri Anadolu'ya döndüler.

1307-8 ve 1309-11 tarihlerinde Gelibolu'ya ulaşmayı başaran bazı aşiretler Karasi'ye taşınmış olabilir. Ama çoğunluk geride, Rumeli ve Dobruca'da kaldı.

Bu geride kalanlar Gagauzlar diye bilinenlerdir.

Balashev, Gagauz adının Keykavus adından geldiğini söylerken kesinlikle haklıdır. Yani Anadolu Türkçesi konuşan ve Gagauz denen bu "Hristiyan Türkler" Bizans'a birlikte geldikleri kendi sultanları II. İzzeddin Keykavus'un adıyla çağrıldılar.

Halil Ece ve Melik Konstantinos'un yanısıra 1307-1311 olaylarının bir bölümünde İshak ve Taghachar adında iki lider daha görünür.

İshak, büyük ihtimal bir Karesili'dir ve ünvanı da "Melik"tir. İzzeddin Keykavus'un oğlu olup Rum'a dönmüş olan Mesud'un Bizans'taki kızı ile evlenmek için hazırlık görmektedir. Bu iş için Mesud'un kardeşi ve kızın amcası Melik Konstantinos ile bağlantıdadır. Kendisi Rum'a dönmeyi tasarlayan İshak, Melik Konstantinos'u da tahta oturtmak niyetiyle birlikte götürmeyi planlamakta, ama Melik Konstantinos bu konuda isteksiz görünmektedir. Bir yandan Bizans imparatoru, diğer yandan Melik Konstantinos ve ayrıca Katalanlar'la türlü ilişkilere giren İshak, sonunda planlarını geliştirmeye fırsat bulamaz ve Katalanlar tarafından öldürülür.

Diğer lider Taghachar aynı akıbetten kılıpayı kaçarak kurtulur. Sonunda bağışlanır ve kendi birliklerinin başında bırakılırsa da, ilk fırsatta bazı adamlarıyla birlikte kaçıp Bizans ordusuna katılır Paul Wittek'in "Yazjioghlu Ali On the Christian Turks of Dobruja" başlıklı makalesinde anlattıklarının özeti de budur.

Yazıcıoğlu Ali ve P. Wittek'in bu anlatımları Sarı Saltık eşliğinde geçeden Dersim aşiretlerinin

Osmanlı arşivlerinde kayda geçen dağılımını anlamak ve onların öyküleri hakkında bir fikir edinmek için son derece önemlidirler. Her ikisinin anlattıklarını özetlememin nedeni budur. Bu anlatımlar Aleviliğin Küçük Asya ve Balkanlar sathındaki dağılımının arka planını da açıklayıcı niteliktedirler.

Dersim ve Kızılbaş aşiretlerinin erken Osmanlılar'la ilişkileri açısından da bilinmeleri gerekiyordu. “Babai Önderi Sarı Saltık” başlığı altında buraya kadar anlattıklarım Osmanlılar'ın orijini ve erken tarihlerini yeniden tartışmayı zorunlu kılacak denli önemlidirler.

Bedrettin Hareketinin Temelleri Nasıl Atıldı?

Dersimliler'in Kızılbaşlığın Küçük Asya ve Balkanlar sathındaki yayılmasında çok önemli bir rol oynadıkları, hatta öncü bir özne işlevi gördükleri buraya kadar anlatılanlardan görülebilir. Bedrettin hareketinin temeli Pavlaki sürgünleri ve Sarı Saltık önderliğindeki sığınmalar sonrasında faaliyetlerle atılır. Bedreddin'in II. Keykavus soyundan geldiğine ilişkin gelenek de bunun bir kanıtıdır. Enc. of İslam'ın ilgili maddesinde de bu geleneğe değinilmektedir.

1358'de Edirne civarındaki Simavna'da doğan ünlü Şeyh Bedrettin, 1361'de Edirne alındıktan sonra eğitimi için Bursa'ya gider. 1381'e kadar Konya'da mantık ve astronomi çalışır. Ardından eğitimi için Kudüs'e ve Kahire'ye gider. Burada bir tesadüf eseri Sufi Şeyh Hüseyin Ahlati ile karşılaşır. Onun etkisiyle sufizmi benimser. Daha sonra Safeviler'in militan politik faaliyeti tarafından cezbedilen Bedrettin, 1402-1403'te Tebriz'i ziyaret eder. Küçük Asya ve Rumeli'ni dolaşır. Safevilere bağlı Hacı Bayram Veli'ye hocalık yapar. “Ortak mülkiyet fikrini” propaganda etmeye başlar. Anadolu'da yoksul kitlelerin sempatisini kazanır. Hristiyanlar da katılır ona. Sonra geri Edirne'ye döner. Yedi yıl kadar inzivaya çekilip, sürekli araştırır, inceler. 1410 yılı civarında Musa Çelebi tarafından askeri yargıçlığa atanır. 1413'te Mehmet Çelebi'nin iç savaştan galip çıkıp tahta oturması üzerine görevinden alınıp İznik'e sürülür. Burda iken benzer fikirleri savunan Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal hareketine katılır. Bu hareket 1416'da geniş bir isyana dönüşür. İsyanın ideolojik lideri Bedrettin'dir. Başkaldırı başladığında İznik'ten ayrılıp Sinop emirinin yardımıyla gizlice Rumeli'ne ulaşır. Anadolu'daki Börklüce ve Torlak isyanı ezilince Rumeli'nde kendisinin başını çektiği kalkışma da bastırılır. 18 Aralık 1416'da Makedonya'da Serez'de asılır. Kanuni Süleyman zamanında bile Rumeli'de Bedrettin hareketinin taraftarları vardır. Bunların çoğunluğu Bedrettin idam edildikten sonra o sıralarda politik olarak en aktif olan Safevi hareketine katılırlar. Arta kalanlar ise genelde Bektaşiliği tercih ederler. (Bkz. Enc. of Islam).

Yukarıdaki özete Bedrettin yandaşlarının Safevi/Kızılbaş hareketine Şeyh Cüneyt zamanında katıldığı ilave edilmelidir. Şeyh Cüneyt'in onlarla Suriye'de bulunduğu ve bu buluşmada ona katıldıkları başka kaynaklarda kaydedilmektedir.

Sarı Saltık'ın Şeceresi

Evliya Çelebi, Sarı Saltık'ın asıl adının Mehmet Buhari olduğunu söylerken yanılmaktadır.

Mehmet Buhari; Bursa'nın önde gelen seyitlerinden Emir Sultan veya Seyit Mehmet Buhari olarak bilinen kişidir. Birinci Bayezid'in kızıyla evlidir. Tam adı, Damad Seyyid Şemseddin Mehmet Buhari Emir Sultan b. Ali al-Husaini al-Buhari'dir. 1369-1429 tarihleri arasında yaşamıştır. O'nun amcası da Mehmet Buhari adıyla bilinir.

(Bkz. Enc. of Islam).

Evliya Çelebi, Sarı Saltık'ı bu şahıslarla karıştırmış görünüyor bence.

Saltukname'de Sarı Saltık'ın şeceresi babadan oğula şu şekilde verilir:

Battal Gazi (Seyit Gazi), (?), Ali, Ahmed (Muhammed) ibn Ali, Hüseyin, Seyit Hasan (Hozat'ta anlatılan şecerede Seyit Hasan'ın lakabı “Seyit Menşur”dur. SC), Şerif Hızır (Sarı Saltuk, 1210-1299), Şerif Hızır'ın çocukları Muhammed ve İbrahim.

Bu şecerede üçüncü sıradaki Ali'nin, Saltuklu devleti kurucusu Ebu'l Kasım'ın (yönetim dönemi: 1071/2-1102) oğlu ve halefi Emir Ali olduğu sanılıyor.

Emir Ali, 1102-1123/4 tarihleri arasındaki Saltuklu melikidir. Gürcü kronikleri Emir Ali'den “Artuk/Ortok” diye söz eder.

Bu şecerenin anahtarı “Battal Gazi (Seyit Gazi)”nin gerçek kimliğinde yatıyor.

Abbasiler zamanında 830'larda Malatya emiri Ömer'in adı duyulur. Bu emirle birlikte Dersim'de, Malatya kuzeyi ve batısında yaşamakta olan Pavlakiler'le Abbasiler arasında Bizans'a karşı bir ittifak oluşur. Pavlaki lider Karbeas dönemidir bu.

Bizans'a sığınan Hürremi liderler nasıl Hristiyanlığa dönüp Hristiyan adlar almışlarsa, Malatya'nın

Abbasi generali Emir Omar'a sığınan ünlü Pavlaki lider Karbeas ile onun oğlu ve halefi olarak görünen Chrysocheirus (Kırşehir) da görünüşte de kalsa "İslam'a dönmüş" ve İslami adlar almış görünürler.

Dönemin gelenekleriyle uyuşan yaygın bir usuldür bu.

Besim Darkot, "Tunceli Üzerine Coğrafi Görüşler" (1942/3) başlıklı yazısında buna işaret eden bir belgeden sözeder ve "Son yıllarda bulunan eski bir vesika, Bizans tarihinde Chrysocheir adıyla yadedilen Ankara fatihini Kürşahr isimli bir Müslüman olarak gösteriyor" der.

Öyle görünüyor ki, menakıbların ve şecerelerin Battal Gazi'si Pavlaki liderler Karbeas ve Chrysocheir'den biridir. Adete uyarak İslami adlar aldıklarında, Bizans'a karşı savaşımın sembolü haline gelmiş Battal Gazi adını tercih etmiş olmaları oldukça olasıdır.

Henüz kanıtlanmaya muhtaç bu olasılığın doğrulanması Sarı Saltık'ı Pavlaki gelenekle ilişkilendirir. Battal Gazi, talebin üzerine Hozat'tan yollanan aşağıdaki şecerede de vardır (parentez içi bazı açıklamalar ekleyerek veriyorum):

İmam Ali, Hüseyin, Zeynel Abidin, Zeydü'l Enver (Zeyd; SC), Hüseyin Ekber (Veli Baba Menakıbrı'ndaki şecerede Hüseyin Züd-dema, SC), Yahya, Muhammed, Ali Zeyit, Ali Gül Medeni (Veli Baba'da Malatya'ya göçüp yerleştiği söylenen Ali Medeni olmalı. SC), Hüseyin Gazi, Cafer (Battal Gazi, Seyit Gazi), Ali (Saltuklu devleti kurucusu Ebu'l Kasım'ın oğlu ve halefi sanılan isim. SC), Seyit Muhammed (Saltukname'de Ahmet İbn Ali veya Muhammed İbn Ali. SC), Seyit Hüseyin, Seyit Hasan (lakabı: Seyit Menşur), Sarı Saltık (Hızır Şerif, Şerif Hızır), Seyit Pir İlyas, Seyit Mecit, Seyit Nebi, Seyit Ali, Seyit Hüseyin, Seyit Nesimi (Naşit Uluğ'un aktardığı bilgilere göre burada Sarı Süleyman ismi olmak gerekir. SC), Seyit Hüseyin, Seyit Mustafa, Seyit Nesimi (Naşit Uluğ'un 1931'de basılan Derebeyi ve Dersim kitabında Karaca köyündeki ocakta bulunduğunu ve totem olduğunu söylediği pabuçların sahibi olabilir. Uluğ'daki bilgilere göre Sarı Süleyman'ın torunu olmalı. Saltukname'de Saltuk'un kendi pabuçlarına verdiği öneme işaret eden bir pasaj var. Pabuçları bu denli önemli olabilecek Nesimi, 1417/1418'de ölen Hallacı Mansur hayranı ve Hurufi'nin halifesi ünlü şair İmad-ed-Din Nesimi olamaz mı? SC), Seyit İsmail, Seyit Kasım, Seyit Ali (Seydali), (...). Şecerelerde Sarı Saltık'ı Saltuklular'la ilişkilendiren halkalara işaret ettim.

Bu nedenle Saltuklular'ın orijinine ilişkin bir şecereyi veya rivayeti aktarmakta yarar vardır.

Kirzioğlu'nun aktardığı bu rivayete göre Sarı Saltık'ın şeceresi:

Fahrettin Kirzioğlu, Bayburtlu Osman adında birinin "Tevarih-i Cedid-i Mirat-ı Cihan" adında bir kitabından sözeder. Bu kitapta eski Oğuznamelere dayanıldığını söyler. Onun anlattığına göre bu kitap 1935'lerde İstanbul'un Sahaflar Çarşısı'nda Almanya için satın alınmıştır. Satılmadan evvel Çiftçioğlu Hüseyin Nihat Atsız Bey adında biri bu kitabın bazı bölümlerini "istinsah" eder.

Atsız'daki bu yazmanın 232'inci sayfasında Salduklular hakkında bilgiler var.

Aynen aktarıyorum:

"Tevârih'de mezbur Çin Khan'ın oğlu Turgad-Khan'dır ki onuncu nesebde Toğrul-Khan'a gelür; azim han idi. Diyar-i Maşrık'da yetmiş yıl hanlık eyledi. Anın oğlu Eylüke-Khan'dur ki, altıncı nesebde Kızıl-Boğa Khan'a gelür; gayet bahadırılığından Boğa namıyla yad olunur (yukarda 280'inci sayfada gördüğümüz 922'de Udi valisi olan Boğacuk-Amram Beğ gibi). Anun iki oğlu oldu: Birinin adı Kumrı-Khan, birinin adı Kaydur-Khan idi. Kaçan Kumrı-Khan, vefat eyledi dörd oğlu kaldı; anlar tarih-i Risalet-Penahun 330 tarihinde Diyar-i Çin'den (Gogarlar ölkesi Çenasdanlı Şor-Şamsuldin ilbeğliği yurdundan) huruç edüp: Pasin'a, Erzurum'a, Tercan'a, Erzincan'a, Bayburd'a,, İsbir'e müstevli olup, Kafirle ceng idüp zikolan vilayetleri fethedüp. Mülûk-i Tavâ'if zamanı idi. İki yüz yıl mıkdarı kabzai tasarruflarında olup, Cihan-Padişah devri'nden (?) mukaddem vefat itdüler:

Birincisi, Sultan Melik Saltuk'dur ki Erzurum'da medfundur.

İkincisi, Sultan Melik Fahreddin'dür ki Erzincan'da medfundur (Erzincan'da Fırat'tan ötegeçede Bek-Arkı derler Sultan Fahreddin'ün oğlunun ve hatununun vakfidir, Mercan-Deresi'nden akar, ruhları şaz ola: Bu kadar panbuk, bağçe, bostan, yüz adet karye tarlası suvarılır, meşhur hayratdur).

Üçüncüsü, Sultan Melik Mengücük'dür, Kamakh'da medfundur.

Bayburd'da (yatan evliyadan) Şehid Osman da anlardandır, cengde şehit olmuştur.

Ve mezbur Boğa Khan'ın ikinci oğlu ki Kaydur-Khan'dur, anın oğlu Al-Balık Khan'dur ki onbirinci nesebde (Bayındurlu/Akkoyunlular atası) gök-Alp Khan'a gelür..."

(Aktaran: F. Kirzioğlu, Kars Tarihi, s. 391, Dipnot).

Burada Saltuklular'ın Pasin-Erzincan-İspir bölgelerine Hicri 330'da, yani M.S. 941-942 yılında Çin (Çanestan)'den geldikleri ve cedlerinin Çin Khan olduğu söylenir.

Sultan Melik Saltuk, Melik Mengücek ve Melik Fahreddin kardeş olarak gösterilir.

Saltuklular'ın Çanestan'dan geldiklerini, Çanestanlı olduklarını söyleyen bu rivayet, benim onların Dersim'in eski halk tabakasına (Sani, Çan, Mamakan) mensup oldukları yönündeki görüşlerimi doğrulayan bir diğer kanıttır.

Bu rivayet Mamakanlar'ın Mamik-Konak rivayetinin bir versiyonundan başka bir şey değildir.

Mamik-Konak rivayetini işlerken bu rivayetteki Çin'in bildiğimiz uzak Çin değil, adlarını Dersim'e veren Tzaniler'in ülkesi olduğuna değinmiştim.

Kirzioğlu'nun bahsi geçen kaynaktan aktardığı bu geleneğe göre Mengücekler ile Akkoyunlular da aynı halk tabakasına mensuptur. Kirzioğlu'nun aktardığı gelenekten şu şecere çıkıyor:

Çin Khan, Turgad Khan, (.....), Toğrul Khan (10'uncu kuşak), Eylüke Khan, (...), Kızıl Boğa Khan (Eylüke Khan'dan sonraki altıncı kuşak).

Kızıl Boğa Khan'ın Kaydur Khan ve Kumrı Khan adlarında iki oğlunun adları verilir.

Bunlardan Kaydur Khan kolunun sonraki kuşakları şöyledir:

Kaydur Khan, Al-Balık Khan, (...), Gökalp Khan (11'inci kuşak. Bu isim rivayetlerde Bayındırlılar'ın, yani Akkoyunlular'ın atası sayılıyor).

Kumrı Khan kolunun sonraki kuşakları ise şu şekildedir:

Kumrı Khan: Bunun dört oğlu Sultan Melik Saltuk, Şehid Osman, Melik Fahreddin ve Sultan Melik Mengücek'tir.

Babaları ölen bu dört kardeş “Gogarlar ülkesi Çanesdanlı Şor-Şamsuldin ilbeğliği yurdundan”, yani Diyarı Çin'den, yani Çanestan'dan göçüp Pasin, Erzurum, Tercan, Erzincan, Bayburt ve İspir'e gelmişlerdir.

Bu gelişin tarihi Malazgirt savaşından çok önce, 941-942'dedir.

1049'da bu aynı coğrafyaya bir diğer göç gelir:

A.Şerif Beygu, “Erzurum” (I, 215-220) adlı kitabında, Tebriz'de yazılmış “Yagan Paşa Vakfiyesi”nin İstanbul ve Erzurum Vakıflar İdaresi'nde bulunan suretini veriyor.

Bu metin 1049 yılında bazı aşiretlerin Horasan'dan Kirman'a, Kirman'dan da Pasin'e (Erzurum) geldiklerini kaydediyor.

Bu aşiretlerin başında İmam Muhammed Bakır soyundan “Seyyid-Şerif Muhammed Cihangir”in oğlu Halil-i Divani (Khalli-Divane, Uz-bek Yagan Paşa, Yağan Baba) adında biri vardır.

Aşağı Pasinler'e gelen bu aşiretler, buranın Gürcü meliklerinden aşağıda adları verilen yaklaşık otuz kadar köyü satın alıp yerleşirler:

Pulur-Babak (Yaganpaşa), Ağçaşar (Işığı), Arashacer (Hunkar), Tavnus (Ketancı), Nakos (Ekerek), Katrekos (Paşaseyh), Çermik (Ağça-Boncuk, Hasankale civarı), Pekecik (Döne), Hopik (Çoban Abdal), Kırdabaz, Kozlı-Kapus, Emere-Kom, Zib-Hacor (Keringar), Alaca (Hit), Pasın (Hasankale civarında), Ukumi, Kalkala (Kındığı), Alvar, Alasakal, Mindivan, Düzbak, Duda-Viran, Pulur, Bulamaç, Süluki, Bedravans, Kharçlı, Tenzile, Yüz-Viran, Aluc-Ekrek.

Bu köylerde bu vakfiyenin şahitleri olarak şu isimler sayılıyor:

Seyyid-Şerif Kemalüddin Baba Khorasan (Horasan köyüne adını veren şahıs), Seyyid Çokander (Çoğundur köyüne adını veren), Ali bin Süleyman Ede-Balı, Seyyid-Şerif Pir-Hüseyin Tataristani (Pir Hüseyin köyüne adını veren).

(Akt. Kirzioğlu, Kars Tarihi, 324-326, dipnot 37).

Hala canlı olduğu söylenen bu gelişe dair sözlü rivayetlerde Arabistan'dan Horasan'a, buradan Kirman'a ve Pasinler'e gelen aşiretlerin başında yedi kardeş evliyanın bulunduğu söylenerek, bunların adları şu şekilde sayılır:

Horasan Baba, Yağan Baba, Khalli Divane (Çoban Dede), Veli Baba (Deli Baba), Kızılca Baba, Postlu Baba ve Görüşken Baba.

İlişkili rivayetlere göre Horasan ve Kirman'dan gelen aşiretler zamanla Anı, Kars, Micingert, Avnik ve Erzurum gibi yerleri ele geçirmişlerdir.

Yerleşilen yerlere verdikleri adların bir bölümü şöyledir:

Kırmacılar, Kırklar, Çoban Dede, Horasan, Deli Baba, Kızılca, Yağan, vd.

(Akt. Kirzioğlu, Kars Tarihi, 324-326, dipnot 37)

Sarı Saltık ve Saltuklular'la İlgili Ek Kaynaklar

Ahmed Tevhid, Müze-i Hümayun Meskukat-i İslamiyye Katalogu, İstanbul, 1905, IV, s. 70-73

M. Fuat Köprülü, Türk Edebiyatında İlk mutasavvıflar, İst., 1918, s. 63-65 (Sarı Saltık hakkındadır)

- Halil İnalçık, *The Ottoman Empire, the Classical Age 1300-1600*, London, 1973 (s. 187-188'de Sarı Saltık üzerinde durulur).
- Şinasi Tekin, *Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları*, 4. cilt
- Grace M. Smith, *Some Türbes/Mağams of Sari Saltuq, An early Anatolian Turkish Gazi Saint*, in *Turcica*, vol. XIV, 1982, pp. 216-225 (bir makaledir bu).
- H. T. Norris, *Islam İn the Balkans*, 1993 (s. 130-136 ve 146-160'te Yazıcıoğlu Ali'ye dayanarak Sarı Saltık liderliğindeki aşiretlerin Dobruca göçünü işler).
- Paul Wittek, *The Barak Story* (s. 660-668)
- Alessio Bombaci, *Histoire de la Litterature Turque*, trans. By I. Melikoff, op. Cit. Pp. 263-264 (Sarı Saltık'ın destanda monk giysileri içinde bir Battal Gazi'ye dönüştüğüne, Hızır ve bir Hristiyan saint kılığına büründüğüne değinilir)
- J. Denny, *Sarı Saltık et le nom de la ville de Babadaghi*, in *melonges Offerts'a Emile Picot*, Paris, 1913
- Hasan Kaleshi, *Albanishe Legenden um Sari Saltuk*, *Actes du Premier Congres International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Europeennes*, vol. VII, Sofia, 1971, pp. 815-828
- F. W. Hasluck, *Ambiguous Sanctuaries and Bektashi Propaganda*, *Annual of the British School at Athens*, No XX, session 1913-1914, London, p. 111
- With the Dervishes of Krooya, in "The Sphere" (No. 1525, 13 Nisan 1929, p. 63)
- Mükrimin Halil Yinanç, *Erzurum, İslam Ansiklopedisi*, IV ve Selçuklular devri, I, s. 110, 132, 190
- M. Brosset, *Histoire de la Georgie*, I, 345-346, 348, 382, 387, 418, 457 (Gürcü kroniklerdeki Saltuklulara ilişkin kayıtları verir. Bu eserin 348'inci sayfasında Saltuklu Emir Ahmet ve Emir Yasi'den sözedilir)
- Behzad Budak, *Resimli Türk Paraları*, İst., 1947, s. 86-87
- Saltık kitabeleri için bkz.: M. Fahrettin Çelik, *Kars'ta Saltık Yazıtları*, *Doğuş Dergisi*, Haziran 1939, sayı 1/42, s. 3-6; Temmuz 1939, sayı 2/43, s. 3-5; Fahrettin Kirzioğlu, *Doğuş Dergisi*, Haz.-Tem. 1940 sayısı; *Erzurum'da Melik İzzeddin'in zaviye vakfi*, *Sultan Melikşah Mahallesi'ndeki Sultan Melik Saltuk Gaazi türbesi ve "Melikşah" Mahallesi*.
- Çamciyan, 1128 vakaları
- İbn'ül Esir, X, 126, XII, 186
- Şerefname
- M. Ali, *Nusretname*, *Nuriosmaniye Küt.*, sayı 4350, s. 196-197
- Peçevi, II: 56
- Vardan, LXXI
- Anılı Samuel (İzzeddin Saltuk'un 1154 yılında Anı altında yapılan savaşta İberler'e tutsak düştüğünü yazar)
- Rahimi-zade, *Zafername-i Sultan Murat Han*, Üniv. Küt., *Türkçe Yazmalar*, s. 2372, s. 47-48
- M. Defremery'nin yazısı, *Journal Asiatique*, cilt XIII, s. 498, 1849 (Burada İzzeddin Saltuk'tan "Artuk/Ortok oğlu Salduk" diye sözedilir ve üç oğlu Kuz, Nasıreddin ve Mutaphradin'in adları verilir).

DERSİM OCAKLARI VE SEYİTLERİ

BÖLÜM VI

İLİŞKİLİ MAKALELER

MANES (216-276)

Manes, Part kökenli bir çiftin oğluydu. Annesi Meryem Partlar'ın bir kolu olan Kamsarakan evine mensuptu (Arşakuniler, Ermenistan Partları). Yine Part soylu olan babası Patik, başlangıçta Medya'nın başkenti Hemedan'da oturuyordu. Buradan Part başkenti Ctesiphon'a (Selukiya) göçetti. Manes, 216 yılı civarında Irak'ın (Babil) Mardin köyünde doğdu. Son Part kralı Artavan dönemi bu. Bir süre sonra Part yönetimi yıkıldı. Sasaniler iktidara geldi.

Sasaniler dönemi başladıktan sonra, 228 yılında, Manes peygamber olarak ortaya çıktı. 240'ta ise yeni bir din ilan etti. Asurya, Medya ve Parthav eyaletlerinde havarileri ile birlikte misyoner faaliyet yürüttü. Her yana halifeler yolladı. Fikirleri Sasani sarayına bile sızdı. Bizzat görüştüğü dönemin

Sasani Şahı Şapur'u ve yakınlarını etkiledi. O'nun Şapur-akan (Saburakan) adlı kitabı da, adından anlaşılacağı gibi, bizzat Şah'a sunulmuştur.

Şah Şapur, bu sıralarda Manes'in fikirlerinin tüm imparatorlukta serbestçe öğretilmesine izin verir. Hatta Manes'e sarayda görev verir. Romalılara karşı seferlerinde "Ateş-Papazı" Karter'in yanısıra Manes'i de yanında bulundurur. Bu tarihlerde Ortodoks Zerdüştlük henüz Sasaneler'in devlet dini değildir. Ama ateş-papazlarının bu yönde bir çabası ve baskısı vardır.

Zerdüş, Yahudi ve Hristiyan dinlerinden öğeleri kombine eden Manes'in yeni dini, mülk edinmeyi yasaklıyor, mülk sahibi taraftarlarından mülklerinden feregat etmeyi talep ediyordu. Yalan söylemek de yeni dinin yasakları arasındaydı. Ateşi, suyu, bitki ve hayvanları incitmek de yasaktı. Manes için, dinin özü "gerçek"ti. Halkı gerçeğe çağırıyordu. Gerçek sözcüğünün Arapça karşılığı El-Hakk'tır. "Gerçeğin Yolu" ifadesi ilk kez Gathalar'da ve Manesçi literatürde görünür.

Manes'in sosyalist ütopyasında İrani gelenekteki "düalizm" korunur. Batılılar'ın "düalizm" dediği şey, bana sorarsanız, Doğu düşüncesinde diyalektiğin ta kendisidir. Buna "düalizm" değil, diyalektik denir. Burada zamanın başlangıcından beri varolan ve sürekli çatışan iki karşıt, ama ikiz prensipten, alışılacağı deyişle "karşıtların birliği"nden sözedilir. Çatışan güçlerden biri iyi, diğeri kötü, biri aydınlık, diğeri karanlık, biri haklı, diğeri haksız olarak tanımlanır. Bunların biri tanrı (bag, yazd), diğeri şeytan (dev) adı altında kişileştirilir. Birine Ahura Mazda, diğerine Ahriman adı verilir. Bu, mitolojide alışık olduğumuz malum dildir. Doğal ve toplumsal süreçlerin mitsel kişilikler üzerinden temsili bir anlatımıdır. Hititler çağı kadar eski olan Mithraizm'de iki prensibin ilki "ışık"tır.

Manes'in kurduğu yeni dinin ilkeleri Ortodoks Zerdüştlük ile bağdaşmıyordu. Bu yüzden ki Zerdüş rahipleri ve soyluluğu Şah'ın kararına büyük tepki gösterdiler. Sonunda Şapur, Manes'ten imparatorluk topraklarını terketmesini istedi. Manes, bunun üzerine, Hindistan, Tibet ve Çin'e gitti. Kendi öğretisini bir dünya dini yapmak için çabaladı. Bir zaman sonra İran'a geri döndüğünde engellerle karşılaştı. Zerdüş ateş-papazlarının lideri Karter'in ve nüfuzlu soyluların kışkırtmasıyla Kuşan Krallığı'na sığınacağı bir sırada yakalandı. İfadesi alınmak üzere yeni Sasani Şahı Behram'ın huzuruna çıkarıldı. Savunmasını tamamen Part diliyle yaptı. Sonuçta tutuklandı ve öldürüldü (276). İzleyicileri kırımdan geçirildi.

Manes'in peygamber olarak ortaya çıkması Selukiya'da patlak veren Sasani karşıtı bir Part ayaklanması ile aynı tarihlere rastladığı için, yaptığı girişimin Part direnişi ile ilişkisi kuruluyor. Bazı araştırmacılar Manesçiliği Part düşünce geleneğinin son görünümünden biri olarak tanımlıyor. Manesçi literatürün Part dilinde olması da bu yorumu destekler gibidir.

Manes, daha sağken öğretisi batıda Suriye, Filistin ve Mısır'a dek ulaşmış, Roma İmparatorluğu'nda bir tehdit olarak algılanacak denli güçlenmişti. 279 yılında Roma İmparatoru Diocletian'ın Manesçileri hedef alan kararları ünlüdür. Bu kararlarda Manesçilik "İran orijinli" bir din olarak tanımlanır. Roma İmparatorluğunun pek çok eyaletinde, örneğin Kuzey Afrika ve Mısır'da, Küçük Asya'da, Balkanlar'da, hatta İspanya ve Fransa'da onlara karşı özel önlemler alınır, fermanlar yayınlanır ve cezalandırılırlar.

Manes'in kendi öğretisini "gerçek Hristiyanlık" olarak lanse ettiği kaydediliyor.

Diocletian zamanında Roma İmparatorluğu'nda cezalandırılan Hristiyanlık, 312 yılında resmi din olarak benimsendi. Kaynaklar bu tercihte Manesçilikten duyulan korkunun büyük rolü olduğu inancındadır. Bu tarihten sonra Manesçiliğe karşı mücadelede Hristiyanlıktan yararlanılır.

Manesçiliğin Hristiyan bir öz taşımadığı, Hristiyanlık düşmanı olduğu propaganda edilir. Aynı korku, Sasani İmparatorluğu'nu Ortodoks Zerdüştlüğü devlet dini olarak benimsemeye zorlar.

Tüm önlemlere rağmen Manesçiliğin özellikle 6./7. yüzyıl sonrasında Pavlakilik adı altında Bizans İmparatorluğu'nda büyük bir güç haline gelmesi önlenemez. Mezdekilikle birlikte Sasani İmparatorluğu'nda da benzer bir durum görülür.

MEZDEK

Doğu'da ütopyacı sosyalizmin kurucusu Manes'tir. Üçüncü yüzyıl sonlarında Sasani İmparatorluğu'nda Manes öldürülmüş, Manesçilik yasaklanmıştı. O çağın diğer dünya gücü Roma İmparatorluğu'ydu. Bu imparatorlukta da Manesçiliğe karşı özel önlemler yürürlükteydi. Dördüncü yüzyılda Sasani İmparatorluğu'nda Ortodoks Zerdüştlük, Roma İmparatorluğu'nda ise Hristiyanlık devlet dinleriydi.

Beşinci yüzyılda, yani Manes öldürüldükten yaklaşık 200 yıl sonra, Sasani devletinde Zerdüştlük içinde yeni bir muhalefet başgösterdi. Bu hareketin başını Mazdak (Mezdek) adında bir Zerdüş rahibi

çekiyordu. O'nun adı İran süper tanrısı Ahura Mazda'nın isminin kısa şeklidir. El-Biruni, ondan "Mazdak bin Hamadadan" olarak sözeder ve Nasa kentinden olduğunu söyler (Bkz. El-Biruni, The Chronology of Ancient Nations).

Mezdek, bir Manes yandaşıydı. Aynı doktrinleri, ilke ve idealleri savunuyordu. Hoşgörü, sosyal adalet ve eşitlik talep ediyor, ortak mülkiyeti kuracak dinsel ve sosyal bir devrimi amaçlıyordu. Tüm ütopyacılar gibi o da bu dönüşüm için öncelikle devletin zirvesine, yani Şah'a sesleniyordu. Kısa zamanda geniş bir taraftar kitlesi bulmuştu. Öyle ki bu hareket Sasani devletinin en büyük sorunu haline gelmişti.

Bu sırada Sasani tahtında Kava vardı (488-496).

Kava, bir Mezdek yandaşı olmaya karar verdi. Sade halkın koşullarını iyileştirmek için soyluların gücünü sınırlamaya, giderek kırmaya girişti. Ama onların şiddetli direnişi ile karşılaştı. Reform karşıtı Zerdüşt rahipleri ve soyluların örgütlediği bir darbe ile devrilip hapsedildi (496). Yerine kardeşi Zamaşp oturtuldu. İç savaş koptu.

Hapisten kaçan Kava, Heftalitler adıyla bilinen Hunlar'a sığındı. Birkaç yıl sonra onlardan bir orduyla geri dönüp tekrar tahta geçti (498/9). Böylece Şah Kava'nın ikinci yönetim dönemi başladı. Kendisini deviren isyancı soyluları tasfiye etmeye koyuldu. Ama karşılaştığı direnç Mezdeki reformlardan vazgeçmesiyle sonuçlandı. Geri Ortodoks Zerdüştlüğü savunmaya mecbur edildi. O'nun yönetiminin sonlarında büyük Mezdeki katliamları oldu (528). Bu katliamlar kendisinin yerine geçen oğlu Kısra Anuşirvan zamanında da devam etti (531-579).

Mezdekçiler; daha çok Hürremiye, Muhammira (Kırmızı Elbiseli), Sapıdjamagan (Beyaz Elbiseli) ve Surkhjamagan (Kırmızı Elbiseli) gibi adlarla bilindiler. Bir teze göre "Kızılbaş" adı onlardan kalmadır. Eba Müslim-i Horasani ve O'nun adını taşıyan sekt/hareket de Mezdekçiydi. Müslüman ve Arap kaynaklar ondan ve yandaşlarından Hürremiye diye de sözeder. Eba Müslim'in öldürüldüğü tarihten sonra, İran, Horasan ve çevresi Hürremi ayaklanmalarıyla çalkalandı. Sosyal adalet ve eşitlik talep eden bu hareketi 9'uncu yüzyılda Babek El-Hürremi temsil etti. Manes ve Mezdek'in fikirleri sonraki çağlarda daha çok Sufizm formu altında yaşatıldılar.

Manes ve Mezdek yandaşlığı "Zındıklık" olarak da tanımlanmıştır.

İSLAM

İslam dini de kent doğumludur. Yerleşik ve kentli nüfus içinden, ticaretle uğraşan kesimden çıkmadır. Kendisini "Peygamber" ilân eden kurucusu Muhammed, bir tüccardı.

Yedinci yüzyılda Arabistan'ın en önemli kentleri birdiğiyle rekabet halindeki Mekke ve Medine'ydi. Muhammed, Mekke'yi.

Mekke, kendi avantajlı konumunu burdaki eski bir tapınağa (Kâbe) borçluydu. Arap dinsel yaşamının merkezi bu tapınaktı. Kimi yerleşik, kimi göçebe yüzlerce Arap aşireti için bir hac yeri idi. Hepsine ait kütler burada bulunuyordu. Etrafında Arap birliğinin oluşabileceği yegane odaktı. İslam adı verilen dinsel-siyasal hareketin ve önderliğinin bu tapınağı ve bulunduğu kenti kontrol eden aşiretten (Kureys) çıkması bir tesadüf değildi. Muhammed, bu aşirete mensuptu.

İslam, Mekke'de doğsa da, Medine'de tutundu. Mekkeliler'in tasvip etmediği Muhammed ve yandaşları 622'de Medine'ye sığınmak zorunda bırakıldı.

"Hicret" adıyla bilinen bu olay İslam tarihinin/takviminin başlangıcı olarak benimsenmiştir.

Bu tarihten sonra Mekkeliler ile Medineliler arasında Bedir (624), Uhud (627) ve Hendek (627) adlarıyla anılan savaşlar yaşanır. Bu çatışmada eski dinin merkezi ve önemli bir ticari kazanç kaynağı olan Kabe'nin kontrolü çok önemli bir sebeptir. Bu savaş 630'da Kâbe'nin ve Mekke'nin Muhammedciler'in kontrolüne geçmesiyle sonuçlanır.

Kâbe, bu tarihten sonra yeni dinin merkezi olarak kullanılır.

632'de Muhammed ölünce, halefinin kim olacağı iç-bölünmelere sebep olur. Halefin kimliği üzerinde yoğunlaşan politik nitelikteki bu iç-mücadele sadece bu sırada yaşanmaz. Bir haleften diğerine tekrar tekrar alevlenir. Bu ortamda hilafet makamı sırasıyla Ebubekir (632-634), Ömer (634-644), Osman (644-656) ve Ali (656-661) tarafından işgal edilir. İslam tarihçileri "Halifeler Dönemi" (632-661) dedikleri bu periyodu ayrı bir başlık altında ele alırlar. İslam'ın hemen sonraki tarihi ise Emeviler ve Abbasiler tarafından belirlenir.

İslam'ın doğduğu dönemde iki büyük dünya gücü, Bizans ve Sasani imparatorluklarıdır. Bunların ilki Hristiyan, ikincisi Zerdüştî'dir.

İslam, sadece Araplar'ın iç-birliğini kurmakta kullanılan bir araçtan ibaret kalmadı. Kendisini kuşatan

iki dünya gücüne karşı yürütülen dış savaşların da ideolojik kılıfına dönüştü. Arap emperyalizmi, adına “cihad” denen din/allah uğruna savaş (“kutsal savaş”) görünümü altında vücut buldu. Böylece 632’den 732’ye kadarki yüz yıllık süreçte tarihin tanık olduğu en büyük imparatorluklardan biri kuruldu.

Araplar, fethettikleri bu toprakların bir bölümünden kovulsalar da, Asya ve Afrika’daki önemli bir bölümünde yerleşip kaldılar. İstila ve işgal ettikleri bu bölgedeki uygarlıkları, Zerdüştlüğü, diğer dinleri ve felsefeleri kılıç zoruyla karanlığa itip İslam’ı Doğu’nun egemen dini haline getirdiler. İslam dini, Arap dili ve kültürünün yayılmasına hizmet etti.

Bölgenin ve halklarının bugünkü geriliğinde sadece Batı emperyalizminin, O’nun çizdiği haritaların ve dayattığı suni sınırların değil, İslam’ın dini, siyasi, felsefi, iktisadi ve hukuki fikirlerinin de büyük rolü vardır.

Muhammed ve arkadaşlarının “Kuran” adı verilen kitapta toplanan bu fikirlerinin, doktrin ve pratiklerinin, ortaya atıldıkları çağın dahi gerisinde iken, günümüzde bunca taraftara sahip olması ve bir yaşam tarzı olarak bağnazca dayatılması, üzerinde tekrar tekrar durulması gereken bir konudur. Modern Arap milliyetçiliğinin ideolojik örtüsü de İslam’dır. Arap milliyetçiliği kendisini İslamcılık formunda ifade etmektedir.

ŞİA’NIN BAŞLANGICI

Kendisinin peygamber (tanrı elçisi), sözlerinin de tanrı mesajı olduğunu söyleyen Muhammed, 632’de öldü. O’nun ölümünden sonra halefinin kim olacağı konusu yandaşları arasında bölünmelere yolaçtı. Bu konuda Muhammed’in kendisinin açık bir direktifi olup olmadığı bugün bile tartışma konusudur. Bir süre tartışmalar ve gerginlikler yaşandı.

Ali, Muhammed’in en yakını (yeğeni ve damadı) ve en ilk yandaşlarından biriydi. Bu sıfatla ve kişisel nitelikleri gereği halifeliğin daha çok Ali’nin hakkı olduğunu düşünenler vardı. Sahabenin bir bölümü Ali’yi destekliyordu. Bunlar arasında adları kaynaklarda en sık anılanlar Abu Dharr (Ebu Zerr?), Selman Farısı (Selman-ı Pak) ve Abdullah bin Saba gibi isimlerdir.

Bu grup “Ali’nin Şia’sı” diye bilindi. Bunun anlamı “Ali taraftarları”, modern dile çevirirsek “Ali Partisi”dir. İlk Ali yandaşları, başka deyişle ilk Şiiler bunlardır.

Şia (Şiilik), işte böyle başladı.

Sonunda Ebubekir halef olarak saptandı. İslam’da “Hilafet” (peygamber elçiliği/vekilliği) adı verilen kurum da bu sırada, yani Muhammed’in ölümü üzerine doğdu.

Halefin kimliği üzerindeki ayrılık başlangıçta politiktir. Şia terimi de ilkin daha çok politik içeriklidir. Bölünmenin temel nedeni farklı dinsel fikirler veya doktrinler değildir. Bu aşamada dinsel fikirlerde bilinebilen bir ayrılık mevcut değildir.

Ali’nin Ebubekir ve Ömer dönemlerinde açık ve kesin bir muhalefet yürüttüğünün kanıtları yoktur.

Muhalefetin derinleşmesi Emevi Evi’nin fiili iktidar haline gelmeye başladığı Osman dönemine rastlar. Bazı kaynaklarda Osman’ın bir ayaklanma sonucunda devriliş öldürüldüğü söylenir (656). Bu olaydan sonradır ki Hilafet makamına Ali oturur. Bunun üzerine Emevi isyanı patlak verir. O sırada Suriye valisi olan Muaviye Osman’ın öldürülmesinden sorumlu tuttuğu Ali’yi tanımaz.

İlk başkenti Medine’de yönetimini güvencede görmeyen Ali, başkentini Güney Irak’taki Küfe (modern Necef)’ye taşır. Emevi isyanını bastırmaya çabalar. Ali yandaşları ile başını Muaviye’nin çektiği Emeviler arasındaki bu iç savaş kaynaklarda Deve Savaşı (656) ve Sıffin Savaşı (657) başlıkları altında işlenir.

Sıffin Savaşı sırasında Ali’nin bazı yandaşları O’nun aldığı kararlara tepki gösterip kendisini terkederler. Bunlar “Hariciler” diye bilindiler.

Ali, bu sırada kendisini terkeden Hariciler tarafından öldürülür (661).

Böylece iktidar tamamen Emevi Evi’nin, başka deyişle Muaviye-Mervan Partisi’nin eline geçer.

Dersim sözlü geleneğinin “Dolê Mervani” diye referans verdiği bu partiye Yezid-Mervan Partisi de denebilir.

Emeviler dönemi böyle başlar (661-750).

Şii muhalefet, Emevi halifelerini tanımaz. Kendi imamlarını izler. Bunlardan Hasan, Medine’de inzivaya çekilir. Muaviye’nin oğlu Yezid döneminde, Hüseyin öne çıkar. Medine’den Şia başkenti Küfe (Necef)’ye hareket eder. Kerbela mevkiinde yolu Yezid’in Küfe valisi tarafından kesilip bereberindekilerle birlikte katledilir. Baş, Emevi başkenti Şam’da bulunan Yezid’e götürülür. Hüseyin’in bedeni Kerbela’da kalır ve burada gömülür. Babası Ali’nin türbesi Necef’te, kendisinininki

ise Kerbela'dadır. Güney Irak'taki bu iki kent Şii dünyasının en kutsal mekanlarıdır. 687'de El-Muhtar Emeviler'i devirmek ve Kerbela'nın öcünü almak için Güney Irak'ta bir isyan başlatır. Ama yenilir. Ali'nin oğullarından Muhammed b. El-Hanefiyye (ölm. 700) adına faaliyet yürüttüğü söylenen El-Muhtar'ın yandaşları ilkin Muhtariyye, sonraları Keysaniyye diye anıldılar. Bir görüşe göre Mehdi (gizli İmam) ve dönüş fikirleri ilkin bunlar arasında ve Muhtar isyanı ezildikten sonra doğmuştur. El-Hanefiyye'nin ölmediği, tekrar geri döneceği söylenmiştir. Başlangıçta hemen tamamen politik içerikli olan Şii muhalefette, yaklaşık bu tarihlerde öğretinin kendisi üzerinde de farklı yorumlar ve fikirler görülür. Politik ayrılıklar dinsel ayrılıklarla birleşir. Böylece Şiilik, bir mezhep karakteri de kazanır. Yansız kaynaklara göre bu dönüşümde Ali'nin Emevi isyanını bastırmaya çalışırken öldürülmesi (661), Hilafet'in Emevi Evi liderliğindeki eski Mekke aristokrasisinin eline geçip Muhammed'in zamanında İslam'ın savunduğu söylenen ideal toplum hedefinden, adalet ve eşitlik fikirlerinden uzaklaşması, Kerbela katliamı (680) ve bu katliamın öcünü almak için patlak veren El-Muhtar ayaklanması (687) gibi olaylar belirleyici olmuştur. Gelişmelerin ortaya eşitsizlikler ve ayrıcalıklar taşıyan bir toplum ve imparatorluk çıkarmış olması Şii kesimde hayal kırıklığı yaratmış, İslam'ın ilk/orijinal mesajına dönüş, bu amaçla bir restorasyonun gerekliliği düşüncesi oluşmuştur. Aslında Şiilik hiçbir zaman birlik ve teklik göstermemiş, farklı kanatlardan ve eğilimlerden bileşen Sufi bir akım olmuştur. Örneğin dokuzuncu yüzyıl ortalarından önceki erken dönem Şiiliğinde Ghulat, Zeydilik ve Oniki-İmamcılık (Caferiyye) gibi kanatlar mevcuttur. Bunlardan Zeydilik ve Caferiyye, çok açık ki, İslam-ıçi sufi akımlardır. İslami sufizm dairesi içine girerler. Ama Ghulat adı verilen kanat, diğerleri tarafından bile sık sık İslam-ıçi görülmemiştir.

ZEYDİLER, DEYLEM VE YEMEN

Zeynel Abidin (658-712/4) öldükten sonra oğlu Muhammed Bakır beşinci imam olarak tanınırsa da, Şiiler'in bir kesimi Muhammed Bakır'ın üvey kardeşi Zeyd'i destekler. Zeydiler, bu bölünme sırasında Zeyd'i izleyenlerdir. Şia'nın Zeydilik diye bilinen kolu O'nun adını taşır. Zeyd, üstlendiği Güney Irak'ta Emeviler'i devirmek amacıyla bir ayaklanma örgütler. El Muhtar'dan sonraki bu ilk Şii isyanı da başarısızlığa uğrar. Zeyd, Necef (Küfe)'te öldürülür (740). Zeydiler'in bu tarihten sonraki imamı Zeyd'in oğlu Yahya'dır. Babası öldürüldükten sonra bir grup isyancı ile birlikte Horasan'a sığınır. O'nun Horasan'daki isyanı da Emeviler tarafından ezilir. Yahya, sığındığı Gurgan'da öldürülür (743). Halkı yıldırım için başı Medine'ye getirilip halka gösterilir (Bkz. M. Momen, An Introduction To Shi'i İslam). Zeydilik, Şii muhalefetin kalbi olan Güney Irak'ta değil, özellikle Deylem ve Yemen'de tutundu. Zeydiler'in politik özlemleri bu iki yerde gerçekleşti. Irak Zeydileri tüm çabalarına rağmen kendi öz devletlerini kuramadılar. Zeydiler'in kendi imamlarında aradıkları tek koşul Ali Evi'nden olmak, daha doğrusu İmam Hasan ya da Hüseyin soyundan gelmekti. Nitekim bu hareketin biri Hasani (Hasani seyitler çizgisi), diğeri Hüseyini (Hüseyini seyitler çizgisi) olarak tanımlanan iki kolu vardı. Emeviler döneminin sonlarında başlayan Zeydi isyanları serisine önderlik edenler daha çok "Hasani seyitleri" olmuştur. Bu çizgiden gelen Zeydi imam "Hasan b. Zeyd b. Muhammed" (ölm. 883/4), sığındığı Deylem'de bir Zeydi devleti kurmuştur (864-928). Tabaristan'ı da kapsayan bu emirlik, Zeydiler'in kurduğu ilk devlet olarak görünür. Böylece, İslam'a uzun süre direnen Deylem'de Zeydi Şiizmi formu altında bu dini ilk yayanlar Zeydi sığınmacılar olmuştur. Enc. of Islam'ın R. Strothmann tarafından kaleme alınan "Zeydiler" maddesine göre, Hasan b. Zeyd'den başlayarak 1126'ya kadarki sürede Hazar Denizi kıyısında yirmi kadar imam ve dai görünmüştür. Bunlardan biri de Deylem'e Hasan b. Zeyd zamanında 913'te geldiği söylenen bir diğeri Zeydi imam Nasır el-Hakk Hasan el-Utruş'tur (844-917). İbn Haldun'a göre Deylemliler'i Müslümanlığa (Zeydiliğe) ilk kazanan ve bir devlete kavuşturan el-Utruş'tur. O'nun soyu Hasan-Oğulları diye bilinmiştir. Medine doğumlu El-Utruş (Sağır), Horasanlı köle bir kadının oğluydu. Zeydiliğin kurucusu Zeyd'in kardeşi Ömer'in soyundandı. Yani Hüseyini çizgidendi. İbn Haldun O'nun şeceresini "Ebu Muhammed el-Hasan b. Ali b. El-Hasan b. Ali b. Omar el-Eşref b. Ali Zeyn el-Abidin" şeklinde vermektedir (Bkz. İbn Haldun, Mukaddime, Turan Dursun

çevirisi).

Biya Piş veya Karkiya adıyla da bilinen Gilan'daki Naşirvand hanedanlığının kurucusu ve isim babası El-Utruş'tur. Yemen'de Zeydiliğin Nasırıyye adıyla bilinen kanadı O'nun adını taşır. Yemen Zeydileri tarafından da imam olarak tanınmıştır. 1032'ye kadar Deylem ve Gilan'ı O'nun Hasan-oğulları diye bilinen soyu yönetir.

Kaynaklar Deylemler'in devletleşmesi ve Bağdat'ta iktidarı alacak kadar güçlenmesinde El-Utruş'un ve soyunun önemli bir rol oynadığı inancındadır. Akkoyunlular'ın peşine düştüğü Safevi Şah İsmail, 1490'ların sonunda Şii Gilan'da yıllarca Karkiya Mirza Ali'nin sarayında gizlenmişti. Varsa eğer, bu evin Hasan-oğulları ile ilişkisi Zeyd soylu olduğunu söyleyen Dersim ocakları yönünden önemli olabilir.

901'de Yemen'de de Yahya el-Hadi önderliğinde bir Zeydi devleti kuruldu. Bu devletin kuruluşunda (başkent Sana'da yönetimin ele geçirilmesinde) Deylem ve Tabaristan'dan getirilen birlikler önemli rol oynadılar.

Görünen odur ki, Deylem ile Yemen arasında Sasaniler çağında kurulan bağlantılar 9./10. yüzyıldan itibaren Zeydilik aracılığıyla sürdürülmüştür. Daha önce sözünü ettiğimiz bazı şecereler ve rivayetler bunlara bir de Malatya halkası eklerler.

EBA MÜSLİM-İ HORASANİ VE MÜSLİMİYYE

Emeviler'i devirip Abbasiler çağını başlatan ayaklanmanın gerçek lideri Horasan'lı Eba Müslim'di. 749/750 yılında adına faaliyet yürüttüğü Abbasiler'den Ebu'l Abbas'ı halife ilân eden oydu. Ne var ki, Abbasiler iktidara geldikten hemen sonra Ortodoks İslam'la uzlaştılar. Kendilerini iktidara taşıyan Eba Müslim'i bir tehdit olarak görüp öldürttüler (754/755).

Muhalefetin yeniden yeraltına itildiği bu tarihten sonra Abbasiler'e karşı muhtelif ayaklanma girişimlerine tanık oluruz. Bu girişimler başlangıçta daha çok Eba Müslim'in izleyicilerinden gelir. Eba Müslim, İrani halkların Arap ve İslam hakimiyetine karşı muhalefetinin sembolüne dönüşür. İbn al-Nadim ve Al-Masudi'nin yazdıkları Eba Müslim yandaşlığının (Müslimiyye) İslami kaynaklarda Mezdekiyye ile özdeşleştirildiğini, ikisi arasında bir devamlılık kurulduğunu göstermektedir. Eba Müslim'in izleyicilerine de ilkin Mezdekiler için kullanılmış olan "Muhammira (Hürremiye)" adıyla referans verilmiştir (Bkz. W. Madelune, Enc. Of Islam, "Hürremiyye" maddesi). Daha Eba Müslim öldürüldüğünde Horasan'da Hürremiyeler ayağa kalkar (755). Bu isyana bir Zerdüştî ve Magi olduğu söylenen Sinbad öncülük eder. Eba Müslim'in ölmediğini, dünyada adaleti kurmak için Mezdek ile birlikte geri döneceğini söyler. Abbasi ihanetinin intikamı için çabalar. Mezdeki, Zerdüştî, Şii tüm muhalefet dava birliği yaparak ona katılır. 70 gün kadar sonra bu ayaklanma bastırılır. Lideri Sinbad öldürülür.

Hemen sonra Transoxania'da Eba Müslim'in bir diğer yandaşı İshak al-Turk ortaya çıkar (757?). O da Eba Müslim'in ölmediğini, Rey dağlarında olduğunu ve Zerdüşt'le birlikte döneceğini öne sürer. 779'da Hırkan Mezdekileri (Muhammira) ayaklanır. Eba Müslim'in torunu Ebu'l Ghaza'yı önderleri ilan edip Rey'e yürürler. Onlara göre de Eba Müslim sağdı, dönüp yönetimi geri eline alacaktı. Bu sırada Isfahan Hürremiyeleri de harkete geçer.

780'lerde yine Transoxania'da başını ruh göçüne inanan Mezdekçi El-Mukanna'nın çektiği bir diğer isyan kopar. Eba Müslim'den sonraki son inkarnasyon olduğunu iddia eder. El-Biruni, Merv kentinden bir Mezdeki olduğunu söylediği El-Mukanna'nın adını Haşim b. Hakim olarak verir. O'nun tanrı olduğunu öne sürdüğünü, Mezdek'in ortaya koyduğu tüm ilkeleri/yasaları, kuralları ve kurumları kendi taraftarları için zorunlu hale getirdiğini kaydeder. Biruni'nin aktardığına göre hertaraftan kuşatılan Mukanna sonunda kendisini yakmış, bedeni bir fırında bulunmuştur. Buna rağmen kafası kesilip Halep'teki halife Elmehdi'ye gönderilmiştir (Bkz. El-Biruni, The Chronology of Ancient Nations).

796-798'de Hırkan Muhammiraları bir kez daha ayaklanıp bu eyalette yönetimi ellerine alırlar. 808'de Azerbaycan, Rey, Hemedan ve Isfahan Hürremileri ayakta. Başını Babik El-Hürremi'nin çektiği isyan (816-838), bu kalkışmanın zirvesi olur. Siyasetname'ye göre Babeki isyan serisi Babek öldürüldükten sonra, Isfahan ve çevresinde 912-913'lere, hatta Büveyhiler'in ortaya çıkışına dek sürmüştür. Babik de ruh göçüne inanan bir Mezdeki'dir. O'nun bir Eba Müslim'ci olduğu da söylenir. Dahası, El-Dinaweri'nin aktardığı bir şecere Babek'i Eba Müslim'in soyundan gösterir. Bu şecere babadan oğula şöyledir: Ebu Müslim, Fatima (Ebu Müslim'in kızı), Mutahhar (Fatima'nın oğlu),

Babek (Mutahhar'ın oğlu). Ebu Müslim yandaşları arasında imamlığın Ebu Müslim'den kızı Fatima'ya geçtiğini savunan, bu yüzden Fatimiyya diye bilinenler vardı (Bkz. W. Madelune, a.g.y). Kaynaklara göre tüm bu kalkışmalar Müslimiyye'nin kolları tarafından örgütlenmiştir. Bunlarda Müslüman-olmayan tüm unsurların dava birliği yaptığı açıkça görülür.

Yukarıdaki isyanlar zinciri Ebu Müslim'in öldürüldüğü tarihten sonraki 150 yılda İran'da muazzam bir kaynaşmanın yaşandığına işaret eder. Bu isyanların bastırıldığı süreçte Ermenistan ve Bizans'a kayıtlarda sözü edilmeyen sığınmaların olması güçlü bir olasılıktır.

Ebu Müslim'in öldürülmesini takib eden bu süreçte değişik bölgelerde Kudakiyya (Kudak-i dana), Sunbadiyya, Dafuliyya, vd gibi farklı adlar altında doğan bir yığın aşırı fraksiyon Hürremiye'nin kolları arasında mütalaa edilir. Müslüman kaynaklar Hürremiyeler'in doktrin ve pratikleri arasında düalizm, ruh göçü, melek (firiştagan) kültü, dinsel yasaların yokluğu, cins ilişkilerinde rahatlık, şarabı kutsal bilmek gibi unsurlara dikkat çekerler. W. Madelune, tüm bu inançları Manesçi ve Mezdeki olarak tanımlamaktadır (Bkz. a.g.y).

BABEK EL-HURREMİ, BİZANS'A SİĞINAN HÜRREMİLER VE ŞECERELERİN BATTAL GAZİ'Sİ

Hürremiye, Azerbaycan ve Batı İran çıkışlı bir sekt veya harekettir. Bu sekin peygamber gibi görülen lideri Cavidan bin Sahl ölünce, yerine O'nun ruhunun kendisine geçtiğini iddia eden Babek geçer.

Babek (Babak), İrani Papak adının Arapça şekli olarak yorumlanıyor. Ermeni tarihçisi Thomas Artsruni, Babek'ten Baban diye söz eder. Gerçek adının Hasan olduğu sanılıyor. Bir rivayete göre El-Madain'li bir petrol tüccarının oğluydu. Bir diğer rivayette Eba Müslim'in soyundan olduğu öne sürülür.

Babek, Arran civarındaki Bad (El-Badhdh) kalesinde/kentinde üstlenir. Burada o tarihte Bad adında bir aşiretinin oturduğu söyleniyor. Civarda ise Belikan aşireti vardı. Bu aşiret de kendi adını taşıyan Baylakan kalesindeydi (Bkz. İzadi, Kürtler).

Bu bilgi doğruysa, Kara Pir Bad adındaki Bad sözcüğüyle aynı zamanda bir aşiret ve yer adı olarak karşılaşıyoruz demektir.

Babek, Abbasi yönetimine karşı büyük bir ayaklanmaya öncülük etti. 816 yılında başlayan bu ayaklanma 838'e kadar sürdü. Abbasi imparatorluğunda sonun başlangıcına işaret eden bu isyan, tüm İran ve Horasan'ı ayağa kaldırmış görünüyor.

Babek'in üzerine Afşin yollandı. Ermeni Sahl bin Sunbat'a sığınmak zorunda kalan Babek, sığındığı kişi tarafından Afşin'e teslim edildi. Ardından Samara'ya götürülüp asıldı (Ocak 838).

Babek isyanının liderlerinden biri de Narseh (Nasır)'ti. Bazı kaynaklar ondan Barsis diye söz eder. İzadi'nin aktardığına göre Mesudi'de ona "Kürt Nasr" olarak referans verilir.

Nasr, Kirmanşah merkezli bölgede Babek'inkine paralel bir isyana öncülük etmişti. O'nun bu isyanı çok kanlı bastırılmış, 60 bin adamı öldürülmüştü. Bunun üzerine Nasr, 833-834'te Manuel adlı bir diğer Hürremi/Babeki lider ile birlikte Abbasiler'le savaş halindeki Bizans'a sığındı. Burada Hıristiyanlığa döndü ve Theophobus adını aldı. Pavlaki (Bailikani) kasabı olmakla ünlü Bizans imparatoru Theophilus ile görüşüp yandaşlarıyla birlikte Bizans ordusunun Pavlakiler ve Abbasiler üzerine seferlerine, Zibatra, Malatya ve Arsamosata akınlarına katıldı.

838'de Babek'in yakalanıp asılmasını takiben, Halife El-Mutassır Bizans İmparatoru'ndan Nasr ve Manuel'in teslim edilmelerini istediye de, bu talebi reddedildi.

Nasr, 841 yılında Abbasiler'in Mezopotamya ve Suriye valisi Beşir'in Bizans üzerine bir akınında öldürüldü.

Böylece 830'lu ve 40'lı yıllarda enteresan bir durumla karşılaşıyoruz. Abbasi imparatorluğu Hürremi, Bizans imparatorluğu ise Pavlaki (Bailikani) isyanları ile sarsılmaktadır. Uğradıkları yenilgiler, Hürremiler'i Bizanslılar'a, Pavlakiler'i ise Abbasiler'e sığınmak zorunda bırakmış ve ardından ikisi de Manes-Mezdek geleneğinden köklenen Hürremiler ile Pavlakiler uç kesimlerdeki Abbasi-Bizans çatışmalarına bulaşarak karşıkarşıya gelmişlerdir.

Bizans'a sığınan Hürremi liderlerin Hıristiyanlığa dönüp Hristiyan adlar aldıklarına az yukarıda değindim. Öyle görünüyor ki Malatya'nın Abbasi generali Emir Omar'a sığınan ünlü Pavlaki lider Karbeas ve ondan hemen sonraki Chrysocheirus (Kırşahr) da görünüşte bile kalsa İslam'a dönmüşlerdir. Besim Darkot'un Tunceli Üzerine Coğrafi Görüşler (1942/3) adlı yazısında sözünü ettiği belge buna işaret etmektedir. Besim Darkot, "Son yıllarda bulunan eski bir vesika, Bizans tarihinde Chrysocheir adıyla yadedilen Ankara fatihini Kürşahr isimli bir Müslüman olarak

gösteriyor“ demektir.

Hristiyanlığa dönen Hürremi lider Nasr'ın Hristiyan bir ad alması dönemin gelenekleriyle uyuşan bir pratiktir. Büyük olasılıkla Pavlaki liderler Karbeas ve Chrysocheir de bu adete uyarak İslami adlar benimsediler. Menakıpların ve şecerelerin Battal Gazi'si belki de bunlardan biridir.

ABDULLAH KADDAH, HAMDAN KARMAT VE KARMATİLER

Karmati hareket, bir görüşe göre Hürremiye (Babekiye)'den kopma bir koldur. Hürremi muhalefet ezildikten sonra ortaya çıkmıştır. Daha yaygın bir diğer görüş ise, Karmatileri İsmailiye'nin bir kanadı olarak değerlendirir. Daha geç ortaya çıkan Fatımi, Nizari ve Dürzüler gibi İsmaili ana gövdeden ayrıldıklarını öne sürer.

İsmailiye adı Caferi Sadık'ın (ölm. 765) büyük oğlu İsmail'in adından gelmez. Caferi Sadık öldükten sonra yeni imamın kim olacağı konusunda patlak veren anlaşmazlıklar sırasında doğmuştur. İsmail'i yedinci ve son imam olarak tanıyanlar bu adla bilinmişlerdir. Genelde Şii akımın aşırı kanadının (Ghulat) bir parçası gibi yorumlanan İsmaililik, fikirleri nedeniyle Yedi İmamcılar, Sab'iyeye veya Batniyyeye diye de adlandırılır.

İsmaililik varlığının ilk yüzyılında, yani 765'lerden 870'lere kadar, etkisiz ve zararsız bir hareket olarak algılanmış, tehdit olarak görülmemiştir. 870'lerde Abdullah El Kaddah adında yetenekli bir örgütçünün harekete katılımı ve derinleşen kriz koşulları durumu değiştirir. Reforme edilen ve yeniden örgütlenen İsmaili hareket, Abbasi yönetiminin en tehlikeli muhalifine dönüşür.

“Kaddah”, göz doktoru demektir. Abdullah El Kaddah, İranlı bir göz doktorudur. İsmail çizgisinden gelen Ali soylu biri olduğunu iddia etmiştir. O'nun şecerelerini “Ubaid-allah ben Alhasan ben Ahmet ben Abdallah ben Maimun Al-Kaddah“ olarak veren El-Biruni'ye göre bu iddia temelsizdi. Ama herkesin soylu şecereler peşine düştüğü, hediye, para ve rüşvetle bu tür sahte şecereler edinebildiği bir ortamda, El Kaddah da bir yolunu bulup bu işin uzmanlarına kendi iddiasını arkalayacak bir şecere yaptırmayı becermişti (Bkz. El-Biruni, a.g.e., s. 48).

Elkaddah'ın ilk karargahı Basra'dır. Daha sonra Kuzey Suriye'de Salamyana'da üstlenir. Buradan her yana “misyonerler” yollar. Bu sıralarda Hamdan Karmat adında Iraklı bir köylüyü kazanıp eğitir. Düzeni olmayan, profesyonel bir propagandacı ve ajitatör olarak gezici bir yaşam süren Elkaddah ölünce (873/874), İsmaili muhalefet içinde Hamdan Karmat öne çıkar. Üstlendiği Küfe'de 877 veya 890 yılı dolayında kendi adıyla bilinecek olan Karmatiler sektini/hareketini kurar. 891 civarında Arabistan, Suriye ve Irak (Mezopotamya) Karmati isyanlarıyla çalkalanır. Bu ayaklanmalar ancak 906'da bastırılabilir.

Hamdan Karmat da Elkaddah gibi yetenekli ve militan bir sufuydu. Kurduğu hareket Arap hakimiyetine ve hilafete karşı mücadele etti. Aşağı sınıflar içinde örgütlendi. Mesajı; hoşgörü, sosyal adalet ve eşitlikti. Başka deyişle sosyalistti. Ama bu, anlaşılacağı gibi, ütopyik türden bir sosyalizmdi. Doğu'da Manes ve Mezdek'in başlattıkları bu gelenek ortaçağlarda Sufizm kılığı altında yaşamış, özellikle militan sufi sektler dolayısıyla sürdürülmüştü. Karmatiler de bu türden bir sufi hareketti. Modern yazarların bir bölümünün Karmatileri “İslam Bolşevikleri” olarak tanımlaması bu yüzdendir.

Hamdan Karmat'tan sonra Karmati harekette O'nun misyonerlerinden biri olarak tanımlanan Ebu Said el-Hasan El-Cannabi öne çıktı.

Elcennabi döneminde Karmatiler Bahreyn'de yönetimi ele geçirip bağımsız bir devlete dönüştüler. Gizli imamı açığa çıkarıp halife ilan ettiler (909). Ki bu, Fatımi hilafetinin başlangıç işareti oldu. Pers Körfezi sahilleri onların kontrolüne girmişti. Bu devleti yüz yılı aşkın bir süre Bağdat iktidarına karşı mücadelede bir üs olarak kullandılar. El-Cennabi'nin oğlu Ebu Tahir Süleyman bu sıralarda Hac'a giden yolu kesti. 930'da Mekke'ye girip Müslümanlar'ın kutsal bildiği Kabe'deki Kara Taş'a elkoydu ve yirmi yıl boyunca iade etmedi.

Hamdan Karmat ve El-Cennabi'nin izleyicileri Kuzey Suriye'deki üslerinden etrafa akınlar yaptılar. Uzak Yemen, Tunus ve Horasan'da bile faaliyet yürüttüler.

11'inci yüzyılın ortalarında Karmatiler sahneyi terk ettiklerinde, İran ve Suriye'de onlardan doğan boşluğu çok geçmeden Assasinler diye de bilinen Nizariler doldurdu.

FATİMİLER

Onuncu yüzyıl başlarında Karmatiler'in de desteğiyle Kuzey Afrika ve Mısır'da yönetimi ele geçiren İsmaili muhalefet, burada Kahire başkentli bir devlet kurdu. Bu devlet “Fatimiler” diye bilindi. Kahire'den yönetilen ve hızla büyük bir imparatorluğa dönüşen bu hanedanlık, Abbasi halifelerini

tanımadı. Abdullah Kaddah'ın soyundan gelen kendi halifelerini İslam dünyasının tek meşru otoriteleri ilan etti. İslam dünyasının tümünde egemen olmak için çalıştı. Fakat bu meydan okuyuş umulan hedefe ulaşamadı. Müslümanlığı seçen istilacı Selçuklular'ın desteği ve koruması sayesinde Abbasi hilafeti varlığını korudu. Selçuklular periyodunda Ortodoks İslam'ın egemenliği restore edildi. Fatimiler'in iktidarı ise İslam'ın şampiyonluğuna soyunan "Kürt asker Selahaddin Eyyübi" tarafından tasfiye edildi (1171). İsmaili hareketin Fatimiler adı altında büyük bir imparatorluğa dönüşmesi ve bu imparatorluğun bir askeri aristokrasinin eline geçmesinin sonuçlarından biri, eski devrimci doktrinlerde değişiklikler yapması, devlet çıkarını öne çıkaran bir yönelimi benimsemesi olmuştu. Halife, ordu kumandanının basit bir kuklasına dönüşmüştü. Fatimiler'le birlikte İsmaili harekette devrimciler ile devlet arasında ortaya çıkan bu yön ve hedef farklılaşması krizlere yolaçmıştı. Bazı kaynaklara göre İsmaili harekette Karmatiler'le başlayıp Hasan-ı Sabbah'la (Nizari İsmaililer, Alamut ve Suriye İsmailileri) süren kopuşların nedeni devlet olmanın gereklerini eksene koyan Fatimi doğrultuydu. Böylece Fatimi devleti zamanla yerel bir hanedanlığa dönüşüp çürüdü. O'nun yerini yaklaşık 200 yıl boyunca Selçuk hakimiyetini ve Yakın Doğu'nun tüm monarşilerini tehdit eden Deylem (Alamut) merkezli hareket aldı. Buna Fatimiler'in eski öğretilerine karşılık "Yeni Öğreti (Yeni Propaganda, Al-Dava Al-Jadida)" denilmektedir. İran'da bu hareketin tarihini bitiren Moğol istilasında o zamana kadar kimsenin başaramadığı Alamut'un zaptı oldu (1256). Kısacası militan bir sufi muhalefet olan İsmaili hareketin tarihi, İsmail, Abdullah Kaddah, Hamdan Karmat, Hasan-ı Sabbah (Alamut İsmailizmi, Yeni Öğreti) ve Reşid ad-Din Sinan 'ın adlarıyla bağlantılıdır. Farhat Daftary, bu hareketin tarihini Erken İsmailizm, Fatimi Peryodu (Fatimi İsmailizmi, Eski Öğreti) ve Alamut Peryodu şeklinde aşamalara bölerek irdeler.

HALLACI MANSUR (MANSUR EL-HALLAC)

Bu yazıda özellikle iki eski kaynağa dayandım.

Bunlardan biri, El-Biruni'nin The Chronology of Ancient Nations (Edward Sachau çevirisi, 1879) adlı kitabıdır. Diğeri ise Büveyhi tarihçisi İbn Miskawaihi'nin kaleme aldığı The Eclipse of the Abbasid Caliphate (D.S. Margoliouth çevirisi, London, 1921) adlı eserdir.

Hallacı Mansur, doktrinleri ve akıbeti ile sufi muhalefetin tarihinde önemli bir referans noktasına dönüşmüş ünlü bir sufidir. İran asıllıdır. 858 yılı civarında Fars Eyaleti'nin Tur kentinde doğmuştur. Mansur'u ünlü Sufi Hasan Basri'nin bir izleyicisi olarak tanıtan İbn Miskawaihi, O'nun iki adla bilindiğini söyler: Asıl adı "Hüseyn bin Mansur"dur (El-Biruni'de "El-Hüseyn ben Mansur Elhallac"). Bir diğer adı ise "Muhammed b. Ahmed Farsî"dir.

Mansur'un dedesi (büyük babası), gelenek tarafından Muhammed'in arkadaşı Ebu Eyyüb'ün soyundan ve Zerdüşt dininden biri olarak gösterilir. Mansur henüz çocukken ailesi Irak'ın Wasit kentine göçer. Burada Müslümanlığı benimseyen babası, ailenin geçimini yün (tekstil) işlerinde çalışarak sağlar. "Hallacı" lakabı buradan gelmez.

Eğitimi Tustar (Huzistan), Vasit ve Basra'da yapan Mansur, basit ve tatmin edici bulmadığı Kuran'ın Batıni yorumuna ilgi duyarak Sufi yolu öğrenmeye karar verir. Sahl at-Tustari, Basralı Amr ibn Uthman El-Mekki ve Bağdatlı Ebu el-Kasım el-Cüneyd'den dersler alır. Bu sıralarda yine bir Sufi olan Ebu Yakub el-Akta'nın kızı ile evlenir. İbn Miskawaihi, O'nun Nişapur'da oturan Süleyman adında bir oğlundan söz eder.

Mansur, yaşamının sonraki bölümünde (894/895 sonrası), birkaç kez hac için Mekke'ye gider. Özellikle İslam'ın henüz sızmadığı ülkelere ve bölgelere uzun "misyon gezileri" yapar, dersler verir. İfadesini "Enel Hak" sözünde bulan düşüncelerini bu süreçte geliştirir. Bu konuda konuşup yazmaya başlar. El-Biruni, Mansur (Elhallac)'un kendi öğretilerini açıkladığı kitaplarından birkaçının adlarını şöyle vermektedir:

Kitab-Nur-Al'asl,

Kitab-Jamm-Al'akbar,

Kitab-Jamm-Al'asghar.

Mansur, "Misyoner amaçlı gezileri" sırasında çok sayıda yandaş kazanır. O'nun adıyla "Mansuriyye" diye bilinen Sufi bir sekt/ekol oluşur.

Mansur'un faaliyetleri Hürremi isyanı anılarının henüz taze olduğu ve Karmat isyanının sürdüğü bir kriz dönemine denk gelir. Düşünceleri ve faaliyetleri Sufi hareketin/muhalefetin bu kalkışmalarıyla

ilişkilendirilir. Sivil ve dini otoriteler tarafından aranmaya başlanır.

İbn Miskawaihi'nin anlatımına göre 914/915'te Sus'ta tutuklanır. Bir deve üzerinde teşhir edile edile Bağdat'a getirilir. Tanrı olduğunu iddia ettiği için, eşinin kardeşi olan bir taraftarı ile birlikte 922 yılında Bağdat'ta diri diri yakılır. Bedeni yakılan Mansur'un başı Horasan'a götürülür.

El-Biruni, Mansur'un kendisinin tanrı olduğunu söylediğine ilişkin bazı belgeler aktarır. Bunların bir kısmı Mansur'un kendi taraftarlarına yazdığı mektuplardır. Diğerleri ise Mansur'u "yaratıcı" veya inkarnasyon olarak tanımlayan, tanrının kendisini El-Hüseyin b. Mansur kişiliğinde ifşa ettiğini söyleyen taraftar mektuplarıdır (Bkz. El-Biruni, a.g.e., s. 194-195).

Biruni'nin anlatımına göre, yakalandıktan sonra Bağdat'a getirilen Mansur, burada hapse atılır Halife El-Muktedir'in fetvasıyla elleri ve ayakları cellatlar tarafından kesilir, kafası koparılır. Daha sonra da yakılır. Külleri Dicle Nehri'ne atılır. Biruni, tüm bu işkenceler yapılırken Hallacı Mansur'un hiç kıpırdamadığını, tek bir ses dahi çıkarmadığını yazmaktadır.

Onun izleyicilerini tespit için sarayın casusları yoğun çaba harcadılar. Kendisi diri diri yakıldığında, yakalanan yandaşları da O'nun elçileri/peygamberleri gibi davrandıkları için sıra sıra idam edildiler. Bunlar, "Hallac'ın misyonerleri" olduklarını inkara yönelmediler. Hallac'ın ölmediğini, öldürüldüğü söylendikten sonra onu gördüklerini, O'nun yeniden dirildiğini söylediler.

Bu sıralarda Mansur'un yandaşları oldukları tespit edilen bazı isimler İbn Miskawaih'in kitabında şöyle verilmektedir. İbn Bişr, Şakir (bu ikisinin Hallac'ın Horasan'daki misyonerleri oldukları söylenir), Haidarah, Samarri, Muhammed b. Ali Qunna'i, Ebu'l Mughith Haşimi (ilk ikisi hariç diğerlerinin yakalanıp cezalandırıldığı söylenir) ve tüm aramalara rağmen yakalanamayan İbn Hammad.

Bu dönemde tüm kitapçılar toplanıp Hallac'ın kitaplarını satın almayacakları ve satmayacaklarına dair kendilerine yemin ettirilir.

Tüm bu olaylar Abbasiler altında cereyan etmektedir. Bundan yaklaşık on yıl sonra 933 yılında Deylemlü Büveyhiler tarih sahnesine çıkar ve bir süre sonra Bağdat'ı zaptederler.

El-Biruni'ye göre, Mehdi kuramını ortaya ilk atan kişi Mansur'dur. Mehdi'nin geleceğini ve adaleti getireceğini söylemekle kalmamış, Mehdi'nin Deylem'deki Tälakan'dan çıkacağını da söylemiş ve O'nun bu fikri kendisinin adıyla çağrılan taraftarları tarafından yayılmıştır.

HAMDANİLER VE NUSEYRİLİK

Hamdaniler ile Abbasiler altında, daha 905-906'da, Musul ve Kuzey Irak emirleri olarak karşılaşırız. Yönetimlerini bu üstün hareketle genişlettiler. Başka deyişle Hamdaniler Hanedanlığı, Büveyhilerin yükselişi ile yaklaşık aynı sıralarda paralel bir hanedanlık olarak doğdu.

Thomas Artsruni ve Antranik'te 937-38'de Musul'a gitmek üzere Zavazan'a girdikleri belirtilen Deylem birlikleri bu sıralarda o bölgenin egemeni olan Hamdaniler'in nüfuz alanına gidiyorlardı.

Büveyhiler'in Bağdat'ı zaptından bir yıl önce, yani 944 yılında, Halep, Antakya ve Hums'u zapteden Hamdaniler, Kuzey Suriye'de de hakim oldular.

Hamdaniler devletinin bu Batı kolu bu sırada Ali ibn Abdullah (Seyfu'd-Devle) tarafından yönetiliyordu. Başkentleri ise Halep'ti. Halep başkentli Kuzey Suriye kolunun tarihi Bizanslılar'a karşı askeri seferlerle geçti.

Hamdaniler'in Kuzey Irak (Musul) yönetimi, Ukayliler tarafından sona erdirildi. Halep merkezli Mirdasiler Emirliği de 1079'da Musul Ukaylileri tarafından yıkıldı. Halep'i 1085 yılına kadar ellerinde tutan Ukayliler ise bu bölgede "Sünni Selçuklular" tarafından devrildiler.

Hamdaniler Hanedanlığı kaynaklarda "Arap" ve "Şii" olarak tanımlanır. Hamdaniler'in "Şiilik" denen inançlarının karakteri açık değilse de, bazı yazarlar, örneğin Moojan Momen, onların büyük bir olasılıkla "Nuseyri" olduklarını yazmaktadır.

Nuseyriilik, 859 yılında kendisini Bab (Kapı) ilan eden Muhammed ibn Nuseyr an-Namiri tarafından oluşturuldu. Bu nedenle "Namiriyye" adıyla da bilinir. Bir diğer adı da "Alawiyye"dir.

Bu sekte/inancın kuruluşunda katkısı en fazla olan kişinin, Hüseyin ibn Hamdan el-Hasibi olduğu söylenir (doğ. 957 veya 968).

Nuseyriilik, Hamdaniler Hanedanlığı'nın nüfuz alanında yayıldı. Bağlı olarak etkisi Halep'e dek vardı.

Ama Musul ve/veya Halep'te birbirini izleyen Hamdani (905/906-1003), Ukayli (990-1096) ve Mirdasi (1023-1079) gibi 10. ve 11. yüzyıl "Şii" hanedanlıkları son bulunca Nuseyriiler sırasıyla, Haçlılar, Memlükler ve Osmanlılar tarafından olmak üzere yüzlerce yıl boyunca cezalandırıldılar.

Birinci Savaş'tan sonra Fransızlar'ın bir aralık Lazkiye (Lattakia) merkezli bir "Alawi" devlet kurma

girişiminde buldukları, ama sonraları bu projeyi bıraktıkları kaydedilir. Suriye'yi yöneten elitin (Hafız Esad'ın mensup olduğu evin) Nuseyri oldukları söylenir (Bkz. Moojan Momen, a.g.e). 11'inci yüzyılda Suriye'yi dolaşan gezginler orada "Şiiiler" in çokluğuna işaret ederler. Bunların sektleri çok net değil. Suriye'nin kıyı şeridinde o tarihte nüfus çoğunluğu "Şii" idi (Halep, Tripoli/Trablus, Sidon, Ba'albakk, Tyre ve Tiberus gibi). Daha içerilerde Hums, Ham ve Şam kentlerinde bile büyük bir "Şii" nüfusun varlığından söz edilir.

Hamdaniler'in cediti Hamdan b. Hamdan olarak bilinir (Hamdan b. el-Harith'in oğludur). Lakabı "El-Shari"dir. O'nun soyundan Ebu Tağlib (El-Gazanfer = Aslan, 940-979) hayli ünlüdür.

Ebu Tağlib'in babası Musul Emiri El-Hasan (Nasır el-Dawla)'ın yardımcısı bir Deylemli'dir. 930'larda Diyarbekir'i Hamdaniler adına bu Deylemli yönetiyordu. Büveyhi Sultanı Bahtiyar'ın kızı ile evli olan Ebu Tağlib zamanında ise Diyarbekir ve Farkin yöneticisi Ebu Tağlib'in bacısı "Cemile"dir (916-967/978).

Ebu Tağlib ve bacısı Cemile'nin anneleri kaynakların "Kürt" dediği Fatma adında Dersimli (Hozatlı) bir kadındır. Bu kadının babasının adı Ahmet olarak verilir (Bu bilgilerin kaynakları ve konunun ayrıntıları için "Dersim ve Zaza Tarihi: Sözlü Gelenek ve Tarihsel Gerçek" başlıklı çalışmamın IV. Bölüm'üne bakılmalıdır).

Hamdani Emirleri ve Yönetim Dönemleri

Musul Kolu (Kuzey Irak)

905: Ebu'l-Heyca Abdullah ibn Hamdan/Hamdun b. el-Harith: Abbasi Halifesi tarafından Musul valisi olarak atandı. 915'te bu görevden alındı.

929: Nasır-ad-Devle el-Hasan ibn Abdullah

969: Uddat el-Devle Ebu Tağlib el-Gazanfer: 968/969-979 tarihleri arasında Musul emiridir.

979: Musul Büveyhiler tarafından alındı.

981-991: Ebu Tağlib ve iki kardeşi Ebu Tahir ile Hüseyin Musul'u geri almak için Büveyhiler'le savaştılar. Sonunda Ebu Tağlib'in adı geçen iki kardeşi bu aralıkta Musul'u Büveyhiler'le ortaklaşa yönettiler.

Bu tarihten sonra Musul Ukayliler (Ukayl adının modern Arapça şekli Ağel'dir) tarafından, Diyarbekir ise Mervaniler'ce zapt edildi.

Halep Kolu (Kuzey Suriye)

945: Seyf ad Dewle Ali I ibn Abdullah: 944 yılında Halep'i İksidler'den ele geçirdi.

967: Sa'du'd-Devle Ebu'l-Ma'ali Şerif I ibn Seyfu'd-Devle

991: Sa'id'ud-Dewle Ebu'l Fada'il İbn Sa'du'd Devle: 1001'de geride iki küçük çocuk bırakarak ölünce, bu iki kardeş kendilerinin memlük (köle) koruyucusu general Lu'lu tarafından topraklarından edildiler.

1002: Ali (II)

1004: Şerif (II)

1015: Halep, Fatımiler'in kontrolü altına girdi.

BÜVEYHİLER

Büveyhiler, kaynaklara göre Deylemli bir Alevi aşirettir.

Onların yükselişi 930'larda başlar. 940'larda İran ve Irak'a egemen oldular. 946'da Bağdat'a girdiler. Kurdukları devlet ("Deylem Devleti"), Selçuk/Türk istilası tarafından yıkıldı. Büveyhiler devletinin kuruluşuna üç kardeş, yaş sırasıyla, Ali, Hasan ve Ahmet öncülük ettiler. Büveyhi adının bu üç kardeşin babaları Ebu Shuja Buwaih'in adından geldiği de söylenir. El Biruni, Ebu Shuja Buwaih'in Behram Gur (420-438)'un soyundan geldiğini söylediğini kaydeder.

Bu devletin Şiraz (Fars-Huzistan), Kirman, Cibal ve Bağdat (Irak) olmak üzere dört ana kolu vardı.

Aşağıda bu şubelerin herbirinin yöneticileri ve yönetim dönemleri hakkında bir özet veriyoruz.

Büveyhiler'in tarihinde Şiraz, El-Ahvaz (Huzistan), Kirman ve Bağdat çok önemli üslerdir. Fahrettin Kirzioğlu Kirman'dan Erzurum'a yapılan bir göçe ilişkin rivayetleri aktarır.

Büveyhiler'in başkentleri genelde Şiraz'dır. Ama Wasit, Batiha, Bağdat, Basra ve Cibal gibi mntıkalar da Büveyhiler'in önemli üsleriydiler.

Bazı kaynaklarda bu devlet bir Büveyhi Konfederasyonu olarak tanımlanır. Adud, onu bir henedanlıktan büyük bir imparatorluğa dönüştürür. Büveyhi emirlerinin pek çoğu ya Şiraz'da ya da Necef'te İmam Ali'nin türbesi yanında toprağa verilmiştir.

Şiraz Kolu (Fars-Huzistan/Ahvaz)

934: İmad-ad-Dawla Ali (İmadu'd-Din 'Ali ibn Buya, Ebu'l Hasan Ali b. Buwaih, İmad al-Dawla, 892-949/950): Üç kardeşin en büyüğü olan Ali, bu tarihte Şiraz'ı zaptetti. Çocuksuz öldü. Kardeşi Hasan'ın oğlu Fanna Hüsrev'i halefi olarak tayin etti. Büveyhiler'de yönetim esas olarak ortanca kardeş Hasan (Rukn al-Dawla, ölm. 976)'ın soyundan yürümüş böylece. En küçük kardeş olan Ahmet'in soyu zorla dışlanmış gibi görünür.

949: Adud-ad-Dawla Fana-Hüsrev (Tac al-Milla, Abu Shuca Fanna Hüsrev): Ali'nin yeğeni. Hasan (Ruknu'd Dawla)'ın oğlu. Büveyhiler'in en büyük yöneticisi. P. K. Hitti, O'nun İslam'da "Şehinşah" ünvanı taşıyan ilk kişi olarak tanıdığını yazar. 980'de Abbasi halifesi El-Tai'nin kızı ile evlendi. Geleneği anlamak bakımından bu tür ayrıntıların bilinmesi zorunludur. Adud'un Ebu Kalicar el-Marzuban (Şamsam al-Dawla, 963-998), Sharaf al-Dawla Şirzil (ölm. 989), Baha al-Dawla (Ebu Nasr Firuz Kharshidh, Baha al-Dawla wa-diya al-Milla, Şehinşah, ölm. 1012), Ebu'l Hüseyin Ahmet ve Ebu Tahir Firuz Şah adlarında beş oğlu anılır. Bunlardan Ebu Nasr Firuz Kharshid, babası Adud gibi, Küfe yakınındaki Necef'te bulunan İmam Ali'nin türbesi yanında/yakınında gömülmüştür.

983: Şeref-ad-Dawla Şirzil: Adud'un oğlu.

990: Şamşam-ad-Dawla Marzuban: Adud'un oğlu.

998: Baha-ad-Dawla Firuz: Adud'un oğlu.

1012: Sultan ad-Dawla (Sultanu'd-Dawla Abu Şuja ibn Bahau'd-Dawla)

1021: Muşarrif-ad-Dawla Hasan: Baha'ud Dawla'nın oğlu.

1024: İmad-ad-Din Marzuban: Sultanu'd Dawla'nın oğlu.

1048: Al-Malik ar-Rahim Hüsrev-Firuz: İmadu'd-Dawla'nın oğlu.

1055-1062: Fulad-Sutun (Fulad Sutun Abu Mansur ibn İmadu'd Dawla): Sadece Fars'ta yönetti.

(Not: Bu tarihte Fars'ta iktidar Şabankara Kürt reisi Fadluya tarafından alındı).

Kirman Kolu

936: Mu'izz-ad-Dawla Ahmet

949: Adud-ad-Dawla Fana-Husrev

983: Samsam-ad-Dawla Marzuban

998: Baha-ad-Dawla Firuz

1012: Qivam-ad-Dawla

1028-1048: İmad-ad-Din Marzuban

(Not: 1047'den sonra Kirman'da Selçuklu Tuğrul'un üstünlüğü tanındı zorunlu olarak. O'nunla yapılan barışı pekiştirmek için karşılıklı evlilikler organize edildi. Daha sonra da Kavurd'un Selçuklu yönetimi kuruldu).

Cibal Kolu (Cibal, Rey ve Hemedan kentlerini kapsıyordu)

932: İmad-ad-Dawla Ali

947-977: Rukn-ad-Dawla Hasan

a) Hemedan ve İsfahan Şubesi

977: Mu'ayyid-ad-Dawla Buya

983: Fahr-ad-Dawla Ali

997: Shams-ad-Dawla

1021-1028: Sama-ad-Dawla (Kakuyiler'in üstünlüğü altında)

b) Rey Şubesi

977: Fahr-ad-Dawla Ali

997-1029: Majd-ad-Dawla Rustam

(Not: Gazneliler tarafından fethedildi).

Irak Kolu (Bağdat Kolu)

945: Mu'izz-ad-Dawla Ahmet (Ahmet ibn Buya): 945'te Bağdat'ı Abbasiler'den zaptetti.

967: 'İzz-ad-Dawla Bahtiyar: Mu'izzu'd-Dawla'nın oğlu.

978: Adud-ad-Dawla Fana-Hüsrev: Ruknu'd-Dawla'nın oğlu.

983: Şamsam-ad-Dawla Marzuban: Adud'un oğlu.

987: Şeref-ad-Dawla Şirzil: Adud'un oğlu.

989: Baha-ad-Dawla Firuz: Adud'un oğlu.

- 1012: Sultan-ad-Dawla: Bahau'd-Dawla'nın oğlu.
1021: Muşarraf-ad-Dawla Hasan: Bahau'd-Dawla'nın oğlu.
1025: Celal-ad-Dawla Şirzil: Bahau'd-Dawla'nın oğlu.
1044: İmad-ad-Din al-Marzuban: Sultanu'd Dawla'nın oğlu.
1048-1055: Al-Malik ar-Rahim Hüsrev-Firuz: İmadu'd-Dawla'nın oğlu
(Not: Bu tarihte Selçuklular Bağdat'ı işgal etti).

MEZYEDOĞULLARI

Mansur Bin Dübeys ve Sadaka Bin Mansur

Mezyediler, İslam fetihleri periyodunda genelde Irak, İran ve Suriye hudutlarında karşılaşılan Asad ("Bani Asad") aşiretinin "Naşira" kabilesine mensup görülürler. Bu kabilenin reislerinden Dübeys'in Huzistan civarına, Şeyh Mezyed'in ise vaktiyle ünlü Babil kentinin bulunduğu yer olan Hille'ye yerleştiği söylenir. Daha sonra Asad (Esed) aşiretinin geri kalanı da Hille kentine taşınır. Hille ("Al-Hilla") kentinin 1101/1102 dolayında Sadaka bin Mansur El-Mezyedi tarafından kurulduğu kaydedilir. "Hilla" sözcüğü "yer" veya "yerleşme" anlamlıdır (Bkz. Enc. of İslam'ın Mazyadis, Banu Asad/Beni Sed, Al-Hilla ve Al-Hilli maddeleri).

Mezyediler'in mensup olduğu aşiret "Arap" olarak tanımlanır. Ama özellikle bilinmezleri araştırırken bu tür kaba genellemeleri tartışılmaz doğrular gibi görmek yerine, onlara bir miktar kuşku ile yaklaşmak yararlı, hatta zorunludur. Çünkü Arap olarak tanımlanan birçok aşiret, aşiret grubu veya hanedanlığı daha yakından incelediğimizde gerçekte birer karışım olduklarına tanık oluruz ki, bu olgunun kamufajı bazı bilinmezlerin keşfini zorlaştırmış veya geciktirmiştir.

Kaynaklar Esed aşiretini ve Mezyediler'i "Şii" veya "Aşırı Şii" olarak tarif eder. Onların yükselişi Deylemli Büveyhiler'in egemenliği altında gerçekleşir. 1012/1013'te Ali bin Mezyed El-Esedi, Büveyhiler (Deylemler)'in vasalı olarak tanınır. O'nun oğlu Dübeys ile Dübeys'in oğlu Mansur (1082-1086 arasında yönetti), Arap aristokrasisinin ideal tipleri/temsilcileri gibi görülürler. Sadaka bin Mansur'un kişisel soyluluk ve politik önem bakımından her ikisini de geride bıraktığı söylenir. Büveyhiler'in Irak ve İran'da kurduğu Deylem Devleti'nin Selçuklular tarafından istila edildiği sıralarda ve sonraki süreçlerde Güney Irak (Hille/Hilla)'ın yöneticileri olan Mezyediler'i de koşullara göre şu ya da bu tarafta dış ve iç mücadeleler içinde buluruz.

Aşağıda Mezyedoğulları (Mezyediler)'nin belli başlı yöneticileri ve yönetim dönemleri hakkında bir özet veriyoruz.

Güney Irak (Hilla)

- 961: Sana-ad-Dawla Ali I b. Mazyad al-Asadi (Abu'l-Hasan Ali ibn Mazyad al-Asadi)
1018: Nur-ad-Dawla Dubays I ibn Ali
1081: Baha'u'd-Dawla Mansur ibn Dubays (Mansur Bin Dübeys, ölm. 1086)
1086: Sayf-ad-Dawla Şadaqa I ibn Mansur
1108: Nur-ad-Dawla Dubays II ibn Şadaka
1135: Sayf-ad-Dawla Şadaqa II ibn Dubays
1138: Muhammad ibn Dubays
1145-1150: 'Ali II ibn Dubays
(Bu tarihte Selçuk orduları Mezyediler'in üssü Hilla'yı zaptettiler).

Mezyediler'e Dair Kimi Ayrıntılar

Sana-ad-Dawla Ali I b. Mazyad al-Asadi (Abu'l-Hasan Ali ibn Mazyad al-Asadi)

1012/1013'te Büveyh Sultanı al-Dawla tarafından emir olarak tanındı. Öldüğünde yerine oğlu Dübeys (I) geçti.

Nur-ad-Dawla Dubays I ibn Ali

Dübeys'in kardeşi El-Mukallad kendisine rakip çıktı. Bağdat'taki Türk paralı askerlerinin desteğiyle yönetimi ele geçirdi. Ama Al-Mukallad'ın yönetimi uzun sürmedi. Sonunda Musul'daki Ukayliler'e sığınmak zorunda kaldı. Dübeys, birkaç yıl sonra kardeşine koruma veren Ukayliler'den Kureyş bin Bedran'ın amcası Karwaş b. al-Mukallad ile savaştı. Büveyhiler'den Ebu Kalicar ile Celal El-Devle arasındaki iç-savaşta Ebu Kalicar'ın tarafını tuttu. Kardeşi El-Mukallad ise bu sırada Celal El-Devle'yi destekliyordu. Bu iç-savaşta Ebu Kalicar yenik düşünce, El-Mukallad, Büveyhi Celal El-Devle'nin

desteğiyle Dübey's'in topraklarını işgal etti (1030). Bir süre sonra barıştılar. Dübey's'e toprakları iade edildi. Ama bu kez de kardeşlerin üçüncüsü olan Thabit (Zabit/Sabit) ortaya çıktı. Bağdat askeri valisi El-Besasiri ile ittifak halinde Dübey's'e karşı dövuştü (1032/1033). El-Besasiri ile Selçuk Sultanı Tuğrul arasındaki savaşta Dübey's Besasiri'yi destekledi. Ukayli Kureyş bin Bedran, bu sırada Tuğrul'un yanındaydı.

Baha'u'd-Dawla Mansur ibn Dubays (Mansur Bin Dübey's, ölm. 1086)

1082'de Dübey's ölünce yerine oğlu Mansur (Mansur bin Dübey's) geçti. Mansur, uzun yaşamadı (ölm. Haziran/Temmuz 1086).

Seyfü'd-Devle Sadaka I bin Mansur

Mansur'un oğlu ve halefi. O'nun zamanında Mezyediler'in nüfuzu neredeyse tüm Irak sathına yayıldı. Sultan Berkyaruk ve kardeşi arasındaki iç anlaşmazlıklardan da yararlanarak Hit, Wasit, Basra ve Takrit kentlerini ele geçirdi. Farhad Daftari, Oniki İmamcı Şii Selçuk veziri El Balasani'nin Tikrit kentini 1095 yılında "Keykubat Deylemi" (K. V. Zettersteen'de "Keykubat b. Hezaresp El-Deylemi") adında bir Nizari/İsmaili daisine teslim ettiğini, bu yüzden Sabbahçılıkla suçlanıp linç edildiğini anlatmaktadır. Daftari, bu kenti 12 yıl boyunca ellerinde bulunduran Nizariler'in (Hasan-ı Sabbahçılar'ın), geri Selçuklular'a geçmesin diye 1106 yılında onu kendi istekleriyle "Şii" Mezyedi Seyfü'd-Devle Sadaka Bin Mansur(1086-1108)'a bıraktıklarını aktarır.

Başkent seçtiği El-Cami'an, Sadaka bin Mansur zamanında El-Hille adını aldı. 1108'de kendisine karşı isyan halinde olduğu Bağdat'taki Sultan Muhammed Tapar'la Hille'de yaptığı savaşta Türk askerinin oklarıyla öldürüldü. Bu sırada 59 yaşındaydı. Anonim Selçukname'ye göre 20 bin mevcutlu ordusu Deylemi, Kürt, Türk ve Araplar'dan bileşiyordu. Sadaka bin Mansur, Bağdat valisi İlgazi bin Artuk'un müttefikiydi. "Melik El-Arab" ünvanı taşırdı. Arap tarihçileri ve şairleri tarafından oldukça övülen ve saygı duyulan bir şahsiyettir.

Nur-ad-Dawla Dubays II ibn Şadaka

Babasının öldürüldüğü savaşta Dübey's II esir düşmüş, Bedran ve Mansur adlarındaki diğer iki kardeşi ise kaçıp başka yerlere sığınmışlardı. Bu iki kardeş ancak Muhammed ölünce geri dönebildiler (1118). Urfalı Matthew'in kaydına göre Dübey's II (veya Dübey's'in oğlu Sadaka), bir Rafizi/heretik idi ve 1120-1121'de 10 bin askeriyle Artuklu İlgazi'nin (ölm. 1122) çağrısı üzerine Malatya'ya gelmiş (Malatya'nın "Karmian" bölgesine gelmiş), O'nun Gürcistan üzerine seferine katılmıştır. Doğan Avcıoğlu, Malatya'ya bu gelişin bir sığınma olayı olduğunu yazmaktadır. Enc. of İslam'ın "İlgazi" maddesine göre, Dübey's bin Sadaka 1119-1120'de Artuklu İlgazi'nin kızı "Gühar (Kumar) Hatun" ile evlenmiştir.

Burada adı geçen Necm el-Din İlgazi I bin Artuk, 1100-1101'den itibaren dört yıl Bağdat valiliği yapmıştır. İlgazi ölünce tüm topraklarını yeğeni Balık/Balak'a bırakmıştır. Bu sıralarda Handzit (Chanzit/Anzitene: modern Elazığ-Bingöl havalisi) emiri olan Balak, iki Haçlı kontunu esir edip Harput'ta hapsedmiş, 25 kadar Haçlı esirini de Palu/Balu'ya götürmüştür.

Dübey's II, The İslamic Dynasties adlı kaynağa göre, Haçlılar arasında büyük şöhret kazanmış, bir "Assassin" tarafından Halife Müsterşid'le aynı sırada öldürülmüştür (1135). Ama bu cinayetin Batniler'e (Assassinler'e) yüklenmesi bir fabrikasyondur. Doğan Avcıoğlu, bu suikastin gerçekte Sancar ve Mesut tarafından düzenlendiğini söyleyen kaynaklara işaret ederek, "Halife'den biraz sonra Dübey's'in öldürülmesi de, Halife'yi onun öldürttüğü izlenimini verme amacına bağlanır" demektedir (Bkz. Türklerin Tarihi, cilt 4, s. 1681).

Sayf-ad-Dawla Sadaqa II ibn Dubays

1135'te babasının öldürülmesi üzerine başa kendisi geçti. Urfalı Matthew'in yazdığına göre Artuklu İl-Gazi'nin damadıydı. Sultan Mesut ile yeğeni Davut arasındaki savaşta Mesut'a taraf oldu. HERNASILSA bu savaşın galibi Mesut'un yağmacı askerleri tarafından esir edilip öldürüldü (1138).

Muhammad ibn Dubays (Muhammed El-Hilli)

Kardeşi Sadaka (II)'nin yerine emir olarak tanındı.

Ali II ibn Dubays

Kardeşi Muhammed'i devirip yönetimi kendi ellerine aldı (1146). Üç yıl sonra Sultan Mesut tarafından toprakları (Hille, Güney Irak) elinden alındı. Halife El-Mustandid'in 1162/1163'te bir ordu gönderip Mezyediler'in tüm iktidarına son verdiğini, bu sırada 4000 kadar Mezyedi'nin katledildiğini, artakalanlarının ise aranmakta oldukları için her istikamete doğru dağıldıkları kaydedilmektedir.

UKAYLOĞULLARI

"Ukayl" veya "Ukail" adı değişik şekillerde okunuyor. Enc. of İslam'da Ukayl = Agel özdeşliği kuruluyor. Bu adın kökeninin Gel ya da Khal olduğunu düşünüyorum. Nitekim bazı kaynaklar Kureyş bin Bedran'ı bir Buwayih (Deylem orijinli bir ev ve hanedanlık) hükümdarı olarak tanımlamaktadır. Ama başka etnik öğelerle, özellikle Araplar'la karıştırlar ve bu nedenle kaynaklarda genelde "Arap" olarak tanımlandılar.

Bu hanedanlık kaynaklarda "Şii", yer yer Fatımi yanlısı olarak tanıtılır.

O'nun emirlerinden "Kureyş" in, Arap Kureyş aşireti ile bir ilgisi yoktur. Aşiretin veya hanedanlığın adı "Kureyş" değil, Ukayl'dır.

Ukayl aşireti bazı kaynaklarda Arap "Banu Ka'b", bazılarında "Amir b. Şa'sa'a", diğer bazılarında ise Qais (Kays) aşiretler grubunda gösterilir.

Aşağıda bu hanedanlık, yöneticileri ve dönemleri hakkında özet bilgiler veriyorum.

Cezirat ibn 'Umar, Nisibin ve Balad Kolu

990: Muhammed

996: Janah-ad-Dewle 'Ali

1000: Sinan-ad-Dewle al-Hasan

1003: Nur-ad-Dewle Mus'ab

Kuzey Irak (Musul) ve Kuzey Suriye (Halep) Kolu

992: Muhammed (Ebu Dhawwad Muhammed)

996: Husamu'd-Dewle el-Mukallad ibn Musayyib (Musul'da Buyiler'in vasalı olarak yönetti)

1001: Mu'tamid-ad-Dewle Qirwash

1050: Za'im-ad-Dewle Baraka

1052: 'Alam-ad-Din Quraysh ('Alamu'd-Din Kureyş ibn Bedran)

1061: Sharaf-ad-Dawla Muslim (Müslüm bin Kureyş): 1079'da Halep'i Mirdasiler'den aldı, ama

1085'te burayı Selçuklular'a kaptırdı.

1085: İbrahim (İbrahim bin Kureyş)

1093-1096: 'Ali bin Müslim (1096'da Musul Selçuklu Tutuş tarafından zaptedildi)

Tikrit/Takrit Kolu ("Ma'n b. al-Muqallad" Çizgisi)

(?): Rafi

1036: Khamis

1044: Abu-Ghashsham

1052: İsa

1056: Nasr

1057-?: Abu'l-Ghana'im (İsa'nın dul karısı adına yönetti).

Diğer Kollar ('Ana, al-Haditha, Qal'at Ja'bar, 'Ukbara ve Hit kolları)

Bu tali kollar için bkz. Lane Poole ve Zambaur.

Encyclopaedia Of Islam'ın "Kuraish b. Badran" Maddesi

Kuraish b. Bedran, 'Alam Al-Din Abu'l-Ma'ali

By K. V. Zettersteen

Encyclopaedia Of Islam

Çeviren: Seyfi Cengiz

Aşağıdaki çeviri, satır satır yapılmış bir çeviri olmaktan çok, özet bir çeviridir.

Kureyş b. Bedran, 'Alem El-Din Ebu'l-Me'ali

Kureyş (1010-1061), bir "Ukaili" idi.

1033/1034'te Bedran öldükten sonra, "Nasibin" egemeni olarak tanındı. İki amcası Karwash ve Ebu Kamil arasındaki mücadelede Karwash'ın tarafını tuttu. 1052'de amcası Ebu Kamil öldükten sonra Musul ve Nesibin'i kendi yönetimi altında birleştirdi. Kardeşi El-Mukalled ve yine bir Ukaili olan Kamil ile savaştı (1052/1053). Bir yıl kadar sonra El-Anbar kenti Karwash tarafından geri alındı. Gerçekten Ukaililer'e ait olan bu kent, Bağdat valisi El-Basasiri tarafından ele geçirilmiş, orada Selçuklu Tuğrul adına hutbe okutulmuştu. Tuğrul, başkent Bağdat'a girince (1055), Basasiri ilkin Bağdat'ı terketti, ama çok geçmeden büyük bir ordunun başında geri döndü. Hemen sonra Fatımi halifesi El-Mustansir'e bağlandığını ilân etti.

Selçuklu Tuğrul, bu gelişmeler üzerine, kuzeni Kutulmuş'u Besasir'e karşı gönderdi. Güçlü emir Dubais b. 'Ali b. Mazyad, bu sırada Besasiri'ye katılırken, uzun süredir Sultan Tuğrul'la ittifak halindeki Kureyş ise, Kutulmuş'a katıldı.

Sincar civarındaki savaşta Basasiri ile Dubais, Tuğrul'u ağır bir yenilgiye uğrattılar (1057). Kutulmuş kaçtı. Bu savaşta yaralanan Kureyş ise teslim olmak zorunda kaldı. Bu sırada Tuğrul'un kendisi ve kardeşi Yakuti de harekete geçerek Ukaililer'e ait Tikrit kentini kuşatıp Musul kentini işgal ettiler. Daha sonra Tuğrul Nisibin üzerine, generali Hazaresp ise bir diğer orduyla Dubais ve Kureyş üzerine yollandı. Yenilgiye uğrayan Dubais ve Kureyş, barış istemek zorunda kaldılar.

Daha sonra Dubais, kendi emirliğine dönerken, Kureyş El-Rahba'da karargâh kurmuş olan Besasiri'ye katıldı. Besasiri ve Kureyş, 1058'de Musul'u geri aldılarsa da, Bağdat'tan gelen Tuğrul'un yaklaşması üzerine Musul'u terkettiler.

Tuğrul, onların peşinden Nisibin'e kadar gitti. Ama bu tarihlerde kendisine karşı isyan hazırlığı içindeki kardeşi İbrahim'le uğraşmak üzere geri dönmekteyken, Besasiri ve Kureyş tarafından sıkıştırıldı. Sultan Tuğrul'un başkent Bağdat'ı savunma çabası sonuç vermedi. Besasiri Bağdat'a girdi (Aralık 1058).

Abbasi Halifesi El-Kaim, bu sırada Kureyş'e sığındı. Kureyş, onu güvenceye aldı.

Ama Besasiri'nin Bağdat'taki yönetimi uzun sürmedi. Bir yıl sonra Bağdat'ı geri Selçuk Sultanı Tuğrul'a kaptırdı.

Kureyş, yaşamını 51 yaşında Nisibin ve Musul Emiri iken yitirdi (1061).

Bibliyografya (Makale yazarının Bibliyografyası)

Ibn al-Athir, Edited by Tornberg, ix, 376, 397, 402, 412, 430-434, 439-445; ve x. 10)

Ibn Haldun, al-Ibar, iv. 264-267

Weil, Gesch. d. Chalifen, iii. 88, 92, 96-101, 105

Houtsma, Recueil de textes relatifs a l'histoire des Seldjucides, ii. 12 sq., 15 sq., 24. cf

Article "Al-Mukallad b. Al-Musayyab" (in Ibn Khallikan, ed. Wüstenfeld, No. 745, trans. de Slane, iii, 415 sqq.)

Diğer Kaynaklarda Kureyş Bin Bedran ve Yakınları Hakkında Bazı Bilgiler

1045/1046'da Musul Emiri "Qurayş" (Kureyş, SC), Selçuk Sultanı Tuğrul'la savaştı. İkinci bir savaşta onları Bağın'e kadar kovaladı. Malazgirt Savaşı'nda Selçuklu Alparslan'ın yanında müttetikler olarak Kureyş ile Ebu'l Uswar da varlardı (1070-1071).

1081-1082'de Harran Emiri Kureyş'in oğlu "Shureh-Hechm" idi (ünvanı: Şaraf ad-Dawla). Edessa'da Selçuklular'la savaştı. 1085/1086'da Halep'i zaptetti. Antakya üzerine yürüyüp Kutalmış Oğlu Süleyman'la yaptığı savaşta öldürüldü.

Kaynak: Urfalı Matthew'in Kroniği.

1033'ten itibaren Buyi "Deylem Devleti" çöküşe yöneldi. Horasan'ı ele geçiren Selçuklu Tuğrul, halifeyi kurtarmak için Bağdat'a giderken, yolda Büveyhoğulları ile savaştı (1041). Bundan önce Dandankan'da savaşmışlardı. 1041'deki bu iki savaşı da kazanan Tuğrul, Ebu Haris Arslan Besasiri'nin ayaklanmasını da bastırıp Bağdat'ta girdi ve devrilmiş olan halife El Kaim'i geri getirip yerine oturttu (1059). Böylece "Deylem Devleti" sona erdi.

Tuğrul, Kureyş bin Bedran'ı haraca bağlayarak "Haraniye"ye döndü

(Not: Kitabın Arapça çevirmeni B.A.A., "Haraniye" adında bir yer elimizdeki kaynaklarda yok der.

Sözü edilen yerin Dersim'in Hıran/Haran mıntıkası olduğunu tahmin ediyorum. SC).

Kaynak: İbnü'l Ezrak El Fariki, Mayyafarkin ve Amed Tarihi.

"Kureyş bin Bedran bin Mukalled, Büveyhoğulları hükümdarlarından olup, 453 yılında (Miladi 1062) ölmüştür"

Kaynak: Arap çevirmen B.A.A., Dipnot: 264, Bkz. İbnü'l Ezrak El Fariki, Mayyafarkin ve Amed Tarihi, s. 150, Türkçe'ye çeviren Mehmet E. Bozarslan.

"Miladi 1080 yılında Şerefüddeve (Müslüm bin Kureyş, SC) Amed kapılarında yenilgiye uğradı. Emir Bedran da yanında bulunuyordu. Bunu yukarıda anlattık"

Kaynak: İbnü'l Ezrak El Fariki, Mayyafarkin ve Amed Tarihi, s. 185.

1083'te Kureyş'in oğlu Sharaf ad-Davlah, orayı yöneten "Krası"yi devirip "Havran"ı aldı.

Kaynak: Gregory Abu'l Faraj, The Chronography of Gregory Abu'l Faraj known as Bar Hebraus, trans. by Ernest A. Wallis Budge, 1932, London, s. 227.

"Arablar'ın Kureyş b. Bedran denilen bir sultanı vardı".

Sultan Tuğrul'un yolladığı Sihabud-Devle Kutalmış b. İsrail, onun üstüne yürüyüp Musul ve çevresindeki bütün yerleri, Diyar-ı Muzar'ı ve diğer yerleri elinden aldı.

Ama Tuğrul ile kardeşi İbrahim arasındaki olaylar olurken Bağdat cephesi boş kalmış, bunu fırsat bilen Besasiri, halife Kaim bi-Emrillah'tan intikam için "Arap Emiri Kureyş b. Bedran" ile birlikte Bağdat üzerine yürümüştü. Kureyş b. Bedran'ın da Tuğrul'a hıncı vardı. Çünkü Tuğrul, Kutalmış'ı yollayıp Musul ve bazı diğer kaleleri O'nun elinden almıştı.

Böylece bu iki müttefik, Besasiri ve Kureyş, 15 Kasım 1058'de Cumartesi günü birlikte Bağdat'a girdiler. Halife Kaim'in birliklerini yenilgiye uğrattılar. Halife Kaim bi-Emrillah'ın sarayına giren Kureyş bin Bedran, kapısını topuz/gürz ile dövüp, "Çık ya Şerif, korku ile canına kıyma, sana aman olsun" dedi.

Yani Halife'ye "emirü'l-Müminin" demiyor, bundan kasıtlı olarak sakınarak "Şerif" diye hitap ediyordu.

Kureyş bin Bedran, Halife'yi esir edip katıra bindirip götürdü ve onu "Hadise egemeni olan Emir Muhariş Ukayli"ye (Kureyş b. Bedran'ın amcasının oğludur, SC) teslim etti. O da Halife'yi kendisine ait Hadise Kalesi'ne hapsetti.

Halifenin vezirini ise (Reis-ür-Rüesa Ebu'l-Kasım b. Mesleme idi bu. Dipnot) hafife alıp bir eşeğe bindirdiler ve ardına bir Yahudi'yi oturtular ki, o Yahudi veziri tartaklayıp sövüyordu. Bu veziri Arslan Besasiri astırdı.

Kaynak: Ahmet bin Mahmud (Ahmet Mahmutoğlu), Anonim Selçuk-Name, 2. cilt, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, İstanbul, 1977, Tercüman gazetesi Yay., s. 36-43, 130-131).

Halep'in Arap prensi Müslüm ibn Kureyş, o sıra Melik-Şah'ın vasalı gibiydi. Kendisine komşu toprakları zaptteden Süleyman'dan vergi istedi. Süleyman bunu reddetti. Aralarında savaş çıktı. Müslüm bin Kureyş, bu savaşta öldürüldü.

Kaynak: Claude Cahen, Pre-Ottoman Turkey, 1968 baskısı.

Kureyş Bin Bedran'ın Kısa Şeceresi

Musayyib

Husamu'd-Dawla al-Mukallad ibn Musayyib (Al-Mukallad, ölm. 1000/1001)

Badran ibn Mukallad (ölm. 1033/1034): Badran'ın Mutamid-ad-Dawla Qirwash ibn Muqallad (Karwash b. al-Mukallad Abu'l Mani) ve Zaim-ad-Dawla Baraka adlarında iki kardeşinin adları geçer kaynaklarda. Zaim ad-Dawla Baraka, kendisinden Abu Kamil Baraka diye sözedilen kişiyle aynı olsa gerektir. Mervani Kürt Tarihi'nin yazarı İbn-ül-Ezrak, Mervaniler'in emirlerinden Ebu Nasr'ın (ölm. 1062) dört karısından birinin ("Seyyide") Şerefüddeve Karvaş bin Mukalled'in kızı olduğunu yazmaktadır.

Kureyş bin Bedran (Alam-ad-Din Quraysh ibn Badran, Alam al-Din Abu'l-Ma'ali): 1052-1061 tarihleri arasında yönetti. O'nun yönetim dönemi Buvayhiler diye bilinen Deylemiler'in İran ve Irak'ta hakimiyet kurdukları tarihin başlarına tesadüf ediyor. Kaynaklarda Kureyş'in "Al-Mukallad" adında bir kardeşinin adı geçmektedir.

Sharafu'd-Dawla Muslim ibn Quraysh (Ukayloğlu Müslim): Kureyş bin Bedran'ın oğlu. 1061-1085 tarihleri arasında yönetti. Doğan Avcıoğlu'nun yazdığına göre 1064'te Hemedan'a gidip Selçuklu Alp Arslan'a bağlılık bildirdiğinde, Alparslan'ın kızkardeşi ile evlenmiştir (Bkz. Avcıoğlu, Türkler'in Tarihi, 4. Kitap, s. 1513-1514). Kaynakların Malazgirt Savaşı'nda bulunduğunu söylediği kişi, Kureyş değil, oğlu Müslim olmalıdır. Prof. Dr. Ali Sevim'e göre Müslim, Sultan Melikşah'ın halası Safiye Hatun ile evliydi (Bkz. Suriye-Filistin Selçuklu Devleti, s. 53). Ali Sevim, Müslim'in "Mukbil" adında bir amcasından sözeder. Müslim'in Selçuklular'a karşı Artuk ve Tutuş ile birlikte Şii Fatımiler'le ittifak yaptığını anlatır (Bkz. Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, 1990, s. 62-65).

Müslim bin Kureyş, 1085'te Selçuklu Süleyman b. Kutalmış'la yaptığı savaşta öldürüldü.
İbrahim ibn Quraysh: Kureyş bin Bedran'ın kaynaklarda adı anılan diğer oğlu. 1085'ten sonra yönetti.
Ali ibn Müslim: Müslim b. Kureyş'in oğlu. 1093-1096 tarihleri arasında yönetti.

MIRDASİLER

Mirdasiler, kaynaklarda "Arap" aşireti olarak tanımlanan "Kilab b. Rabia"nın bir kabilesi veya parçası gibi görülür. "Kilab b. Rabia" ise daha büyük "Amir b. Şa'şa'a" grubunun bir kolu olarak tasnif edilir. Kilab aşiretinin Kuzey Suriye dolaylarına (Halep, Hit, vd) 11'inci yüzyıl başlarında Irak'ın Hille bölgesinden geldiği ve burdaki yöneticilerininin adıyla El-Mirdas diye bilindikleri kaydediliyor (Bkz. F. Krenkov, Enc. of İslam, Kilab Md).

Şerefname de Mirdas aşiret adının Kilaboğulları'nın önderlerinden Mirdas'ın adından geldiğini yazmaktadır.

Şeref Han'ın açıklamasına göre Fatımi Halifesi El-Hakim'in üzerlerine bir ordu göndermesi üzerine, Mirdas aşireti veya evi Halep'i terkedip Eğil'e yerleşir (1030).

Fatımiler'in Halep işgali başka kaynaklarda 1037-1042 yılları arasına yerleştirilir (Bk. Moojan Momen, a.g.e).

Mirdasiler'in bu bölgeyi terketmesinde Selçuklular'ın baskısı da rol oynamıştır.

Mirdasiler'in Eğil'de kurduğu emirlik, Şerefname'ye göre, Eğil'in yanısıra Çermik ve Palu'yu, hatta Bağın Kalesi'ni de içeriyordu. Kiği'da da Mirdasiler'den geldiğini rivayet eden evlere rastlarız. Eğil'de kurulan Mirdasi Emirliği de çok geçmeden Selçuklu saldırısı altına girmiştir.

Mirdasi Yöneticileri ve Yönetim Dönemleri

Halep ve Kuzey Suriye (1023-1079)

1023: Esad-ad-Devle Salih b. Mirdas

1029: Shibl-ad-Devle Nasr I

1038: Fatımiler bölgeyi zaptetti

1041: Mu'izz-ad-Devle Thimal

1057: Yeniden Fatımi işgali

1060: Raşid-ad-Devle Mahmut

1061: Thimal (İkinci kez)

1062: 'Atiyya (1071'e kadar Rakka'da yönetti)

1065: Mahmut (İkinci kez)

1074: Celal-ad-Devle Nasr II

1076-1079: Sabiq

Daha sonra bu hanedanlıkta yönetim Ukayliler tarafından ele geçirildi.

Mirdasiler'in Eğil ve diğer kolları için Şerefname'ye bakılmalıdır.

DÜRZİLER

Dürziler, bir teze göre, istilalar yüzünden Lübnan dağlarına sığınmış eski bir topluluktur. Etnik orijinleri net değil. 12'inci yüzyıl seyyahlarından Tudelalı Bencamin (ölm. 1173) onlardan sözeder. O'nun söyledikleri Dürzüler'in tarihini Makedonlar ve Romalılar dönemi kadar geriye götürür. Onları Haçlılar'ın kalıntıları gibi gören, ama pek itibar edilmeyen tezler de var. Maronitler ile genelde iyi ilişkiler içinde oldukları kaydediliyor.

Asırlarca Müslüman ve Türk baskısına maruz kalan Dürzüler'in inancı İsmaililik ile ilişkilendirilir. Batıni/Sufi sisteme ait olan bu inancın 11'inci yüzyılda Fatımi Halifesi El-Hakim döneminde kurulduğu söylenir. İki kurucusundan biri İran orijinli Darazi'dir. Dürzü adı, Darazi'den gelmez. Asıl adı Muhammed b. İsmail olan Darazi, başlangıçta bir Batıni misyoneridir. 1017'de Kahire'ye gidip Fatımi halifesi El-Hakim'in hizmetine girmiştir. Daha sonra dönüp Suriye ve Lübnan dağlıları arasında faaliyet yürütür.

Dürzüler'in Fatımi halifesi El-Hakim'i bir inkarnasyon olarak görüp kendisine tanrı diye taptıkları öne sürülüyor. B. Carra de Vaux'un kaleme aldığı EI'nın Dürzüler maddesine göre O'nun öldüğüne inanmıyorlar. Sadece gizlendiğini, bir gün "Mehdi" olarak döneceğini düşünüyorlar. Carra de Vaux, bu tanrı fikrinin Dürzü teolojisi İsmaililer'den kaldığına işaret etmektedir.

Bu aynı kaynaktan Dürzüler'in ibadet yerlerinin (tapınak) bulunmadığı, "Dürzi dini" denen şeyin kendileri tarafından bile çok az bilindiği kaydedilir.

EHL-İ HAK YA DA HAKİKAT EHLİ

Ehl-i Hak Adı

Batı İran'da yaşayan Goranlar'ın inancı bu adla bilindi.

Ehl-i Hak adıyla Ehli Hakikat (Hakikat Ehli) şeklinde de karşılaşırsınız. Sufi terminolojide bilgilenme sürecinde Hakikat aşamasına varmış kişileri tanımlar.

W. Iwanov, Alamut İsmailileri'nin de kendilerine Ehl-i Hakikat dediklerini yazmaktadır.

Örgütlenmesi

Ehl-i Hak, gizli bir dindi. Bu nedenle örgütlenmesi hakkında çok az şey bilinmektedir. İwanov'un çalışmasına göre Ehl-i Hak'ın belli bir karargâhı, merkezi bir örgütlenmesi yoktu. Kitapları, standart görüşleri veya tanınan bir liderleri de mevcut değildi. Bunun anlamı, Ehl-i Hak'ta örgüt ve kodların (inanç kodları) eksik olduğu ya da bulunmadığıdır.

Minorsky, Ehli Hak'ı "Ocak (Ujaq) adı verilen bölümlere dayalı gevşek bir konfederasyon olarak tarif eder. Bu ocakları ana gövdeden farklılaşmış fırkalar, doktrin ve pratikte farklılaşmış alt-sektler gibi gören yabancı gözlemcilerin yanıtlıklarını düşünür. Ehl-i Hak'ta bu tür alt-bölümlerin bulunmadığını, ocaklar arasında güçlü bir birlik ve dayanışmanın mevcut olduğunu kaydeder.

Ehl-i Hak Ocakları

Bu inancın mensupları ocakların sayısı konusunda daima kutsal addedilen bir rakam vermiş, bazen 7, bazen de 12 adet olduğunu söylemişlerdir. Ocakların sayıları gibi, adlarında da bir karşılık varolmuştur hep.

Adları verilen ocaklar şunlardır:

Khamushi (Kamuşi, Hamuşi, Hamuş-i Pir-Cin)

Seyit Celali

Şeyh Habib (Şeyh Habib Şah)

Kaka : Bu ad sözcük olarak kardeş anlamlıdır.

Seyit Bol-Wefa : Bu ad, Seyit Bal, Seyit Bal-Wefa veya Seyit Ebu'l Wefa olabilir (SC).

Seyit Ghanime

Balu Tahir: İwanov, Baba Tahir adının aslının Balu Tahir olabileceğini düşünür. Baba Tahir (935-1010/1055?), ünlü bir Ehli Hak seyididir. Deylem orijinli hanedanlıklardan Büveyhiler çağında yaşadı. Aşireti "Bara Şahi", dili Gorani'dir. Bir "Kalenderi" olduğunu söyler. Mezarı Hemedan'dadır.

Öykülerde sık sık Fatima Lara (Fatima Laila) adında bir kadınla birlikte anılır. Aralarındaki ilişki gizemli. Fatima Lara, bir yoruma göre, Baba Tahir'in bacısıdır.

Seyit Muhammed (Muhammed Gawre-Sawar): Bazı listelere göre Ehl-i Hak'ın ilk 7 ocağından biridir. Bu ad İwanov'da "Seyyid Mahmud Gawre-Sawar" olarak verilir. "Gawre" sözcüğü, "Gor" diye de geçer.

Serhalka ve Şah Mihman

Yediler'in başına "Serhalka (Sarhalqa)" deniliyor. Arta kalan altı ocağa ise toptan "Şah Mihman" dendiği oluyor. "Mihman", sözcük olarak misafir demektir. Tanrı, inanca göre, bu "Mihman" denenlerde nüksetmiştir.

Ehli Hak'ta Serhalka Şah İshak'tır

Ehli Hak dininin bugün kısmen İran, kısmen de Irak'ta kalan Şehr-i Zor ile Zohab arasındaki Gorani konuşan bölgede doğduğu ve etrafa buradan yayıldığı sanılmaktadır. Kurucusu Sultan İshak (Sultan Sahak, Sultan Sohak) adında bir seyittir. Etnik olarak Goran'dır. Gorani konuştuğu kaydedilir. Bir rivayete göre Erdebil Ocağı'yla ilişkisi vardır.

Yediler'in başı, yani "Serhalka", Sultan İshak'tır. Tarihsel bir kişilik olduğu ve 14'üncü yüzyılda yaşadığı tahmin edilmektedir. Ehli Hak inancında merkezi figür olarak öne çıkmakta ve Tanrı'nın bir inkarnasyonu gibi görülmektedir.

Kaldığım yerden devam etmeden önce bir hatırlatmada bulunmak isterim:

Ebu'l Wefa, Baba İshak, Baba İlyas, Derwiş Gewr ve Ağuçan gibi ünlülerin kimliklerini merak edenlerin bu diziye dikkatle izlemesini öneririm.

Çünkü Babai hareketi tarihinde ve Dersim geleneğinde, özellikle Ağuçan, Mineyik ve Kara Pir Bad

şecerelerinde karşılaştığımız anahtar adların birçoğu ile kısmen farklı şekiller altında Ehl-i Hakk'ın seyitler ve ocaklar listesinde de karşılaşıyoruz.

İşte bunlardan birkaçı: Ebu'l Vefa, Gewr, Bal, Baba İshak, "Baba Resul Gewra" (bu ad, Sultan Sahak'ın babası Şeyh İsi'nin soy şeceresinde geçer), Şah Karabat (Kara Pir Bad), Hamis, Genim, Habib, Mir, Muhammed.

Bir yandan verileri tasnif edip sunarken, netleştiğim kadarıyla fikrimi de söyleyeceğim.

Ehl-i Hakk'ın En İlk Yedi Ocağı (Haftwana)

Ehli Hakk'ın kurucusu Şah İshak, geleneğe göre Şeyh İsa (Şeyh İsi) ve Hatun Dayira (k) çiftinin oğludur. Annesi Hatun Dayira, bazı versiyonlarda "Hasan Bey Cala"nın kızı olarak tanıtılır. Kendisi ise Hatuna Başır adında bir kadınla evlidir.

Bu evlilikten yedi oğlu olur.

Bu yedi oğul, birer seyit ve Ehl-i Hakk'ın en ilk yedi ocağının kurucuları olarak görülürler. Onlara "Haftwana (Haft-tawana)" olarak referans verilir. Bu sözcük, Yedi Kuvvet (Yedi Güç) demektir. Bahsi geçen yedi seyidin adları şöyle verilmektedir (bu adlar değişik kaynaklarda kısmen farklılaşır): Seyit Muhammed (Muhammed Gawre-Savar): Ehl-i Hakk'ın en ilk yedi ocağının başı (Serhalka) olarak görülür. O'nun adındaki "Gawre" sözcüğü ile Gor, Gowr veya Gowre gibi şekiller altında da karşılaşıyoruz. Erdebil'e gittiği söylenir. İbrahim adında bir oğlundan sözedilir. Sultan Sahak'tan sonra posta bu Şah İbrahim oturmuştur.

Seyit Ebu'l Vefa: Seyit Khamush'un dedesidir.

Haccı Baba Hussain

Mir (Mir Mustafa, Pir Mustafa)

Seyit Mustafa

Şeyh Shihab el-Din (Şah-i din): Rum diyarına (Anadolu) gittiği söylenir.

Şeyh Habib Şah

Haftan (Yedi Diğer Seyit)

Yukarıdaki isimlerden başka sadece "Haftan" denen ve öteki dünyaya ait gibi gösterilen bir diğer yedili (yediy seyit) daha sayılmaktadır. Ama hernasılsa bu listede Soltan Sahak'ın oğulları olarak tanıtılan seyitlerden bazılarının da adları geçer.

Ehl-i Hak Mitolojisinde Yedi İnkarnasyon ve Melekleri

Aşağıdaki listede Ehl-i Hak mitolojisinde tanrının yedi tonu ve her seferinde birlikte görüldüğü melekleri isimlendirilmektedir:

Hawandagar (İvanov'a göre Seyit Şihabu'd-Din): Cebrail, Mikayil, İsrail, Azrail.

Ali (Murtaza Ali): Hz. Muhammed, Salman, Kanber, Nusair, Fatma.

(Not: Ali'den sonrakiler artık O'nun tonları/inkarnasyonları gibi görülürler. Ama Ali, İvanow'un yorumuna göre, Ehl-i hak dininde merkezi değil gölge bir figürdür).

Şah Hoşin/Huşin/Khoshin (Şah Hoşin, rivayete göre ışıktan/güneşten hamile kalan bir bakireden doğmadır. İzadi, buradan hareketle onu Mihr/Mithras ile özdeşleştirir): Baba Buzurg, Faki (Kore Faki), Baba Hasan, Kaka Rida, Baba Tahir, Mama Calala.

(İvanow'a göre bu aralıkta, yani Hoşin ile Sahak arasında, Nahus/Ba'us/Bahus adında bir inkarnasyon vardır. Bahus, Paul adının Ermenice formudur): Bahus/Ba'us/Bahos, Ivanow'a göre, Ermenice'de Paul adının ta kendisidir. Buradan hareketle Ehl-i Hakk'ın orijinde Pavlaki-Tondraki hareketin içinden çıktığını, o dönemle ilişkili olduğunu, ama sonraki bir dönemde görece taze bir Ermeni ortamda Sultan Sahak tarafından reforme edildiğini düşünmektedir.

İshak (Sultan Sahak): Benjamin (İzadi'de Hızır), Davud (Davud Kabud Sawar), Pir Musi (İzadi'de Baba Yedigâr. Yedigâr, Hakk'ın anısı, hatırası, hediyesi anlamlıdır), Mustafa Davudan ("Fırkan" adlı eserde Şah İbrahim Buza-Sawar. Sawar; sürücü, atlı, süvari demektir. Buza Sawar, Buz'un Atlısı anlamına gelir), Hatun Dayira (Razbar, Sultan Sahak'ın annesi).

İvanow, Sahak adının İslami İshak/İsaak'ın Ermenice şekli olduğuna işaret etmektedir. Asıl ad İshak'tır. İshak'ın Sohak şekline girişi İvanow'da Ermeni veya Asuri/Nasturi etkisine bağlanır. Aynı yazar; Bahos, Benyamin (Benjamin adının Ermenicesi) ve Nuy (Ermenice'de Noah) adları gibi örneklerde tank olunan dilsel donelerden hareketle Ehl-i Hak üzerindeki Ermeni etkiye değinmekte, Ehli Hakk'ı Pavlaki-Tondraki hareketle ilişkilendirmektedir. Ivanow'un naklettiği bir Ehli Hak

söylencesine göre Safeviler'in atası Şeyh Safi (ölm. 1334), mürşidi Şeyh Zahid Gilani (ölm. 1301) tarafından tarikata kabul edilmeden önce Sultan Sahak'a yollanmış, kabul edilebilmek için O'nun onayını alması istenmiştir.

(Bazı listelerde Sahak ile Kırmızı arasında Şah İsmail Safevi vardır. Bkz. Minorsky)

Kırmızı (Şah Wais Kuli): (...)

Muhammad Beg (Mamad Beg. İzadi'de Nurbakş): (...)

Şah Ataş (Han Ataş): (...)

Ehl-i Hakk'a İlk Referanslar

Batılı seyyah ve misyonerlerin Ehl-i Haklar'a ilk referansları ve onlara ilişkin yazıları 19'uncu yüzyıla aittir. Bu en ilk referanslar için Macdonald Kinnier, G. Keppel, H. Rawlinson, Baron de Bode, Comte de Gubineau, V. A. Zukowski ve S. G. Wilson'a bakılmalıdır.

W. Ivanow ve Minorsky'nin aşağıda adlarını verdiğim kitapları Ehl-i Haklar'a dair en kapsamlı ve en derli toplu çalışmalardır.

Ehl-i Hakk'ın kendi literatürü özellikle önemlidir. Bu alanda ilk akla gelen 1843'te Farsça yazılmış olan "Kitab-ı Sarancam"dır. Bu kitap Ehl-i Hak rivayetlerinin bir koleksiyonudur. Konusu Ehl-i Hak dini ve tarihidir. Minorsky tarafından Rusça'ya çevrilmiştir.

Ehl-i Haklar'ın tarihsel kayıtları olmadığı için sözlü gelenekleri zorunlu olarak önem kazanmıştır. Nitekim İvanow, onlara kendi tarihleri sorulduğunda dinsel bir temayla zamanın başlangıcından öncesine dek gerilere gidip anlatmaya başladıklarını, ama yaradılıştan sonraki döneme gelince hemen Ali periyoduna atladıklarını not etmektedir. Bu anlatım tarzının eski kuşak Dersimliler arasında da yaygın olduğu bilinen bir şeydir.

Ehl-i Hak'ta Bazı İnanç ve Pratikler

İnkarnasyon fikri: Tanrı'nın insan biçiminde (Zat-i Beşer) tekrar tekrar görüldüğüne inanırlar. İlk kez Hawandagar kişiliğinde evrenin yaratıcısı olarak, ikincisinde Ali olarak, üçüncü aşamadan itibaren de Ehl-i Hak listesindeki isimler formunda görüldüğünü düşünürler.

Melek kültü: Tanrının her keresinde kendisinin yarattığı bir grup melek (Zat-ı Mihman) ile birlikte görüldüğü ve bu meleklerin de birbirlerinin tonları (Persçe'de Jama) olduğu inancı.

Ali sevgisi : "Ghulat" adı verilen ve "Aşırı Şiilik" olarak tanımlanan akımlarda görüldüğü gibi Ali'ye tapım. Ama Ali, bu inançta merkezi figür değildir.

Bilgilenme sürecinde dört aşama: Bektaşiler'de de rastlandığı gibi (bkz. Makalat), şeriat, tarikat, marifet ve hakikat olmak üzere bilgilenmenin dört aşaması fikri.

Sayıların gizemi: 7 ve 12 gibi bazı rakkamlara kutsallık atfediş.

Her iki cinsin de katıldığı cemler: Kadınların da katıldığı cemler ve saz ile zikir.

Derviş pratikleri: Dış dünyaya Sufi derviş kılığında göründüler.

Kılık kıyafet: Ehl-i Haklar'la yakın bağlantılara sahip Kalenderi ve Haydariler'in küpe ve yüzük taktıkları kaydedilir. Bektaşiler'le bir diğer paralellige işaret edebilir bu. Erken Bektaşiler ile Ehl-i Haklar arasında başka benzerlikler de vardır. Sözgelimi Hacı Bektaş ile Fatma Bacı/Kadıncık Ana arasındaki gizemli ilişkinin bir benzeri

Baba Tahir Üryan ile Fatima Lara/İnce arasında mevcuttur.

Bağlantılar Ya Da Paralellikler

Ehl-i Hakk'ın Kızılbaş, Nuseyri, Bektaşi, Ezdi ve Dürzü gibi akımlar ya da sektlerle çok sayıda kontak noktası olduğu hemen hemen kesindir. Bu konuda önde gelen araştırmacıların pek çoğu fikir birliği içindedir. Tek sorun, veri eksikliğinden dolayı bazı bağlantı noktalarının doyurucu bir biçimde açıklanamıyor oluşudur.

Bazı araştırmacılar Ehl-i Haklar'ın kendilerini sık sık "Nuseyri" olarak tanımladıklarını, İran'da Ehl-i Haklar'a "Celali", "Haydari" ve "Haksar (Khâksar)" gibi adlar verildiğini kaydetmektedirler. Ali'ye tanrılık atfettikleri için popüler dilde "Ali İlahi" diye bildikleri veya onlarla karıştırıldıkları da olmuştur. Pek çok kişi Ehl-i Haklar'ı özellikle "Haksar" ile ilişkili görmüş, Şii olmaktan çok Sufi bir "tarikat" ya da "sekt" olarak tanımlamıştır. Haksar'ın kurucusu konusunda bir netlik yoktur. Bir görüşe göre bu kurucu Celeleddin Haydar, bir diğerine göre Kutbeddin Haydar veya 1291'de ölen Suhraverdi şeyhi Celaluddin Buhari'dir. Ehl-i Hakk'ın erken Safevilikle de bağlantısı kurulur.

Kronoloji Sorunu

Ehli Hakk'ın kronolojisi konusunda biri Minorsky'ye, diğeri İvanow'a ait iki görüş vardır. Minorsky, Ehli Hak listelerinde kimlikleri ve yaşadıkları dönem bilinebilen İmam Ali (ölm. 661), Baba Tahir (11'inci yüzyıl), Sultan Sohak (doğ. 1272?) ve Safevi Şah İsmail gibi adlardan hareketle bir kronoloji önerir.

Ivanow da aynı yöntemden hareketle bir kronoloji inşa etmeye çalışır. O'na göre Ehli Hakk'ın tarihi dış dünyanın dikkatini üstüne çekecek belli bir olağandışı olayla başlamadığına göre, kuruluşu uzun bir zamana yayılmış olmalıdır. Öncelikle bu noktaya dikkat çeker. Kronoloji tespitinde Baba Tahir'in kesin bir referans gibi alınmasını da doğru bulmaz. Çünkü 11'inci yüzyılda yaşadığı kabul edilse de Baba Tahir'in döneminin çok kesin olmadığını düşünür.

Derviş geleneklerinde büyük, ama hakkında hiç bir şey bilinmeyen "Balı Tahir" adında bir seyitten sözeden Ivanow, tam burada Dersim'de Bal (Balalü) adında bir aşiretin varlığını hatırlatır. Balı Tahir'in yerine daha tanıdık bir ad olduğu için Baba Tahir'in ikame edildiğinden kuşulanır. İvanow'un dedikleri dikkate değer. Ama O'nun kurgusunda da yer yer bir karışıklık görülür. Bir yerde Sultan Sohak'ın 13'üncü yüzyılda yaşadığını tahmin ederken, biraz ileride onun dönemini 16'ncı yüzyılın ikinci yarısına yerleştirir.

İvanow, Ehli Hakk'ın orijini olarak Pavlaki hareketini gösterir. Dürzüleri ve Ehli Hakk'ı Pavlakiler'in İslami kılık altında devamı olarak görür. İran İsmailizmi ile Ehli Hak öykülerinin oldukça benzer olduklarına işaret eder. Moğol istilası döneminde Goran bölgesinin bir derviş istilasına uğradığını, başta Alamut İsmailileri olmak üzere İran'ın her yanından Goran bölgesine sığınan bu "Şii heretikler"ın Goran aşiret konfederasyonunun rahip/ruhani sınıfını oluşturduklarını söyler. Bu sığınmacıların İran'ın kaçıp geldikleri bölgelerinden farklı devirlere ait dil öğelerini de birlikte getirip Goran dili ve dinini reforme ettiklerini tahmin eder.

BABAİLER

BABAİ AYAKLANMASI

1230'ların sonlarında Selçuk iktidarına karşı patlak veren ve Selçuklular'ın sonunu işaretleyen ünlü "Babai ayaklanması" hakkında özet bir bilgi ile başlayalım.

13'üncü yüzyılın Süryani kronikçisi Gregory Ebu'l Farac (Bar Hebraeus), Babai ayaklanmasını şöyle anlatır (satır satır değil, özetleyerek aktarıyorum):

Harzemiler, onların ardından da Moğollar geldi (1237-1240). Ekim-Kasım 1240 tarihinde, Amasya'da, adı "Papa (Baba)" olan yaşlı bir "Türkmen" heretik kendisini "Resul" ilan etti. Kendi halifelerinden "Old Man Isaac" adında birini Hısn-Mansur'a yolladı. Bu "Old Man Isaac" burada şeyhi için çok yandaş topladı ve bir isyan başlattı. Hısn-Mansur, Gerger ve Kahta'yı aldı. Üstüne yollanan Malatya Subaşı'nı yenilgiye uğratarak Elbistan'a kadar ilerledi. Burada karşısına çıkan orduları da mağlup ederek kendisini peygamber ilan etmiş olan "Papa (Baba)" ile buluşmak üzere Amasya'ya yürüdü. Ama "İsaac" ve yandaşları daha Amasya'ya varmadan önce, "Old Man Papa/Baba" Selçuk soyluları tarafından yakalanıp asıldı. Kendi peygamberleri "Papa (Baba)"yı yerinde bulamayan isyancılar, O'nun göğe yükseldiğini, melekleri alıp yardıma geleceğini iddia ederek Amasya'da fanatikçe savaştılsa da sonunda Bizans'tan gelen Frank süvarilerinin de desteğiyle yokedildiler. Bu isyandan üç yıl sonra (1243) ise Selçuklular'ı bozguna uğratan Moğollar Sivas ve Kayseri'ye ilerlediler (Bkz. The Chronography of Gregory Abu'l Faraj known as Bar Hebraeus, İngilizceye çeviren Ernest A. Wallis Buege, 1932).

"Old Man" (Yaşlı Adam), Şeyh sözcüğünün karşılığıdır. Bu çeviri veya yorum Haçlılar'a aittir. Hasan Sabbah'ın "Şeyh al-Jabal" ünvanını "Old Man of the Mountains" (Dağların Yaşlı Adamı) diye çevirerek Batı'da bu adla ünlenmesine neden olanlar da Haçlılar olmuştu.

Ebu'l Faraj'ın Amasya'da kendisini "Resul" ilan ettiğini söylediği "Baba" (Şeyh Baba), Baba İlyas'tır. "Resul" (yani peygamber, elçi) olduğunu öne sürdüğü için "Baba Resul" diye de bilinmiştir. "Old Man Isaac" ise, Şeyh İshak'tır.

Kısacası, Ebu'l Farac'ın yukarıda bahsini ettikleri Babai direnişinin önderleri Baba İlyas (Baba Resul) ile Baba İshak'tırlar.

"BABA RESUL" KİMDİR? BABA İLYAS MI, BABA İSHAK MI?

"Resul" ünvanının kime ait olduğu net değil. Örneğin Eflaki'nin Ariflerin Menkıbeleri'nde Baba

Resul'un Baba İshak olduğu söylenmektedir. Fuat Köprülü de aynı görüştedir. Eflaki'ye göre Hacı Bektaş'ın müşidi de Baba İshak'tır.

Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi'ndeki anlatımlar da yer yer bu yöndedir.

Amasya Tarihi'ndeki bilgilere göre 1239'da Amasya'da kendisini Resul (peygamber) ilan eden, "Baba İshak Kefersudi"dir. Başka deyişle "Baba Resul", Baba İshak'tır. İsyân edip Amasya, Tokat ve Sivas sancaklarını işgal etmişse de, yakalanıp idam edilmiştir. Amasya'da "Şeyh Kırık Mahallesi'ndeki Anbarlı Evliya Türbesi"nde yatmaktadır (Bkz. Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, Cilt I). "Kefersudi" nisbesi Antakya civarında (Amik Gölü'ne yakın), Samsat Kalesi'ne bağlı Kefersut köyünün adından gelmedir. Eflaki'nin kaleme aldığı Arifler'in Menkıbeleri'ne göre Baba İshak bu köyde yetişmiş, daha sonra Amasya'ya yerleşip bu kentte ünlenmiş ve geniş bir taraftar kitlesi toplamıştır.

Kısacası, bazı kaynaklarda Baba Resul'un Baba İlyas, bazılarında ise Baba İshak olduğu kaydedilmektedir.

BABA İLYAS VE BABA İSHAK İKİ AYRI KİŞİ Mİ, BİR VE AYNI MI?

Ebu'l Farac'ta Baba İlyas ve Baba İshak (Şeyh İshak) iki ayrı kişidirler. İshak, İlyas'ın halifelerinden biridir.

Ne var ki, İlyas ve İshak'ın bir ve aynı kişi olabileceğini düşündüren nedenler vardır. Örneğin, Hüseyin Hüsameddin'in kaleme aldığı Amasya Tarihi'nin ikinci cildine göre (s. 374), Baba İlyas, Baba İshak'ın daha erken/eski adıdır. Hüseyin Hüsameddin'in bu konuda hangi kaynaklara dayandığını bilmiyorum.

Ben, Hüseyin Hüsameddin'in kaleme aldığı Amasya Tarihi'nin yalnızca birinci cildine ulaşabildim (Ankara, 1986 baskısı). Bu ciltte böyle bir görüş olmadığı gibi, Baba İshak'ın Baba İlyas'ın Şam diyarındaki (Suriye'deki) temsilcisi olduğu söylenir. Bu yüzden de Baba İshak'tan yer yer "Baba İshak-i Şami" diye sözedilir.

Bu aynı kitabın (Amasya Tarihi) ikinci cildinde bundan farklı bir görüşün ifade edildiğini J. K. Birge'nin 1937'de yayınlanmış olan kitabından öğrendim (Bkz. Birge, The Bektashi Order of Dervishes, s. 45).

Bu bilgi doğruysa, İlyas, İshak ve Resul gibi ad ve ünvanların bir ve aynı kişiye ait olmaları gerekir. Kısacası Baba İlyas ve İshak'ın bir ve aynı mı, iki ayrı kişi mi oldukları noktasında bir kesinlik yoktur. Eldeki verilerle şu anda bu konuda kesin konuşabilmek güçtür.

En iyisi şimdilik ikisi hakkında bilebildiklerimizi kısaca özetlemekle yetinmektir.

BABA İSHAK

Baba İshak hakkında birbirini tutmayan bilgilere rastlıyoruz.

Amasya Tarihi'ne göre Baba İshak Comnenos Evi'ne, yani Trabzon Rum henedanına mensuptu. Bir "Rum dönmesi"ydi. Trabzon Rum İmparatoru hesabına çalışıyordu. Baba İlyas adına başlattığı ayaklanmadaki amacı da Amasya merkezli bir Rum devleti kurmaktı.

BABA İLYAS

Baba İlyas'ın soyundan Elvan Çelebi'nin yazdığı menkabe türünde bir kitapta Baba İlyas evinin bir şeceresi verilir ve tarihi anlatılır. Burdaki şecere aşağıdaki gibidir (başka kaynaklardan bazı ek bilgilerle birlikte veriyorum):

Ebu'l Baka Baba İlyas Horasani (ölm. 1240): Selçuklular döneminde Amasya'da ünlenir. Selçuk Sultanı Gıyaseddin II (1236-1259) döneminde patlak veren Babai sufi/derviş isyanının önderidir. Türbesi Çat (İlyas, Elyez) köyünde. O'nun adı "Baba İlyas el-Horasani", "Baba İlyas-ı Acem", "Pir İlyas", "Şeyh İlyas" gibi biçimler altında görünür (Bkz. Evliya Çelebi, Seyahatname; J. P. Brown, The Darvishes, 1867; Fuat Köprülü, İlk Mutasavvıflar).

Amasya Tarihi'nin yazarı Baba İlyas'ın "Bayındır Aşireti"nden (yani Akkoyunlu) olduğunu iddia eder ve pek güvenilir bulunmayan şöyle bir şecere verir:

Ali el-Horasani, Şücaeddin Ebu'l-Baka İlyas (Baba İlyas-ı Horasani) ve Baba İlyas'ın üç oğlu Fahreddin Ali (Selçuklu veziri Sahib Ata, ölm. 1288), Şemseddin Mahmud-ı Tuğrai (1258-1260 tarihleri arasında Selçuklu vezirliği yapan Tuğrai Şemseddin Mahmut, ölm. 1260) ve Muhlisuddin Musa Baba (Muhlis Baba), Muhlis Baba'nın oğlu Alaeddin Ali Aşık Paşa.

Bu şecerede adı geçen Selçuklu vezirlerinden Şemseddin Mahmut Tuğrai, "Baba" ünvanı ile bilinirdi. Vezirlik yaptığı için ayrıca "Sahip" (Vezir) ünvanı taşırdı. Yine Selçuklu vezirliği yapmış olan Deylemlî Pervane'nin (ölm. 1277) akrabasıydı. Aynı şecerede adı verilen Fahreddin Ali'nin oğulları Tacu'd-Din Hüseyin (Tac al-Din Husayn, ölm. 1277) ve Nusretü-d-Din Hasan (Nusrat al-Din

Mahmut, ölm. 1277), “Sahip-Ata Oğulları” adıyla bilinen emirliği yönettiler. Bu iki kardeşin ikisi de Babai isyanının devamı gibi görülen Cimri isyanına karşı savaşırken öldürüldüler.

Baba İlyas’ın şeyhi, bir görüşe göre Dede Garkın’dır. Dede Garkın’ın halifesidir. Elvan Çelebi’ye göre ise Dede Garkın ve Baba İlyas aynı soydandırlar. Bazı kaynaklarda Dede Garkın ve Baba İlyas’ın Ebu’l Vefa’nın kurduğu Vefaiyye tarikatından oldukları söylenir. Köprülü’ye göre Baba İlyas bir Kalenderi dervişiydi. Baba İlyas’ın halifelerinden bir bölümünün adları şöyle sayılır: Nure Sufi (Nure Sufi’nin oğlu Karaman da bir Babai şeyhiydi), Şeyh Edebalı (Osmanlılar’a adını veren ilk Osmanlı padişahı Osman’ın kayınbabası ve akıl hocası), Hacı Bektaş.

Elvan Çelebi’ye göre Şeyh Edebalı ile Hacı Bektaş, Babai isyanına katılmamışlardır.

Elvan Çelebi’de Baba İlyas’ın beş oğlunun adları şöyledir: Ebu’l Baka Yahya Paşa, Ömer Paşa, Ebuz Ziya Mahmut Paşa, Ebul Vefa Halis Paşa ve Muhlis Paşa.

Muhlis Paşa (Muhlis Baba, ölm. 1290 civarı): Baba İlyas’ın en küçük oğlu. Karaman Beyliği’nin kuruluşunda rol oynadı ve Konya (Karaman)’da altı ay sultanlık yaptı. Sonra yerini babasının müridi Nure Sufi’nin oğlu Karaman (1256-1273)’a bıraktı.

Aşık Ali Paşa (1271-1332) : Muhlis Paşa (Şeyh Muhlis)’nın oğlu. Baba İlyas ailesinden Kırşehir’e yerleşen ilk kişi olduğu ve Hacı Bektaş ile arkadaşlık yaptığı öne sürülür. Türbesi Kırşehir’de. Aşık Ali Paşa’nın sekiz diğer kardeşinden sözedilir.

Elvan Çelebi (ölm. 1359 sonrası): Aşık Ali Paşa’nın oğlu. Baba İlyas evinin tarihini yazdı. Burdaki şecere O’nun yazdığı menkabebe verilmektedir. Can ve Süleyman adlarında iki kardeşinin adları verilir.

Süleyman : Elvan Çelebi’nin kardeşi.

Şeyh Yahya : Süleyman’ın oğlu.

Aşıkpaşazade (Derviş Ahmet Aşıkı, ölm. 1484?) : Şeyh Yahya’nın oğlu.

(Burdaki bilgilerin esası için Elvan Çelebi’nin şu kitabına bakılmalıdır: Menakıbu’l-Kudsiyye Fi Menasibi’l-Ünsiyye, Yayına hazırlayanlar: İsmail E. Erünsal ve A. Yaşar Ocak).

İBN-İ BİBİ’DE BABAİLER

Babailer konusundaki önemli kaynaklardan biri, 1282’de İbn-i Bibi tarafından kaleme alınan Tevarih-i Âl-i Selçuk (Tarih-i Âl-i Selçuki)’tur.

İbn-i Bibi İranlı’dır. Asıl adı Nasirü’l-Din Hüseyin b. Muhammed b. Ali El-Ca’feri er Ruggedî’dir. 1232’de İran’dan gelip Rum (Küçük Asya)’a yerleşir. Sünni ve aristokrat bir yazardır. Selçuk yandaşıdır.

Cemal Kutay’ın O’nun anlatımına dayanarak söylediklerini özetlersek:

Baba İshak-ı Kefersudi, Bizans hanedanına mensup bir “Rum dönmesi”dir. Eğitimini İran’ın Şiraz kentinde ünlü bir “Batını misyoneri” olan Muhiddin Tahimi (Muhiddin Muhammed bin Ali bin Ahmet Tahimi)’den almıştır. Bu dersleri aldığı sırada Alamut Şeyhi “Alaeddin bin Muhammed bin Hasan Sani” tarafından Rum dailiğine tayin edilir.

Bir zaman sonra Muhiddin Tahimi, Küçük Asya (Rum, Urum)’ya gelip burada yerleşir. Birinci Keykubat tarafından Sivas Kadısı olarak atanır. Bu, Alamut halifesi Baba İshak’ın işini kolaylaştırır. Kendisi de Sivas’a gelip O’nun himayesinde “Şiilik” propagandasına başlar. 1202’de Muhittin Tahimi ölünce, baskılar yüzünden gizliliğe geçer.

Baba İlyas’ın Amasya’daki Mesudiye Hankahı’na şeyh olduğunu duyunca, gidip ona bağlanır. Halkı kendi Batını mesajına çağırır. Kısa zamanda Mesudiye Tekkesi binlerle dolup taşar.

Bu arada Baba İshak, kendisinin talibi “Sadeddin Kupek” adında bir dervişini gizli bir görevle Konya Selçuk sarayına sokar. Böylece saraya da “hulul” eder ve burada bir çevre oluşturmayı başarır.

1235’te tahta çıkan Gıyasettin Keyhüsrev II zamanında Sadeddin Kupek, Emir Sadeddin ünvanıyla Vezir-i Azam olarak atanır. O’nun verdiği koruma sayesinde Baba İshak teşkilatını büyütür. Binlerce insanı Batını yapar.

Sonunda 20 bin ihtilalci ile harekete geçer (1233). Alamut’a bağlı olarak faaliyet yürüten Halep merkezli Suriye Batınileri’nin (Hasan-ı Sabbah yandaşları), onların Simşat, Urfâ, Kefersud, Maraş ve Antep’teki binlerce fedaisinin de Baba İshak’a katılması üzerine Batını fikirler fiili bir harekete dönüşür, tarihin “Babailer Kıyamı” dediği müthiş ihtilal patlak verir.

Bu sırada Baba İshak kendisini “Emir ül-Mü’minin Sadr-üd-dünyaveddin Baba İshak” ve “Resulallah” ünvanlarıyla halife ilan eder. Ali’nin ruhunun kendisine hulul ettiğini ileri sürer. Ama yenilir. Bu isyanın öncülerinden biri olduğu açığa çıkan Emir Sadeddin Kupek derhal idam edilir. Nihayet

1238’de Amasya Kalesi’nde sıkıştırılan Baba İshak da ele geçirilip diğer bütün elebeşlerle birlikte asılır.

Ama Babai/Batını cereyan bitmez. Cengiz ve Hülagu ordularının önünden kaçan yeni Batını daileri/babaları birbiri ardından Rum’a akın eder. “Horasan Erenleri” adıyla Rum’daki aşiretlere sığınıp onları etkilerler. Böylece Hasan-ı Sabbah ile bir devlet haline gelmiş bulunan Batını hareket, Cengiz’in ünlü kumandanı Cebe Noyan’ın Alamut (Elmut) kalesini ortadan kaldırmasından sonra öylesine yayılır ki, yüz sene sonra kurulan yeni devletlerde “bir iktidar kudreti” olur. O devirde başkent Konya, İran dili ve edebiyatının Tahran, İsfahan ve Hemedan’dan bile daha canlı olduğu güçlü bir İrani merkezdir. Selçuk hakimiyeti altındaki topraklarda İrani diller ve Arapça egemendir. Pekçok tarikatın literatür dili Farsça’dır. Batı İran’dan kopup gelen İrani diller ve İrani düşünce geleneği hakimdir (Bkz. C. Kutay, Tarihte Hilafet Meselesi).

ŞEYH KIRIK TEKKEŞİ VE BAŞINDAKİ ŞEYHLER

Amasya Tarihi Baba İlyas’ın başında bulunduğu ocağın halk arasında “Şeyh Kırık Tekkesi” (“Şeyh Garik Tekkesi”) diye bilindiğini yazar. Bulunduğu mahalle de bu yüzden olmalı ki “Şeyh Kırık Mahallesi” adını taşımıştır.

Amasya Tarihi’nin yazarı Hüseyin Hüsameddin’in ifadesine göre, “1239’da Amasya’da peygamberlik davasında bulunan meşhur yalancı peygamber Baba İshak Kefersudi Şeyh Kırık Mahallesi’ndeki Anbarlı Evliya Türbesi’nde yatmaktadır. Yandaşları “gece gelip kemiklerini toplamış ve bu türbede gömmüşlerdir”.

O’nun yazdığına göre “Kırşehirli Bektaş Baba”nın türbesi de Amasya’da olup “Bektaş Baba Türbesi” diye bilinmekte, başucunda “El-Hac Bektaş Babay-ı Veli” levhası bulunmaktadır. Bu türbe, aynı kaynağa göre, Amasya köylerinde oturan Aleviler tarafından 1867 ve 1869 yıllarında tamir edilmiştir. Hacı Bektaş’ın gerçek adı bazı kaynaklarda “Muhammed”, bazılarında “Mehmet” olarak verilir. Örneğin Vilayetname’de gerçek adının “Seyyid Muhammed”, Evliya Çelebi’de ise “Hacı Mehmet Bektaş-ı Veli” olduğu söylenir.

Hüseyin Hüsameddin’e göre “Şeyh Kırık” tekkesinde şeyhlik görevi 100 sene kadar Amasya çıkışlı meşhur evlerden birisi olan “Şeyh Kırık sülalesi” tarafından sürdürülmüştür. Kaynaklara göre, Amasya’yı saltanat merkezi olarak seçen Selçuklu Sultanı Mesut tarafından yaptırıldığı için bu tekke aynı zamanda “Hankah-ı Mesudiye” diye bilinmiştir (Bkz. Hüseyin Hüsameddin, Amasya tarihi, Cilt 1, s. 180, 190-192).

Cemal Kutay da “Tarihte Hilafet Meselesi” adlı kitabında Amasya’daki ocağın postnişinleri hakkında Selçuk tarihçisi İbn-i Bibi’nin anlatımına dayanan bazı bilgiler vermektedir. Aşağıdaki listeyi bu bilgileri Amasya Tarihi’ndeki verilerle birleştirerek çıkardık.

Seraceddin Mahmut bin Ali (Mahmut Baba) (1175) : Hangi tarikata mensup olduğu bilinmiyor (Bkz. Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, Cilt I).

Alaeddin Mehmet bin Mahmut (1210) : Mahmut Baba’nın oğlu olduğu sanılıyor. Tarikati bilinmiyor (Bkz. Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, Cilt I).

Taceddin Ebu’l Vefa Harzemi : Bu tekkenin başına 1206 sonrasında Birinci Alaeddin Keykubat tarafında atandığı söylenir. C. Kutay’ın aktardığına göre Baba İlyas işte bu şeyhin halifesidir ve onun yerine geçmiştir (Bkz. Cemal Kutay, Tarihte Hilafet Meselesi).

Baba İlyas-ı Horasani (Şücaeddin Ebu’l Baka İlyas bin Ali El-Horasani, 1231-1240) :

Cemal Kutay’ın İbn-i Bibi’ye dayalı anlatımına göre, Babailer’in piri “Şücaeddin Ebu’l-Beka Baba İlyas Horasani”dir. Taceddin Ebu’l Vefa Harzemi’nin halifelerinden biridir. İbrahimioğlu Yağ Basan döneminde Kayseri kadısıdır. Ebu’l Vefa Harzemi ölünce Birinci Alaeddin Keykubat tarafından “Hankah-ı Mesudiye” şeyhiliğine atanır. 1208’de Amasya Valisi Hacı Toğrak da Baba İlyas’a katılır. Daha sonra Baba İshak, en faal Batını daisi sıfatıyla halkı Baba İlyas adına isyana çağırır (Bkz. C. Kutay, Tarihte Hilafet Meselesi).

Hüseyin Hüsameddin’e göre Selçuklular döneminde Amasya’da ünlenen Baba İlyas evi, Amasya çıkışlıydı. Amasya’nın meşhur evlerinden biri olup burada nüfusun onda birini oluşturacak kadar kalabalıktı. O’na göre Fokas, Komnen ve Keşani (Pervane) evleri de Amasya çıkışlı güçlü evlerdi. Amasya’daki evlerden biri olarak daha geç dönemlerde ünlenen “Kürt Milli sülalesi”nin de adını verir. Baba İlyas evine mensup olanların “Babi Sülalesi” diye ünlendiklerini söyler. Bu sülaleden üç büyük kol (Aşık Paşa, Kutlu Bey ve Firuz Bey kolları) çıktığını, bunların herbirinin de kendi içinde başka kollara ayrılarak değişik adlar altında geç yüzyıllara kadar yaşadıklarına işaret eder. Baba İlyas’ın

tarikatinin (“Tarikat-ı Babaiyye”) mezhep olarak “Ehli Sünnet”e bağlı olduğunu öne sürer. Bu tarikata girdikten sonra onun nüfuzundan istifade edip kendisini “Resul” ilan eden Baba İshak-ı Kefersudi’yi Amasya’nın güçlü evlerinden bir diğeri olan Komnen (Comnenos) evine mensup gösterir. Ardından, Baba İlyas ve Baba İshak’ın her ikisinin de “İshak” adıyla bilindiklerini düşündüren şu sözleri sarfeder:

“(Ama) Peygamberlik iddiasında bulunan diğeri İshak Baba her ne kadar Tarikat-ı Babaiyye’ye intisap etmişse de, halk nazarında bu tarikatı küçük düşürmez. Çünkü onun herşeyi mübah sayan, İbahiye yolunu seçmiş olduğu herkesçe bilinmektedir” (Amasya Tarihi, Cilt I, s. 180).

Behlül Baba : Mesudiye tekkesinin Baba İlyas’tan sonraki şeyhi. Baba İlyas’ın kardeşinin oğlu. Ünlü Pervane’ye muhalif olduğu için 1272’de Mısır’a sığınmıştır (Bkz. Amasya Tarihi, Cilt 1).

Burada Baba İlyas’ın yerine Hacı Bektaş’ın geçtiğini söyleyen kaynaklar bulunduğunu hatırlatmakta fayda görüyoruz. Bu kaynaklara göre Baba İlyas okulunun mirasçısı Hacı Bektaş olmuştur.

Muhlis Baba (1272 sonrası): Baba İlyas’ın oğlu. Sonradan emirliği tercih etti. Moğol baskısı yüzünden Mısır’a kaçtı. Amasya Tarihi, burada, Baba İlyas’ın diğeri iki oğlu olarak tanıttığı Şemseddin Mahmud-ı Tuğrai ve Fahreddin Ali’nin Selçuklu vezirleri olmaları üzerine Babai tarikatinin daha da güçlenip ünlendiğini yazmaktadır (Bkz. Amasya Tarihi, Cilt 1).

Ahmet Baba (1302’ler): (...)

Es-Şeyh Mecaüddin İsa (1302-1304 arası): (...)

Ahmet Baba (ölm. 1311): İkinci kez.

Ali Aşık Baba (1311 sonrası): Muhlis Paşa’nın oğlu, Baba İlyas’ın da torunudur. Emir Çoban’ın sempatisini kazanmış, O’nun Sivas emiri Timurtaş’ın vezirliğini yapmıştır. 1327’de Emir Timurtaş’ın yerine geçtiği söylenir.

Zeyneddün Yakup ez-Ziyari (1327) : Ali Aşık Baba’nın emirlik yapması üzerine 1327’de O’nun yerine tekkenin başına geçmiştir.

Cemaleddin İbrahim-i Aksarayı (ölm. 1338) : Ünlü bir fıkıhçı. O ölünce bu tekke eski önemini yitirip bir süre kapalı kalmıştır. Ama Şadgeldi Paşa Amasya emiri olduktan sonra iki kişi daha burada şeyhlik yapmış, fetva vermeye yetkili kılınmıştır (Bkz. Amasya Tarihi, Cilt 1).

Eş-Şeyh Hüsameddin Hüseyin et-Türkmani: Şadgeldi Paşa dönemi.

Saidüddin Mevhup: Şadgeldi Paşa dönemi.

İzzeddin Hasan Çelebi (1385’ten itibaren): Şeyh Hüsameddin’in oğlu.

Eş-Şeyh Şemseddin Ahmed-i Rumi: “Sarı Şeyh” diye tanındı. Osmanlı yanlısı. Timur gelince Halep’e kaçmıştır.

Muhyiddin Mehmet Çelebi: Şeyh İzzeddin’in oğlu. Osmanlı yandaşı. “Şeyh Ferik” diye tanındı (Bkz. Amasya Tarihi, Cilt 1).

12’inci yüzyıl sonlarından beri şeyhleri sayıldığına göre, “Şeyh Kırık Tekkesi” oldukça eskidir. Bu tekkenin de Osmanlılar döneminde Nakşi şeyhlerine verildiği anlaşılmaktadır.

“Şeyh Kırık” veya “Şeyh Garik” adı Dede Garkın’ın adını çağrıştırmakta, bu tekkenin gerçekte Dede Garkın Ocağı olabileceğini düşündürmektedir.

Bu ocağın postnişinliğinin 100 sene kadar “Şeyh Kırık sülalesi”nde kaldığı doğruysa, Elvan Çelebi’nin Baba İlyas’ı Dede Garkın’la aynı soydan gösteren ifadeleri de doğru olabilir.

Bir Hasan-ı Sabbah hayranı olduğu kaydedilen Babai ayaklanmasının önderi Baba İshak (Baba İshak Kefersudi veya Baba İshak-ı Firdevsi), Cemal Kutay’ın dayandığı kaynaklara göre Alamut şeyhi Alaeddin bin Muhammed bin Hasan-ı Sani tarafından Rum dailiğine atanmış bir Batni, yani Alamut’la bağlantılı bir Hasan-ı Sabbahçı’ydı.

Burada Baba İshak’ı Anadolu dailiğine atadığı söylenen kişi Marko Polo’nun Alamut’ta bir cennet kurduğunu söylediği Alaeddin Muhammed olmalıdır (1220-55). O’nun dışında adı Alaeddin olan başka bir Alamut şeyhi bilinmiyor. Babai isyanı da onun dönemine rastlamaktadır.

F. Rıdley’in referans verdiği bir rivayete göre dünyaca ünlü Aladdin’in Lambası ve Açıl Susam öykülerinin kahramanı bahsini ettiğim Aladdin isimli bu Alamut şeyhidir.

Cemal Kutay’ın yazdıklarından Sivas kadısı İranlı Muhiddin Muhammed b. Ali b. Ahmet Tahimi de bir Batni olup Alamut’un halifesi olarak görünüyor. Kutay’a göre Baba İshak başlangıçta Muhiddin’in, o öldükten sonra da Amasya tekkesi şeyhi ve eski Kayseri kadısı Baba İlyas’ın hizmetine girmiştir.

Kutay’ın anlattıklarından çıkan sonuç Babailer’in Batni olup Alamut’la bağlantılı olduklarıdır. Babai isyanının başladığı bölgede ve çevresinde Nuseyri’lerin (Bazı kaynaklarda Ehl-i Haklara

ve/veya Ali İlahilere de Nuseyri dendiğine rastlarız) yanısıra Alamut'tan yönlendirilen Suriye Nizarileri'nin varlığı, Babailer'in Ehl-i Hak ve Alamut-Suriye İsmailileri ile bağlantılarını imkanı kılıyor. Kaldı ki o çağda Selçuklular'ın en güçlü rakipleri ve bölge düzeyinde onlara karşı mücadele eden tek ciddi muhalefet Alamut merkezli Batıniler'di.

Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar adlı kitabında Fuad Köprülü şöyle demektedir:

“Anadolu'daki Batıniler'in büyük kısmı, Anadolu ile fikri ve ticari münasebetleri pek sıkı bulunan ve eskidenberi Batıniyye akidelerine bir sığınak olan Suriye'den gelmişlerdir...Zaten Suriye'de tasavvuf perdesi altında birtakım Batıniler'in bulunduğu biliyoruz. Hülagu'nun Alamut Kal'asını zapt ile İsmailileri yok etmesinden sonra kaçıp kurtulan birtakım Batıniler'in de Anadolu'ya gelerek tasavvuf perdesi altında tahrik ve fesatlara kalkışmaları çok tabiidir...İşte bu bakımdan gerek Babailer ayaklanmasını, gerek Ahiler teşkilatını, gerek Hurufilik ve Bektaşilik hareketleriyle bunları takip eden dini hareketleri esas itibarıyla Batınilik'ten çıkmış sayabiliriz.”

(Bk. Köprülü, a.g.e., s. 176-77, dipnot 34).

Yeni İsmaililer (Nizariler)'in Alamut'tan gönderilen dailer tarafından oluşturulan Suriye kolu (1097-1273), Haçlı seferlerinin başladığı aynı tarihlerde doğar ve bu seferler boyunca da varlığını korur. Hareketin Suriye ve Lübnan'da toplam dokuz kalesi vardı. Başkentleri Nuseyri dağlarında bulunan Masyaf Kalesi'ydi.

Suriye kanadının yöneticileri tam olarak bilinmiyor.

1103-1113 tarihleri arasında hareketin liderleri olarak Al-Hakim al-Munaccim ve Ebu Tahir al-Saigh'nin adları duyulur. Onları takiben 1130 yılına kadar birbiri ardısıra Behram ve İsmail adlarında iki yöneticiden söz edilir. Daha sonra sırasıyla Şeyh Ebu Muhammed (1109-1169), Khwaja Ali b. Masud, ve Şeyh al-Cabal diye ünlenen Basralı Sinan İbn Salman İbn Muhammed (Reşid al-Din, 1169-1193) ve Nasr gibi liderlerin adları anılır.

Urfalı Matthew kendi kroniğinde 1157-1158 yılında Sebastus Toros'un kardeşi Stephen'in Qarmatyanlar ile birlikte Bahesni'nin yardımına geldiklerini kaydeder. O'nun burada Karmatlar dedikleri Suriye Nizarileri'dirler. Bencamin Tudela da Suriye Nizarileri'nden Karmatyanlar diye söz eder. Onların bu sıralarda, yani Babai isyanından yetmiş-seksen yıl kadar önce bu isyanın başladığı bölgedeki Besni ve çevresinde faal oldukları anlaşılmaktadır.

Matthew'de adı geçen Stephen, Küçük Ermenistan diye de bilinen ve Ruben soyu tarafından yönetilen Klikya'daki Ermeni devletinin yöneticilerinden biriydi (1157-58). Kardeşi Toros'un Hristiyan karşıtı tavırları yüzünden onu desteklemediği söylendiğine göre, Besni halkı tarafından desteklenen Klikya Ermenistan'ı kralı Stephen bir Hasan Sabbah'çı olmuş görünmektedir.

Hareketin başkenti konumundaki Alamut ve ona bağlı İran'daki diğer kaleler 1256 yılında Moğollar tarafından ele geçirildiler. Moğollar 1260 yılında Suriye kanadının karargahı olan Masyaf'ı da ele geçirdiler, ama Alamut ve diğer kalelerdeki kadar başarılı olamadılar. Suriye kanadına son darbeyi 1272 yılında Mısır Memlük sultanı Baybars vurdu. Ama Moğollar gibi katliamlar yapmadı. Suriye Nizarileri'nin kendi kalelerinden beşini 1326'da hâlâ korudukları anlaşılıyor. Bunu Fas'lı ünlü seyyah Ibn Batuta (1304-1368/1369)'nın yazdıklarından biliyoruz.

Ibn Batuta, 1326 yılında Halep, Antakya ve Sis kentlerini dolaşır ve Küçük Ermenistan girişi dediği Sis civarındaki kalelerden bazılarının 'İsmaililer' veya 'Fidawiler' adı verilen bir sekte ait olduğunu ve onlardan başka hiç kimsenin bu kalelere giremediğini kaydeder. Batuta, onları Mısır Memlük Sultanı Baybars'ın okları olarak tarif eder, yani onun tarafından suikastlerde kullanıldıklarını söyler (Bk. Ibn Batuta, Travels In Asia and Africa 1325-1354, s. 61-62).

Ibn Batuta İsmaili kalelerinin bulunduğu civarda, İbrahim b. Ethem'in mezarının olduğu Jabala kenti ile kıyı bölgesinde halkın çoğunluğunun Ali'nin tanrı olduğuna inanan, namaz kılmayan ve oruç tutmayan 'Nuseyriler'den oluştuğunu yazmaktadır. (Dürziler de dahil olabilir bunlara. Dürziler kökünde Fatımi ve Alamut İsmailileriyle ilişkili görünüyorlar).

Batuta'nın Nuseyriler'den söz ederken aktardığı bir öykü, 1239-40 Babai isyanının yaklaşık yüz yıl sonra hâlâ yaşayan anısı gibi görünür. Bu hikayeye göre Nuseyriler'in ülkesine gelen ve Mehdi (İmam al-Mahdi) olduğunu söyleyen bilinmeyen bir adam onlara toprak vaad eder ve tüm Suriye'yi onlar arasında bölüşür. Tüm Nuseyri sektini çevresinde toplayarak önde gelenlerinden herbirini birer kente atar. Jabala kentinden başlayarak onları Müslümanlarla savaşa hazırlar. Nihayet isyan eder, ama yenilir. Yirmi bin Nuseyri katledilir, geri kalanlar dağlara sığınır (Bk. Batuta, a.g.e., s. 62-63).

Burada sözü edilen bir büyük Nuseyri (Alawi) ayaklanmasıdır.

Batuta'nın aktardığı çapta bir olay öyle görünüyor ki o civarda başlayan Babai isyanından başkası olamaz. Mehdi denen kişi de Babai isyanının önderi Baba İshak olabilir.

FAZLULLAH HURUFİ VE ETKİLERİ

Hurufiliğin beşiği Azerbaycan'dı. Kurucusu gençliğinde bir İsmaili olan Fazlullah Naimi Tebrizi Astarabadi idi (1339-1394/1419?). Yemen soylu ve seyit olduğu söylenir.

Bir kunduracıydı. Zamanla Sufiliğe yöneldi. “El-Hurufi” lakabı ile ünlendi.

Huruf, harfler demektir.

Harflerin ve sayıların gizemine inandı. Bu alanda derin bir alime dönüştü. Harfleri, sayıları, düşleri yorumladı. Düşlerinde açıklamalar aldığını öne sürdü.

Bir Batını idi. 1376'da Tebriz'de üç gün üç gece kendinden geçmiş, kendisine harflerin batını anlamının bu sırada açıklandığını söylemiştir. “Cavidan-name” adlı kitabını bu olaydan hemen sonra kaleme almıştır.

O'na göre tanrı insandaydı. Başka bir yerde aranamazdı.

Başka deyişle Hallacı Mansur'un “En el-Hakk” düşüncesini savundu. Timur'u kendi öğretisini kabule çağırdı. Ama bu “heretik” öğretileri yüzünden Timur'un oğlu Miranşah'ın buyruğuyla Nahçıvan'da tutuklanıp hapse atıldı. Bir süre sonra da Miran Şah'ın bizzat kendisi tarafından kafası uçuruldu, cesedi yakıldı. Hurufiler, Timur'un yaptığını unutmadılar. Bu olaydan sonra O'nun oğlu Miran Şah'ı “Deccal” diye çağırdılar.

Fazlullah, hapiste iken yazdığı vasiyetnamesinde kendisini zamanın Hüseyin'i olarak tanıtmış, Şirvan'ı da Kerbelâ'ya benzetmişti:

“Ben çağın Hüseyini'yim,

Şirvan ise Kerbelam'dır”

demişti.

Gerçekten de öyle oldu. Ama mezarı ziyaret makamıdır.

Fazlullah, tanrının elçisi veya peygamberi falan değil, inkarnasyonu, başka deyişle ta kendisi olduğunu beyan etmişti. “Hurufiler” diye bilinen yandaşları da buna inandılar. Allah'ın Fazlullah Hurufi şeklinde tecelli ettiğini söylediler. Cavidan-Name (Cavidan-ı Kebir)'yi Fazlullah'ın ilham edilmiş ifşaati/sözü, yani kendi kutsal kitapları olarak gördüler. Bu kitaba “sır” veya “sırlar” diye referans veriyor, onu sır gibi koruyor, pek çok insanı bu sırta kazanıyorlardı.

Fazlullah, Kara Koyunlu Kara Yusuf'u da kazanmaya çalışmıştı.

1400 yılında Kırşehir'deki Hacı Bektaş Tekkesi'ni ziyaret etmiş, Bektaşiler arasında Hurufi görüşleri yaymıştır.

Şiiler bile Hurufileri “Cemaat-dışı” görürdü, çünkü Hurufiler'in tanıdıklarını söyledikleri Ali'nin bildiğimiz İmam Ali değil gerçekte Fazl olduğunu, Ali derken Fazl'ı kastettiklerini iyi bilirlerdi.

Fazl Hurufi (Fazl-Ullah)'nin en ünlü halifeleri ve izleyicilerinden birkaçı şunlardı:

Ali El-Ala (Mir Ali al-Ala, ölm. 1419)

“Işık” veya “Işıklar” denen derviş zümresinden görülür. Urum'da bu zümreye ait dergahlar mevcuttu.

Bir görüşe göre Batı İran'daki Ali İlahiler O'nun izleyicileridir. Fazlullah öldürüldükten sonra Urum diyarına gelerek Bektaşî tekkelerine sığındı ve burada Hurufiliği propaganda etti. 1419'da idam edildi. Şirvan'daki Alıncak'ta mürşidi Fazl'ın yanına gömüldü.

Seyit İmadeddin Nesimi (ölm. 1417)

Fazl'ın fikirlerini en iyi yayan kişi. Nesim adlı bir köy ya da kasabada doğduğu için Nesimi lakabıyla ünlendi. Nesimi lakabının “Nasim” (nefes, soluk) sözcüğünden geldiğini söyleyenler de var. Urum'da etkili bir propaganda yürüttü. Hurufi sektinin en büyük şairi ve propagandacısı olarak görüldü.

Aleviler arasında ona adeta tapıldı. O da Mansur'un “Ene'l Hak” fikrini savunduğu, yani “Ben Tanrı'yım” dediği için Halep'te bir fetva ile tutuklanıp derisi yüzülerek öldürüldü. Fazlullah'ın kızı ile evliydi. Hurufilik içinde Hallacı Mansur'un manevi halefi veya “İkinci Mansur Hallac” olarak görüldü. O'ndaki Mansur hayranlığı şiirlerinden birinde şöyle yansır:

“Madem Hakikat (Tanrı) tarafından ben bir Mansur oldum, ben hep Enel Hak (Hak Benim)diyeceğim”.

İstiwa-Name adlı Hurufi eserin yazarı Nesimi'yi kendi çağının en bilgili ve en önde gelen yedi dervişinden biri olarak tanımlar. Fazlullah'tan “Hazret-i Sahib-i Beyan”, kitaplarından da “Kitab-ha-yi Beyan” diye bahseder.

Mahdum-zade

Fazlullah'ın kızı. Beş yüz diğer Hurufi ile birlikte 1427'de Cihan Şah'ın emriyle Tebriz'de öldürüldü ve cesedi yakıldı.

Abd el-Mecid b. Feriştah İzzeddin el-Hurufi (İzzeddin Feriştah-zade, ölm. 1469, Tire)

Feriştah-zade, bir eserinde şöyle yazmaktadır:

“Tanrı, Adem'in vechini, okumayı bilersen eğer, orda Fazl-ı Yazdan adının belirlediğini göreceğin tarzda yarattı”.

O'nun 1430'da yazdığı “Işık-name” (Aşk-Name) adlı kitabı ünlüdür.

Refi'i

Nesimi'nin öğrencilerinden biri. Beşeret-Name'nin yazarı.

Fazlullah'ın yukardakilerden başka da halifeleri ve ünlü izleyicileri vardı. Bunlar arasında bazen Balım Sultan'ın da adı sayılır.

Hurufi literatürü oldukça zengindir. Günümüzde Alevi edebiyatının en büyük yedi ozanı olarak tanımlananlardan üçü, yani Nesimi, Yemini ve Virani Hurufidirler. Pir Sultan ve Hatayi ise Kızılbaş (Safevi)'dirlar. Geriye kalan iki ozan ise Fuzuli ve Kul Himmet'tir.

BEKTAŞİLİK

DOĞUŞU

Babai hareketi Selçuklular peryoduna aittir.

Hacı Bektaş'ın Babailer'le ilişkili olduğu hemen hemen kesindir. Kaynaklarda Babai önderi İshak ve/veya İlyas'ın halifesi olarak tanıtılması da bundandır.

Bektaşilik ise Osmanlılar peryoduna aittir. Babailiğin karanlığa gömüldüğü ve Hacı Bektaş'ın hayatta olmadığı bir dönemde doğup gelişmiştir. Bektaşiliğin, adı ve iddiası dışında, Hacı Bektaş'la ilişkisinin ciddi kanıtları yoktur. O'nun yaşamadığı bir dönemde doğup gelişmiştir. Şeyh Edebali, Abdal Musa ve Kızıl Deli (Seyit Ali Sultan) gibi vaktiyle Babai çevresi veya Hacı Bektaş'la bir şekilde ilişkide oldukları anlaşılan bazı şahsiyetlerin varlığı, Hacı Bektaş'ı bu tarikatın kurucusu yapmaz. Bektaşî tarikatı içinde Hacı Bektaş'ın çevresi ve yakınları mutlaka vardı. Bizce bunlar Rıfai-Kadiri idiler. Öyle görünüyor ki Babailik ezildikten sonra içlerinde Karaca Ahmet, Mahmut Hayrani ve Sarı Saltık Dede gibi bazı Dersimli Babalar'ın da bulunduğu bir kesim çeşitli bölgelere sığınarak eski düşüncelerinde ısrar etmiştir. Ama bir diğer kesim Bursa, Gelibolu ve Rumeli seferlerine iştirak ederek ilk Osmanlı sultanlarının mütteliklerine dönüşmüştür.

Bu işbirliği bu tarihten sonra Bektaşî tarikatı aracılığıyla yürütülmüştür.

Bu ikinci kesime örnek olarak Veli Baba'nın kendi cediti olarak tanıttığı Seyit Ali Sultan (Uzun Er, Kızıl Deli) ile Baliyan ve Balaban aşiret büyükleri verilebilir. Bunlardan Seyit Ali Sultan ile Hacı Bektaş Tekkesi'nin postnişini, dönemin Balaban aşiret büyükleriyle de yer yer Yeniçeri ağaları olarak karşılaşırız. Kaynaklarda Yeniçeri Ocağı'nın fikir babaları olarak tanıtılan Karamanlı Kara Rüstem ve Çandarlı Kara Halil de bu kesime dahildirler.

Bu kesimin varlığı Hacı Bektaş, Sarı Saltık ve Karaca Ahmet gibi ünlü Babai önderlerinin Bektaşî saykılına dahil edilmesini kolaylaştırmış görünüyor.

OSMANLI-BEKTAŞİ İLİŞKİLERİ (YENİÇERİLER VE BEKTAŞİLİK)

Bektaşilik, Bizans'a karşı “gaza savaşı”nı Osmanlı'nın devraldığı 14'üncü yüzyıl ortalarına doğru ortaya çıkmış görünür. 1363'te Yeniçeri Ocağı kurulur (“Ocağı Bektaşîyan”). Bu tarihten sonra Bektaşilik, Yeniçeri askerinin (“Taife-i Bektaşîyan”) tarikatına dönüşür. Böylece daha kuruluşundan itibaren veya kurulduktan kısa bir süre sonra Yeniçeri ordusu ile ilişkilendirir. Bu dönemde Bektaşilik henüz “cemaat-dışı” bir tarikat sayılmıyor gibi. Zamanla Bektaşilik ve Yeniçerilik birbirinden ayrılamaz hale gelirler. Osmanlı İmparatorluğunda Bektaşiliğin önem kazanması bu dönüşümle birlikte. Bu durum Yeniçeriliğin tasfiye edildiği 1826'ya kadar sürer.

Bir Dersim geleneğinin “Eskerê Evdil Musayî” dediği ve Düzgün (Şah Haydar)'ün askeriyle savaştığını söyledikleri Bektaşî Yeniçeri askeri olmalıdır. Abdal Musa'cı olanlar Bektaşîler ve Yeniçeriler'dir.

Gelenekte bu ordunun kendisine karşı savaştığı ise açık ki Şah Haydar (Düzgün Bava, Pir Sultan)'ın Kızılbaşları, yani Safeviler'dir.

Asıl referans Çaldıran Savaşı ise, “Düzgün'ün askeri”, içinde Çemişgezek/Dersim aşiretlerinin de bulunduğu Şah İsmail'in ordusudur. “Abdal Musa askeri” ise Çaldıran'da Yavuz Selim safında

dövüşen Bektaşî Yeniçeriler'dir.

Çaldıran sonrasındaki Kızılbaş ve Celali direnişleri periyodunda da Kızılbaşlar ve Yeniçeriler sık sık karşıkarşıya geldiler.

Bu tarihlerde Abdal Musa hayatta değilse de, Yeniçeri ordusu O'nun ordusu olarak görülmektedir.

Bu olgu Bektaşiliğin hakiki kurucusunun Hacı Bektaş'ın kendisi değil, olsa olsa O'nun adını ve ününü kullanan akrabası Abdal Musa olabileceğine işaret edebilir.

İrene Melikoff'a göre tüm kanıtlar ve tanıklar Bektaşiliğin halk kitlelerini kendi yönetimlerinin bayrağı altında toplamak isteyen ilk Osmanlı sultanları tarafından kurdurulmuş bir tarikat, onlar tarafından doldurulmuş bir silah olduğunu göstermektedir. Böylece onlar fiilen fetihçi, kolonizatör dervişler olarak hizmet görmüşlerdir.

BEKTAŞİ TEKKESİ'NİN POSTNİŞİNLERİ

Hacı Bektaş'tan sonraki postnişinlerin adları farklı kaynaklarda kısmen farklı şekilde verilir:

Seyit Ali Sultan (Hızır Lala?, 1310?-1402?)

Timurtaş veya Kızıl Deli Sultan diye de bilinir. Bir görüşe göre Hacı Bektaş'ın bel-oğlu, bir diğerine göre ise yol-oğludur. Veli Baba Menakıbı'na inanılacak olursa bu Seyit Ali Sultan (Uzun Er), Zeyd soyundan olup Veli Baba'nın ceddidir. Dolayısıyla Hacı Bektaş'ın bel-oğlu değil, olsa olsa Veli Baba Menakıbı'nda söylendiği gibi manevi halefi olması gerekir.

Resul Bali (1361-1441)

Seyit Ali Sultan'ın oğlu. E. B. Şapolyo, Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi adlı kitabında (Türkiye Yayınevi, 1964), Resul Bali'den sonra posta Yusuf Bali'nin geldiğini yazmaktadır.

Mürsel Bali (Mürsel Baba, 1384-1483)

Resul Bali'nin kardeşi. Şapolyo'nun listesine göre Mürsel Bali'den sonra posta ilkin Cemali Sultan, ondan sonra da Açık Hacım Sultan oturmuştur.

Balım Sultan (1473-1516)

Bir görüşe göre Seyit Ali Sultan'ın, birine göre Mürsel Bali'nin, bir diğerine göre de "Sersem Ali Baba"nın oğludur. Şapolyo'nun listesinde Açık Hacım Sultan'dan sonra Sarı İsmail Sultan'ın ismi vardır. Bir askeri kaynağa göre Sarı İsmail Sultan, gerçekte Balım Sultan'dır. Bektaşiliğin erkanının Balım Sultan tarafından konulduğu öne sürülür. Kaynaklara göre Hacı Bektaş Tekkesi Balım Sultan'a kadar Hacı Bektaş soyundan olduklarını öne süren ve "Çelebiler" olarak bilinen zümrenin elindedir. Bir de Balım Sultan döneminde Bektaşî olmak için soydan olmayı şart koşan kuralın kaldırılmasıyla birlikte oluşturulduğu söylenen ve "Dedebabalar" olarak adlandırılan bir koldan bahsedilir. Bu kolun Hacı Bektaş soyundan olmak gibi bir iddiası yoktur.

Kırşehir'deki tekkenin sonraki postnişinleri

Kalender Çelebi (1476-1528), İskender Çelebi (1512-1548), Yusuf Bali Çelebi (1516-69), Bektaş Çelebi (1544-81), Resul Bali Çelebi (1546-88), İskender Mürsel Çelebi, Hasan Çelebi, Bektaş Çelebi, Kasım Çelebi, Yusuf Çelebi, Hacı Zülfikar Çelebi, Hüseyin Çelebi, Veliyettin Çelebi (ölm. 1940), Ali Celalettin Ulusoy (ölm. 1990), Feyzullah Ulusoy.

ÖĞRETİ İTİBARIYLA BEKTAŞİLİK

Şii, Kadiri-Rıfai ve İsmaili Fikirler

Bektaşiliğin doğuşuna değinirken eskiden Babailer'le ilişkili bir çevrenin varlığına ve rolüne işaret etmiştik. Bu çevrenin bu düşünceleri de birlikte taşıdığını tahmin etmek zor değil.

Hurufi Etkisi

Edward G. Browne'nin de işaret ettiği gibi Hurufilik İran'da doğdu, ama "Türkiye'de kök tuttu. Bektaşî tarikatı içinde öğretildi. Hurufiler'in literatürü/kitapları neredeyse tamamen Bektaşîler'in elindeydi. Bunların edinmenin kaynağı Bektaşî dervişleri olmuştur.

Hurufilere göre alfabe harfleri kutsaldı. Bu harfler her insanın yüzü ve bedeninde tecelli eder, her insanın yüzünde Allah'ın adı okunabilirdi. Bu öğretilerde sayılara, harflere, hatta noktalara gizemli bir anlam yüklenirdi. Örneğin 14, 19 ve 361 sayıları önemliydi. Hurufiler, Kuran'ı da Batını bir gözle irdelediler. Onlara göre Kuran'ın her satırı, her harf, kuşaklar boyu çözülmeye çalışılan bir sır taşıyordu. Hurufiler, evrendeki herşeyi açıklayan gizli bir bilimin varlığına inandılar. "İnsanın en büyük görevi ve mutluluğu bu bilimi edinmektir" dediler.

Muallim Naci'ye göre Hacı Bektaş 1337/1338'de ölmüştür. Ben Muallim Naci'nin bu yazısını ya da

kitabını görmedim. Bu bilgiyi aktaran, bu tarihi ilginç bulan Browne'dir. Bu rakkam (1337/1338), Hurufî öğretide Bektaşî (Bektaşîyye) kelimesini oluşturan harflerin sayısal değeridir. Browne'nin rakamı ilginç bulması da bu yüzdendir. Browne, "Bu hesaba göre Fazlullah Hurufî Hacı Bektaş öldükten iki yıl sonra doğmuş oluyor" der.

Ben Hacı Bektaş'ın Mahmut Hayrani (Kureyş) ya da kardeşi Karaca Ahmet olduğunu düşünüyorum. O'nun bu tarihlerde yaşadığına inanmıyorum. Bu düşüncemi başka yerlerde defalarca ifade ettim. Dolayısıyla yukarıdaki tarih gerçekte Fazlullah Hurufî'nin doğum tarihi de olabilir.

Bağdat seyitleri ailesinden birine mensup olduğu söylenen ve kendi çağının Mansur Hallac'ı gibi görülen şair Nesimi'yi 1417/1418'de ölüme götüren Fazlullah'ın öğretileri olmuştur. Browne, E. J. W. Gibb'e dayanarak "Türk şairleri"nin bir bölümünün "Seyit Nesimi"yi "Al-Hurufî" diye adlandırdıklarını yazmaktadır. Cavidan-ı Kebir'de Nesimi'den "Seyit İmad" (bazen "İmad'ud-Din") diye sözedilir.

Hurufilik, yine Browne'nin anlatımına göre, 15'inci yüzyılda saraya bile sızmıştır. Örneğin Fatih Sultan Mehmet, gençliğinde bir Hurufî tarafından oldukça etkilenmiş, ama ulema buna büyük tepki göstermiş, onu etkileyen bu Hurufî dervişi 1444'te Edirne'de diri diri yakılmıştır. Kanuni Süleyman, Osmanlı devletinde Hurufiler'in kökünü kazımaya kalkışmış, ama bu fikirler artık Bektaşilikle birleşip bütünleştiği için fazla bir başarı sağlayamamıştır.

16'ncı yüzyılda yaşadığı sanılan ve bir Ali İlahî ve Nuseyri olduğu da söylenen Viran Abdal (Virani)'in şiirlerinde Fazlullah ve Ali birbirine karışır, özdeşleşirler. Bu şiirlerinden birinde Fazlullah'tan "Fazl-ı Yezdan", Ali'den "Ey Şah-ı Merdan Ali" diye bahseder. Kızıl Deli (Seyit Ali Sultan) için yazdığı bir methiyesinde Balım Sultan'a bağlılık ifade eder. 16'ncü yüzyılın ünlü Bektaşî şairi Yemini de (doğ. 1495/1496), gerçekte bir Hurufî'dir. Bektaşî şair Hilmi Dede Baba (1842-1907)'nin "Tuttum aynayı yüzüme, Ali göründü gözüme" sözlerinde ifade edilen şey de gerçekte Hurufî öğretisidir. Ali'den kasıt Fazl-ı Yezdan olmalıdır.

Tüm bu örneklerde Şiilik ve Ali dışı karşı bir paratoner işlevi görmüştür.

Bektaşiler'in Hurufiler ve Hurufî doktrinler ile tüm bu ilişkileri ilk kez 1874/1875'te kaleme alınan "Kaşifu'l Esrar u Defi'u'l-Esrar" adında bir kitapta açıklanıyor. Bu kitap İshak Efendi adında Sünnî bir ulema tarafından Bektaşilere karşı yazılmıştır. Burada İzzu'd-Din Firişte-zade'nin yazdığı "İşk-Name" adındaki Hurufî eser irdeleniyor. İshak Efendi'nin vardığı sonuç, Bektaşiler'in Müslüman değil, Hurufî olduklarıdır. O'na göre Bektaşiler'in lideri Hacı Bektaş değil, Fazlullah Hurufî'dir. Bektaşiler'in hep Fazlullah'ı okuyup yaydıklarını söyler. Hurufiler'in öncelleri ise O'na göre Mezdekiler ve Mezdekiler'in halefleri olan Karmatiler'dir. Başka kaynaklar Hurufiler'in yine Azerbaycan çıkışlı bir hareket olan Hürremilikten de etkilendiklerine işaret ederler.

İshak Efendi, Fazlullah'ın dokuz halifesinden sözeder. O'na göre bunlardan biri Hacı Bektaş tekkesine gelip bu tekkede gizli yaşamış, Fazlullah'ın yazdığı Cavidan'ın Hacı Bektaş öğretisini temsil ettiğini kabul ettirerek, burada Cavidan'ı öğretmiştir. O'nun kastettiği halife Al-Alı Al-Ala (Hazret-i Aliyyi A'la, Yüce, Ulu) ünvanıyla bilinendir.

İshak Efendi, 1397/1398'den itibaren pek çok insanın sır veya sırlar adı verilen Cavidan'la kandırıldığını öne sürer. Fakat bu sırrın 1824/1825'te kısmen deşifre edilip cezalandırıldıklarını, tekkelerinin de bu tarihten sonra Nakşibendilere devredildiğini kaydeder. O'na göre Bektaşiler bu tarihten (1824/1825) sonraki 30-40 yılda kendilerini gizlemek için dışarıya karşı daha çok Şii, bazıları Rufai, bazıları Sa'di, bazıları Kadiri veya Nakşi dervişleri gibi görünmüşlerdir. Ama 1871-1872'de doktrinleri tamamen deşifre edilmiştir. Hurufiler, İshak Efendi'nin yazdığına göre, Fazlullah'ın tanrı olduğuna ve Ali donunda geldiğine inanıyorlardı. Şarap içer, oruç tutmaz, namaz kılmazlardı (İshak Efendi'nin kitabından aktaran Browne, a.g.y).

Kızılbaşlık/Safevilik Etkisi

Babailik bastırıldıktan bir zaman sonra ondan doğan boşluğu Bektaşilik ve Safevilik (Kızılbaşlık) doldurdu. Aralarında bazı kontak noktaları bulunmakla birlikte, ikisi arasında asırlarca süren bir üstünlük mücadelesi de yaşandı. 15'inci yüzyılın ikinci yarısında halk Safeviliğe, başka deyişle Pir Sultan (Düzgün Baba, Şah Haydar)'a yöneldi. Böylece bu tarihten sonra Bektaşilik, özellikle Kızılbaşlık tarafından etkilendi. Melikoff'a göre Kızılbaşlık, Bektaşilik üzerinde silinmez izler bıraktı. Bektaşilik günümüze kadar gelen şeklini Kızılbaşlık etkisi altında aldı. Kızılbaş usulü ve merasimlerinden derince etkilendi. Kızılbaşlık öğretisinin Bektaşiliğe sızması ile birlikte, Melikoff'un

düşüncesine göre, Bektaşilik açık şekilde cemaat-dışı (heterodoks) bir görünüm kazandı. Bektaşiliğe ve merasimlerine damgasını vuran Kızılbaşlık oldu.

BEKTAŞİLİK VE TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ

Bektaşilik ile Yeniçerilik içiçeydi. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın tasfiyesi Bektaşiliği gizliliğe itti. Bu tarihten 1925'e kadar varlığını yarı-resmi şekilde sürdürdü.

1826'dan, özellikle Tanzimat'tan sonra Bektaşiler arasında bu kez Türk milliyetçiliği gelişti. Bektaşiler'in önemli bir bölümü bu dönemde Genç-Türk hareketine katıldı, bu harekette önemli bir rol üstlendi.

1867'de Avrupa'ya çıkan bazı Bektaşiler burada Mason Locaları'na yazılmıştır. Bunlardan biri hem Bektaşi, hem Mason olduğu söylenen Namık Kemal'dir.

Melikoff'un yazdığına göre Osmanlı devletine Masonluğu/Farmasonluğu sokan altı kez sadrazamlık yapmış Büyük Reşit Paşa'dır (1800-1858). Paris'te elçi iken Mason olmuştur. Bektaşiler arasında Masonluğa yönelim de Tanzimat'tan sonra başlamış, 1865/1867'den itibaren güçlenmiştir. 1865'te kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti, Mason örgütlenmesini model almıştır. Namık Kemal de bu Cemiyet'e mensuptur.

Bektaşi tarikatının Fransız Mason locaları ile ilişkileri ilk kez 1897'de duyulmuştur. Fazlı Bey veya İzzet Bey adında bir Bektaşi'nin İstanbul'a döndükten sonra gizli olan tarikatı yeniden organize ettiği, bu tarihten sonra Bektaşi tekkelerinin Genç-Türk hareketinin teşkilatları gibi kullanıldıkları söylenir. Hasluck, Jön Türkler'in de Bektaşi tarikatına üye olduklarına işaret eder. Osmanlı ordusunda Jön Türk hareketine mensup pek çok subayın aynı zamanda Bektaşi olduğunu yazar. 1908 darbesinin bazı liderlerinin de Bektaşi olduğuna dikkat çeker. Bunlara örnek olarak filozof ve şair Rıza Tevfik'i verir. Bektaşi tekkelerinin birer Jön Türk karargahı gibi kullanıldıklarına işaret eder.

Böylece Bektaşilerin Dersim Sorunu'ndaki politikasının arkaplanı da aydınlanmış oluyor. Dersim direnişlerini bastırmakla görevlendirilen komutan ve yöneticiler arasında önemli sayıda Bektaşi vardır.

ÇALDIRAN'DAN 38'E KIZILBAŞ VE BEKTAŞİ TAVRI

Şemsiye bir ad olarak kullanılan "Alevilik" veya "Alevi Toplumunu" ile esas olarak iki kesim kastediliyor: Kızılbaşlar ve Bektaşiler.

Ama bu iki kesim arasında gerçek bir birlik, bazı nadir örnekler dışında mevcut olmamıştır. Böyle bir birlik ne Çaldıran'dan Tanzimat'a, ne de Tanzimat'tan 38'e vardır. Çaldıran'dan 38'e homojen bir "Alevilik"ten veya tekil bir "Alevi" duruşundan söz etmek gerçeklerle uyuşmaz. Bu, 38'den günümüze kadarki zaman dilimi için de, bugün de böyledir. Birileri böyle bir ortak tavır varmış gibi tekil bir "Alevi Tarihi"nden sözetmeler de, fiili planda durum farklıdır. Bektaşiliğe Hurufi ve Kızılbaş sızmalar bile iki kesimin muhalefetini nadiren yakınlaştırmış, onu devletin güdümünden kurtarmaya yetmemiştir.

Kaldı ki, Çaldıran'dan Tanzimat'a kadar gerçekte "Bektaşi Sorunu" diye bir sorun da yoktur. Yalnızca "Kızılbaş Sorunu" vardır. Tanzimat'tan sonra ise Bektaşilik Türk milliyetçiliği ile kaynaşmaya yönelmiştir.

Çaldıran'dan Tanzimat'a kadar asırlarca genelde ayrı tavırlar alınmış, ayrı ayrı yürünmüş, zaman zaman da karşı karşıya gelinmiştir. Tanzimat sonrasında, özellikle 1860'lardan itibaren ise, Kızılbaşlık Dersim yurtseverliği ile, Bektaşilik ise Türk milliyetçiliği ile birleşmiştir. Bektaşiler (Bektaşi Tekkesi, Bektaşi aydınları ve din adamları zümresi), ilkin Balkan milliyetçiliklerinde, daha sonra da Türk ulusçuluğunun oluşumu ve gelişmesinde önemli roller oynamıştır. Ama Dersim davasına karşı ilkin Genç Osmanlılar, daha sonra da İttihatçılar ve Kemalistler'le işbirliği yapmaktan geri durmamışlardır. Ermeni olayında bazı Dersim ve Kızılbaş aşiretlerinin genelden farklı bir tavrı görülmüşse, bunda İttihatçılar ve Kemalistler'le işbirliği içindeki Bektaşi merkezinin ve Bektaşi postnişinlerinin parmağı vardır.

ŞEREFNAME'DE KIZILBAŞLAR

Şeref Han, Safeviler'den genelde "Kızılbaşlar", bazen de "Rafiziler" diye sözeder. Kızılbaşlar veya Rafiziler derken kesinlikle Safevileri ve mütteliklerini kasteder. Safeviliği, "Rafizi Mezhebi" veya "Kızılbaşlık" olarak tanımlar (Bkz. s.97).

"İsmail Mirza"yı, yani "Şah İsmail Safevi"yi "Rafizilik mezhebi"ni ilân edip yaymakla suçlar.

Çaldıran öncesi ve sonrasında "Kürt" hakim sınıfının temsilcisi olarak ortaya çıkan ve kendisi gibi

Bitlisli olan İdris-i Bitlisi'nin Safevilik/Kızılbaşlık için “Mezheb-i na-hak” dediğini aktarır (Bkz. Bitlis bölümü).

Şeref Han'ın kendisi de bu görüştedir.

Hatta daha da ileri gittiği, Kızılbaşlar'a karşı bir cihadist edasıyla konuştuğu olur. Sözgelimi Osmanlı'nın ve Müslüman “Kürt” beylerinin birliklerini “İslam Ordusu” diye tanımlar. Bu orduların “Kızılbaşlar” a karşı savaşımından, yaptıkları katliamlardan adeta övgüyle söz eder.

Şerefname'nin bütününe egemen olan yaklaşım budur.

Bunu sadece Şeref Han'ın kişisel görüşü gibi değerlendirmek yanlış olur. Müslüman yığınları bir kenara bıraksak bile, bu, en azından dönemin “Kürt” hakim sınıfının ortak görüşüdür. Unutmamak gerekir ki İdrisi Bitlisi de, Şeref Han da sıradan bireyler değil, kendi zamanlarında bu sınıfa temsil eden şahsiyetlerdi. İdrisi Bitlisi'nin yazdıkları da, Şerefname de bu gözle okunmalıdır.

Şeref Han, kendi kitabında Kürt beylerinin Şah Tahmasp'a ilettikleri aşağıdaki şikayeti aktarır:

“Kızılbaşlar'ın uyguladıkları terbiye kuralları, tutum ve şiarlara bağlılık, eğer şimdi Pazuki, Hınıslı, Çemişgezek ve diğer aşiretlerin yaptıkları işlerse, bunları İslamiyetten saymamıza, hatta onlara Müslüman adı takılmasının layık ve yerinde olmasına imkan yoktur” (Aktaran Şeref Han, Şerefname, s. 379).

Şerefname'nin kendilerinden “Çemişgezek aşiretleri” diye söz ettikleri Dersimliler'dir. Dersimliler, Şerefname'de “Kızılbaş (Safevi, Rafizi)” olarak tanımlanmakta, belli başlı Kızılbaş toplulukları arasında sayılmaktadırlar. Bunlardan “Safevilik” nitelemesi sözlü hafızada ve menakıblarda daha çok “Yesevilik” şekli altında yaşadı. “Yesevi soyluluk” iddiaları da bu dönemden kalmadır.

Şerefname'nin aktardığı yukarıdaki satırlarda bahsi geçen aşiretlerin inançları çok aşırı, hakikatte İslam-dışı bulunmakta ve şikayet konusu edilmektedir. Bu satırlarda ne demek istendiği Şeref Han'ın Pazukiler arasında “Dinsizlik” ve “Rafizilik” egemendir şeklindeki sözleri de hatırlanırsa daha iyi anlaşılır.

Yeri gelmişken hatırlatmakta yarar var: Şerefname'de Alevi veya Alevilik diye bir sözcük geçmez. Örneğin Şerefname'de Zırkiler (Ezrakiler)'in kendi geleneklerine göre İmam Ali soyundan oldukları kaydedilir, ama onlar için Alevi ya da Şii gibi bir tanımlama yapılmaz. Osmanlı kayıtlarında İmam Ali soyundan oldukları söylenen Şeyh Bızıniler için de Şerefname'de Alevi veya Şii sıfatları kullanılmaz. Şerefname'de geçen “Hüseyni” kavramının bu aşiretleri içerip içermediği ise net değildir. Şerefname'de “Kızılbaş ülkesi” (“Kızılbaşların ülkesi”) ve “Kızılbaş devleti” gibi terimlerle de sık karşılaşılır (örnek için bkz: s. 121-124). Burada anlatılmak istenen Safevi devletidir. Başkenti Tebriz olan Safevi yönetimi altındaki bütün topraklardır. Akkoyunlular'ın çöküşü ile Çaldıran Savaşı'na kadarki dönemde (1501/2-1514), İran, Irak, Ermenistan'ın bir bölümü, Dersim ve Kürdistan da bu topraklara dahillerdi.

Şerefname, “Kızılbaş Devleti”nin Kürdistan'da Çaldıran'dan sonra çöktüğünü yazmaktadır. Sonraki 200 yılda bu hudutlar giderek daraldı. Bu sürecin Şerefname'nin yazıldığı 1597'ye kadarki kesiti, önceki yazılarımda, özellikle beyliklerle ilgili bölümde özetle resmedilmiştir.

J. G. TAYLOR'UN DERSİM KIZILBAŞLIĞI ÜZERİNE GÖRÜŞLERİ

Kaynak:

J. G. Taylor,

Journal of A Tour In Armenia, Kurdistan, And Upper Mesopotamia With Notes Of Researches In The Dersim Dag, 1866,

Journal Of The Royal Geographical Society, Cilt: 38, S.: 281-361

J. G. Taylor, 1860'larda Erzurum'un Britanya Konsolosu idi. 1866'da yaptığı kapsamlı bir gezide Dersim'i de dolaştı. Yukarıda adını verdiğimiz yazısında Dersim seyahatini ve gözlemlerini de anlatır. O'nun bu seyahatini ve Dersim'e dair gözlemlerini uzun yıllar önce Desmala Sure için özetlemiştim (Bkz. Desmala Sure, Sayı: 2, Nisan 1992).

Bu özet çeviri, diğerleriyle birlikte, 1995'te yayımlanan “Dış Kaynaklarda Kırmancılar, Kızılbaşlar ve Zazalar” başlıklı kitabımda da bulunabilir.

Yıllar sonra bu makaleyi bir kez daha inceledim. Bahsi geçen özetle O'nun Dersim inancı konusunda dediklerinin, bir özet olduğu için, yeterince yansıtılmadığını ya da bazı boyutlarının gereği gibi vurgulanmadığını düşündüm. Bunda, o tarihlerde öncelikle Dersim'in etnik kökeni ve kimliği konusu üzerinde yoğunlaşmış olmamın da payı olabilir.

Bu yazıda Taylor'un Dersim inancı konusundaki fikirlerini, sadece bu konuda söylediklerini, bir kez

daha ve kısaca tanıtmak ihtiyacı duydum.

Bunun için O'nun Eski/Asıl Dersimliler ile Geç Dersimliler'in (Dersim'e daha geç tarihlerde gelenlerin) etnik kimliği konusunda dediklerini de zorunlu olarak hatırlatmam gerekecek:

Taylor'a göre Munzur-Tujik-Koziçan dağları arasında yaşayan Asıl Dersimliler etnik olarak "Ermeni" (Ermeni stoktan), inanç olarak pagan ve Hristiyan karışımıdır. Eski Dersimliler'in dini fikirlerini böyle tanımlar. Dillerini ise Ermenice-Kürtçe karışımı, daha doğrusu çok sayıda Ermenice sözcük içeren "Kürtçe bir lehçe" olarak tarif eder. Bu Eski (Asıl) Dersimliler'in Hristiyanlık öncesinde bile bugün buldukları yerde olduklarını düşünür.

Geç Dersimliler'e gelince...

Taylor, bu Geç Dersimliler'e "Seyd Hasananlılar" der. Orijin olarak İran Horasanı'ndan olsalar da, Dersim'e daha geç bir tarihte Malatya Akçadağ'dan gelip yerleştiklerini söyler. O'na göre bunların dili bir tür Zazaca veya Zazaca-Kürtçe (O, "Kermanci" der) karışımıdır. Zazaca'nın özelliği ise, çok sayıda Farsça unsur içermesidir.

Bu Geç Dersimliler, Taylor'un gözlemine göre, Ermeniler'e benzer karakteristikler taşıyan Eski/Asıl Dersimliler'den etnik/ırksal olarak farklıdırlar. Buna kanıt olarak bu iki tabakanın fiziksel tipleri/özellikleri, dil veya diyalektleri, inançları ve giyimleri arasındaki farklılıklara işaret eder. Geç Dersimliler'in ("Seyd Hasananlılar"ın), inanç olarak "Kızılbaş" olduğunu, bu inancı Eski Dersimliler'e de benimsettiklerini, onları pagan-Hristiyan karışımı dinlerinden/fikirlerinden döndürüp Kızılbaşlığa kazandıklarını söyler. Ama Eski Dersimliler'in bu Kızılbaş/Karmatik inançları kendilerinin "pagan-Hristiyanlık karışımı" eski inançları/fikirleri ile birleştirerek benimsediklerini de ekler.

Böylece Eski ve Geç Dersimliler arasındaki inanç farklarının en azından yüzeyde kalkmış görüldüğünü, Kızılbaşlığın Dersimliler'in dinsel fikirlerine damgasını vurduğunu söyler.

Taylor, Dersim'in dinsel fikirlerine damgasını vuran Geç Dersimliler'in bu Kızılbaşlığını özetle şöyle tarif eder (O'nun dağınık şekilde söylediklerini biraraya getirip toparlayarak veriyorum):

1. Karmatik bir inançtır (Taylor'un "Karmatik" derken kast ettiği Hamdan Karmat'ın kurduğu Karmatlar/Karmatyanlar diye bilinen hareketin fikirleridir. Karmatyanlar, kaynaklarda İsmaililiğin bir kolu olarak görülür).

2. Doktrinde daha ilkel/eski inançlara ek olarak, Nuseyri, Dürzü ve İsmaililer (Karmatiler)'le yakından ilişkiler; fikirleri yakındır.

3. Dersim Kızılbaşları İmam olarak, yani Ali ile aralarındaki aracı olarak, Zeynel Abidin'i tanırlar; ama bunu Bab (Kapı, Kutup, Kible) olarak "Şeyh Safi" üzerinden yaparlar (Taylor'un burda demek istediği Dersim Kızılbaşları'nın Ali'yi Tanrı, Zeynel Abidin'i İmam, Erdebil Ocağı'nın ve Safeviliğin kurucusu Şeyh Safi'yi ise Kutup/Kapı olarak bildikleridir). Bu onları Nuseyriiler'den farklılaştırır. Çünkü Nuseyriiler, Şeyh Safi'ye bir yer verseler de, onu Bab/Kutup olarak görmezler. Dürzüler ise Şeyh Safi'nin yanısıra Selman Farısı'yi de Bab olarak tanırlar.

4. Tüm bu sektler, yani Kızılbaşlar, Nuseyriiler, Dürzüler ve İsmaililer, Tanrı'nın farklı tonlarda (kılıklarda) dünyaya geldiğine, bedenden bedene ruh göçüne inanırlar. Tıpkı "Parsee"lerdeki gibi ateş ve su kutsal ve tapılan nesnelere. Güneşe, yıldızlara ve ateşe tapar, nehir kaynaklarında dua eder ve kurban keserler ki, bunlar eski Ermeni paganizminin kalıntılarıdır. Taş'a tapınma ise bir Harran veya Arap inancıdır. Bugün Kızılbaşlar Munzur Dağı ve Munzur Nehri'ni kutsal bilirler. Bu nehrin kaynağı onların hac yeridir. Bir keresinde bu nehrin kaynağının ve aynı adı taşıyan dağın bulunduğu yerde Süryaniler (Süryani kolonistler) yaşıyordu. Geleneğe göre, bu nehrin doğduğu mağara uzun zaman önce bir Pers (İran, SC) kralı tarafından temizletilmiştir.

5. Mr. Dunmore'nin aktardığına göre, "Booywick" ve "Yusuf Kitap" gibi kitapları bulunduğunu söylerler. "Booywick" (Buyruk olmalı, SC) dedikleri kitapları, Dunmore'ye göre, Tevrat ile kendi geleneklerinin bir karışımı iken, Yusuf Kitap İncil'den kısımlar içermektedir (Taylor, "Booywick" adlı kitabı kendisinin de gördüğünü söyler. SC). Dersim'de ve tüm çevresinde üstündeki yazıtların çoğu eski Ermenice olan yıkılmış çok sayıda kent, kale, köy, kilise ve mezarlar vardır ki, bunlar bu toprakların orijinal yerlileri olan Ermeniler'e aittir (Eski/Asıl Dersimliler'e, SC). Ama onların kendileri artık yoktur. Yerlerini onları buralardan kovmuş Kızılbaşlar almıştır. Kızılbaşlar'ın mezarlarında daha çok at ve silah resimleri vardır.

6. Ali, onlara göre, her şeyin yaratıcısıdır, Tanrı'dır. Gerçekte Muhammed'e ve Kuran'a inançları yoktur.

Taylor'un Dersim Kızılbaşlığının karakteristikleri konusunda söylediklerinin özeti budur.

Bu özetten çıkan sonuç da Dersim'in yalnızca etnik bakımdan değil, ama dinsel, hatta dilsel bakımdan bile nevi şahsına münhasır bir sentezi (kendine özgü/özel türden bir sentezi) temsil ettiğidir.

19'uncu yüzyıl sonlarında Dersim'i gezen Antranik'in vardığı sonuç da bu yöndedir.

Bu sentezi bileşenlerinden sadece biriyle tanımlamak maksatlı bir indirgemecilikten öteye gitmez.

ABD Harput Konsolosu E. Young'ın 1908 tarihli "Dersim Kürtleri" başlıklı raporunun bir yerinde Taylor'un Dersimliler'le ilgili bir görüşü daha aktarılmaktadır.

Buna göre, Taylor, sözlü geleneklerine göre Dersimliler'in bir bölümünün Antakya (Antioch) bölgesinden Dersim dağlarına sığınmış Assassinler'in (Alamut merkezli Nizariler, Hasan-ı Sabbahçılar) soyundan olduğunu söylemiştir (Bkz. E. Young'ın "Dersim Kürtleri" başlıklı raporu, aktaran Suat Akgül, Amerikan ve İngiliz Raporları Işığında Dersim, Yaba Yayınları, 2000, s. 30-31)

AMERİKALI MİSYONER H. H. RIGGS'İN "DERSİM DİNİ" ÜZERİNE GÖZLEMLERİ

Kaynak:

Rev. Henry H. Riggs

The Religion of The Dersim Kurds

Missionary Review of the World, Volume 24, July-Dec. 1911

Çeviren: Seyfi Cengiz

Kısa Bir Açıklama

Rev. Henry H. Riggs, Amerikalı bir misyonerdir. 1900'lü yıllarda Harput'ta görev yapmıştır. 1908 darbesi sırasında burada bulunduğu anlaşılmaktadır. Makalesine ek olarak birkaç fotoğraf vermektedir. Bunlardan biri bu darbeden hemen sonra Dersimliler'in Harput'ta yaptığı bir yürüyüşü resmetmektedir. Bir diğeri, bir grup Dersimli'yi kendisiyle birlikte Harput'taki Amerikan Misyonerliği'nde göstermektedir.

"Dersim Dini" üzerine yazdığı bu makale 1911'de yayınlanmıştır. Dersimliler'den diğer tüm yabancı gözlemciler gibi "Dersimli Kürtler" veya "Kızılbaş Kürtler" diye sözederse de, "milliyetleri ve dilleri tamamen kendilerine özgü" demekten de geri durmaz. Ama Tanzimat sonrası dönemin tüm diğer misyonerleri gibi, bu makalenin yazarının özellikle ilgilendiği de Dersimliler'in etnik kimliği değil, dini inançlarıdır.

Aşağıdaki çeviri bu makalenin satır satır çevirisi değil, yazarının "Dersim dini" hakkındaki fikirlerinin bir özetidir.

Özet Çeviri

"Dersimliler, Müslümanlar tarafından Kızılbaş diye çağrılır. En ilginç onların dinleridir. Kendilerine Müslüman demez, The People of Faith derler (The People of Faith ifadesi, Ehl-i Hak, Ehl-i Din veya Ehl-i İman olarak çevrilebilir. SC).

İlginç ve çekici bir din. İnsan bu dini tanıdıca, O'nun kaynağını, bu halkın tarihini merak ediyor. Dinleri formel değil (şekilci değil, SC). Din ve yaşamın teklifine/birliğine inanırlar. İslam'ın şartlarını yerine getirmezler. Güneşe ve ateşe tapar, ruh göçüne inanırlar. İslam'dan çok Hristiyanlığa yakındırlar. Tanrı fikirleri özgündür. Tanrı'nın inananların kalbinde yaşadığına inanırlar. Bu Tanrı fikri, onların ibadet biçimlerini/dini pratiklerini de belirliyor. Şöyle ki, ibadetlerini, istedikleri zaman, istedikleri yerde yapıyorlar. Hasan ve Hüseyin, bir bakıma onların özel peygamberleri gibidir. Türkler onlara kitapsız diyor. Bununla onların inançsız olduğunu kast ediyorlar. Dersimliler'in kendileri ise, kutsal kitapları olduğunu, tarih ve seyyit şecerelerini de içeren bu kitaplarının her köyde bulunduğunu söylerler.

Her Cuma gecesi kadın, erkek, çocuk gizli toplantılar yaparlar ki, bu toplantılar dışarısının skandal söylentilerine yol açmıştır. Bu toplantılarda Hak Lokması dağıtılır. Onlarda kadınların yeri kendilerini çevreleyen Müslümanlar'a, hatta Hristiyanlar'a kıyasla daha üstündür. Müslüman kadın çamaşırı Perşembe günü yıkarken, Kızılbaş kadını Cumartesi günü yıkar.

Tüm Dersim coğrafyasında kilise ve manastır harabeleri vardır. Dersimliler, bu mekanları kutsal bilirler.

Dersim'deki mezarlıklarda at, silah figürleri vardır. Ama onların mezarlarında en çarpıcı olanı ve en sık rastlanana koyun, kuzu figürleridir. Türkler, Dersim mezarlıklarına egemen olan bu koyun-kuzu figürlerinin totem veya put olduğunu söylerler. Kızılbaş Kürtler arasında yer yer Ermenice adlara rastlanır (yer, köy, aile, kişi adı olarak).

Benim vardığım sonuç şudur: Osmanlılar bu dağları istila ettiklerinde, burdaki dağ aşiretlerinin Hristiyan olduğunu gördüler. Bunlar Ermeni kiliselerine bağlı Hristiyan aşiretlerdi. Ama milliyetleri

ve dilleri tamamen kendilerine özgüydü. Bunun üzerine Osmanlılar şiddet kullanarak onları İslam'a çevirmeye giriştiler. Her taraftaki yıkık kiliseler bunun bir kanıtıdır. Böylece bazıları görünüşte de kalsa İslam'ı benimserken, bazısı eski dinde diretti. Ama İslam'ı benimseyenlerde bu çok yüzeyde kaldı. Bu görünüm altında onlar zamanla İslami bir örtü altında saklı kendi öz dinlerini yarattılar. Hak lokması, gizli ibadetler ve diğer gibi Hristiyan inanç kalıntılarını korudular. Tüm bu olgular, yüzlerce yıl önce onların atalarının Hristiyan olduğuna işaret ederler. Zaten cedlerinin Hristiyan olduğuna ilişkin kendi gelenekleri de var. Onların pek çoğu atalarının Hristiyan olduğuna inanır. Hristiyanlığa karşı düşmanca duygulara sahip değiller.

Dersim Kürtleri'nin dini çalışılmaya değer. Böyle bir çalışma, Hristiyan kilise tarihinin en azından bazı enteresan kesitlerine de ışık tutabilir.

Harput'taki Amerikan misyonerlerine gelerek kendilerini cezalandırılmaktan kurtarabilirlerse, aşiret halinde Hristiyan olmaya hazır olduğunu söyleyen bir aşiret reisine/seyidine tanık oldum."

DERSİM SUFİZMİ YA DA DERSİM FELSEFESİ

Bir Dersim felsefesinden sözedilebilirse eğer, bunun Sufi bir ekol olduğu bilinmek zorundadır. Dersim felsefesi, içi doldurularak söylenirse, Dersim Sufizmi'dir.

Bu bağlantı kurulmadıkça Dersim felsefesi kavramı boşlukta kalır.

Sufizmin orijinini Hint'te, Musevilikte, Hristiyanlıkta veya eski Yunan'da arayan görüşlerin yanısıra, bu akımın ağırlıkla İrani olduğunu savunanlar vardır.

Bu konudaki fikrimiz ne olursa olsun, Dersim Sufizmi bakımından İrani (ve Rumi) etkinin ağırlığı tartışma götürmez.

"İslam Sufizmi" (İslam tasavvufu, İslami mistisizm) kendi orijinini Ali veya Ebubekir dolayısıyla Muhammed'e dayandırır.

Dersim sufizminin karargâhları Dersim ocaklarıydı. Bu ocakların yol şecerelerine baktığımızda orijinlerini bazı ünlü sufiler dolayısıyla Ali'ye ulaştırdıklarını görürüz. Ama derinliğine irdelediğimizde İslami sıfatın da, Ali adının da Dersim Sufizmi'nde daha çok birer görüntüden ibaret kaldıklarına tanık oluruz.

Bu sebeptendir ki, felsefi planda Zahir Dersim-Batın Dersim ayrımı yapılmak zorundadır.

"İslami Sufizm", Arap-İslam istilasından sonra, yani İslam dininin hakimiyeti ve baskısı altında ortaya çıkmıştır. İslami görüntü tek tek her örnekte değilse de, genelde bu baskı koşullarının zorunlu kıldığı bir olgudur. Eski dinler ve felsefeler İslami dönemde kendi varlıklarını ancak bu görünüm altında sürdürebilmiştir.

Bu açıdan yaklaşıldığında İslam dünyasındaki Sufizmi "Heterodoks İslam" olarak değerlendiren Batı yaklaşımı her örneği açıklayıcı bir tanımlama değildir. Çünkü görüntüyü eksene koyan bu tanımlama bir bütün olarak Sufizmi sonuçta İslam-içi bir cereyan olarak tanıtmakta, İslam dairesi dışına düşen tarihsel ana gövdeyi ihmal etmektedir.

Sufizm, bir felsefedir. Sufi dediklerimiz birer filozoftur. Bunların Musevi ve Hristiyan olanları bulunduğu gibi, Müslüman ve Kızılbaş olanları da vardır. Hemen her dinde ve kültürde Sufi eğilimler görülmüştür.

Bir Dersim felsefesinden sözedilecekse, bunun özü sufizmdir.

Dersim Sufizmi'nin ayırıcı özellikleri onun tanrı, insan, doğa ve tarih görüşünde, yol ehli ve yol erkanında (yol ilkeleri) aranmalıdır.

Fırsat buldukça bu konulara değineceğim.

DERSİM SUFİZMİNİN KÖKLERİ VE BİLEŞENLERİ

Bir süredir Dersim 38 Forumu'nda yazdığım makaleler 7'inci yüzyılda başlayan İslam hakimiyetine karşı direnişin, içini farklı doldursalar da, hoşgörü, sosyal adalet ve eşitlik talep eden iki kanalda geliştiğine işaret ederler. Bunlardan biri başlangıcı Sasaniler çağına dayanan Manes-Mezdek geleneğidir. Diğeri ise Ortodoks İslam'la çatışma içine giren Şii muhalefettir.

Manes-Mezdek geleneği İrani halklardan çıkmadır.

Başlangıçta ağırlıkla Arap bir karakter taşıyan Şii muhalefet de bir zaman sonra daha çok İrani öğeler arasında yandaş bulur, özellikle Muhtar isyanından sonra belirgin bir biçimde giderek İranileşir.

Zamanla ikisi de Sufizm forumuna bürünen muhalefetin bu iki kanadı arasında karşılıklı bir etkileşim, yakınlaşma, yer yer bir kaynaşma yaşanır. Birinde "İslami" kılık sadece bir görüntüden ibaret kalırken, Şii muhalefetin Batını-olmayan kolları İslam dairesi içinde kalırlar.

Dersim sufizmi, işte bu iki muhalif gelenekle ilişkilidir, onlardan çıkmadır. Manes-Mezdek geleneği ile Batını Şii muhalefetin ve Dersim'in kendisinde yaşanan tarihin etkisi altında şekillenmiştir. Mezdeki harekette ve Batını Şii muhalefette gördüğümüz adil ve eşitlikçi bir toplum ideali, düalizm, ruh göçü, doğa sevgisi, “Enel Hak” fikri, cedlerin ve önderlerin ölmediği fakat sır oldukları inancı, onlara tanrılık atfedilmesi vd gibi Ortodoks İslam tarafından tarih boyunca cezalandırılan doktrinler şu veya bu kadar genel olarak “Alevilik” içinde, özel olarak da Dersim sufizminde rastlanan öğelerdir. Bunlarda Dersim sufizminin toplum, tanrı ve insan görüşü saklıdır. Tüm bunlara dairesel tarih görüşü de eklenebilir.

Dersim ve “Alevi” sufizminin insanı “Hak” ve “Kible“ bilen, “Ne ararsan kendinde ara”, “Okunacak en büyük kitap insandır” diyen, zorunlu olarak teolojik bir kabuk içinde ifade edilseler de insanı eksene koyan, hoşgörü ve eşitliği savunan düşünceleri özellikle önemlidir.

YARARLANILAN KAYNAKLARIN BİR BÖLÜMÜ

- F. Krenkov, Enc. of İslam, Kilab Md.
Şeref Han, Şerefname, s. 203-204.
W. Ivanow, The Truth-Worshippers of Kurdistan, 1953
V. Minorsky, The Sect of Ahl-i Haqq, 1956
İzadi, Kurds
EI'ın “Sultan Sohak” ve “Baba Tahir” maddeleri
Moojan Momen, An İntroduktion To Shi'i İslam, 1985
Armenia and The Crusades Tenth to Twelfth Centuries, The Chronicle of Matthew of Edessa, İngilizce'ye çeviren: Ara Edmond Dostourian, 1993, Armenian Heritage Series (Urfalı/Edessalı Matthew'in Kroniği).
İbn Miskawaihi, The Eclipse of the Abbasid Caliphate, D. S. Margoliouth çevirisi, London, 1921
F. Kirzioğlu, Kars Tarihi
Enc. of İslam'ın şu maddeleri: Abu Kalidjar, Baha al-Dawla Wa-Diya al-Milla, Sultan al-Dawla, Mu'izz al-Dawla, İmad al-Dawla, Bahtiyar, Djalal al-Dawla, Şamşam al-Dawla, Adud al-Dawla, Fahr al-Dawla, vd.
K. V. Zettersteen, “Mazyadis” ve “Sadaka b. Mansur b. Dubais b. Ali b. Mazyad (Saif al-Dawla Abu'l-Hasan Al-Asadi)” maddeleri, Enc. of İslam
Doğan Avcıoğlu, Türklerin Tarihi, Tekin Yayınevi, IV. kitap, s. 1513-1514, 1655-1656, 1681
K. Süsseim, İlgazi Maddesi, Enc. of İslam
C. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, 1968
Enc. of İslam'ın Mazyadis, Banu Asad/Beni Sed, Al-Hilla ve Al-Hilli maddeleri
Ahmet bin Mahmut, Anonim Selçukname
Clifford-Edmund-Bosworth, The İslamic Dynasties, 1967, Edinburgh, at the University Press, s. 49-56
İbnü'l Ezrak El Fariki, Mayyafarkin ve Amed Tarihi
Prof. Dr. Ali Sevim, Suriye-Filistin Selçuklu Devleti, s. 53.
Prof. Dr. Ali Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, 1990, s. 62-65.
K. V. Zettersteen, Enc. of İslam'ın Kuraış b. Badran ve Karwash b. Al-Mukallad maddeleri.
El-Biruni, The Chronology of Ancient Nations (Edward Sachau çevirisi, 1879)
P. K. Hitti, History of the Arabs, 1937
F. Daftary, The İsma'ilis - Their History and Doctrines, 1990
Bernard Lewis, The Assassins – A Radical Sect in İslam, 1967
Frank Ridley, The Assassins, 1938
J. P. Brown, The Darvishes, 1868
A. Bausani, EI, Hurufilik Md.
İrene Melikoff, Uyur idik Uyardılar
Edward G. Browne, “Some Notes On The Literature and Doctrines of the Hurufi Sect”, J.R.A.S adlı periyodik, Ocak 1898, s. 61-94.
Edward G. Browne, “Further Notes On the Literature Of The Hurufis and Their Connections With the Bektashi Order Of Dervishes”, J.R.A.S., Temmuz 1907, s. 533-581.
Franz Babinger, EI, Nesimi Md.